

॥ श्री ॥

सुरभारती ग्रन्थमाला

१६

पदच्छद

गणि-विरचिता

प्राध्यायी

(पदच्छद-वृत्ते-वार्तिक-टिप्पणी-सहिता)

परिष्कर्ता—

म० म० पण्डितराज डॉ० श्रीगोपालशास्त्री 'दर्शनकेशरी'
(काशी-पण्डित-सभाध्यक्षः, राष्ट्रपतिसम्मानितश्च)

सम्पादकः—

प्रो० गोपालदत्तपाण्डेयः

एम० ए०, व्याकरणाचार्यः,

(अवकाशप्राप्त उप-शिक्षानिदेशकः, उत्तरप्रदेशस्थः)

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चौरवम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

१६

१९१६

पाणिनि-विरचिता

अष्टाध्यायी

(पदच्छेद-वृत्ति-वार्तिक-टिप्पणी-सहिता)

परिष्कर्ता—

म० म० पण्डितराज डॉ० श्रीगोपालशास्त्री 'दर्शनकेशरी'
(काशी-पण्डित-सभाध्यक्षः, राष्ट्रपतिसम्मानितश्च)

सम्पादकः—

प्रो० गोपालदत्तपाण्डेयः एम० ए०, व्याकरणाचार्यः,
(अवकाशप्राप्त उप-शिक्षानिदेशकः, उत्तरप्रदेशस्थः)

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri Collection.

चौरवम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बा० नं० ११२९, वाराणसी २२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

तृतीय संस्करण १९८७

मूल्य १५-००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड

पो० बा० नं० २११३

दिल्ली ११०००७

दूरभाष : २३६३९१

*

प्रमुख वितरक

चौखम्बा विद्याभवन

बुक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो० बा० नं० १०६९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ६३०७६

मुद्रक

CHAUKHAMBA SURBHARATI GRANTHAMALA

19

ASTĀDHYĀYĪ

OF

PĀNINI

(With Preface, Containing seperation of words,
Mode of explanation, Supplementary
rules and Foot-notes)

Elaborated by

M. M. Panditraj Dr. Gopal Shastri

'Darshanakeshari'

Edited by

Prof. Gopal Dutt Pande

M. A., Vyakaranacharya,

Retired Dy. Director of Education, U. P.

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

VARANASI

© CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
(Oriental Publishers & Booksellers)

K. 37/117, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1129

VARANASI 221001

Third Edition

1987

Also can be had of

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road

Post Box No. 2113

DELHI 110007

Telephone : 236391

*

Sole Distributors

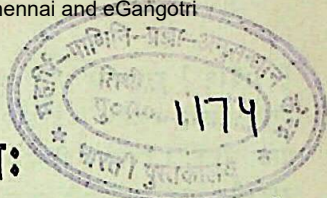
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)

Post Box No. 1069

VARANASI 221001

Telephone : 63076

द्वित्राः शब्दाः

भगवतः पाणिनेः प्राग्वहुभिर्महर्षिर्वयैः स्वं स्वं व्याकरणतन्त्रं प्रावाचि । तेषु दश तन्त्राणि प्रवचनकर्तुर्नामोल्लेखपूर्वं स्मर्यन्ते । प्राचीने वाङ्मयेऽन्येऽपि केचन शब्दशास्त्रप्रवक्तारो महर्षयः स्मर्यन्ते ।^१

प्राचीनेषु सकलेष्वप्यार्षेषु व्याकरणशास्त्रेषु पाणिनीयमेवैकं साङ्गं तन्त्र-मुपलभ्यते । भागुर्यापिशलिप्रभृतीनां कानिचित् सूत्राणि केचन धातवो गणपाठ-सङ्केतमात्रमुपलभ्यते । काशकृत्स्नस्य चन्नवीरकृतया कन्नड-टीकया सनाथीकृतः कृत्स्नो धातुपाठ उपलभ्यते पञ्चत्रिंशदुत्तरशतं च सूत्राणि सूत्रांशा वा प्राप्यन्ते ।

पञ्चाङ्गं व्याकरणम्—वैयाकरणेष्वस्ति प्रथितिः—पञ्चाङ्गं व्याकरणम् इति । तानि च पञ्चाङ्गानि सूत्रपाठो गणपाठो धातुपाठ उणादिपाठो लिङ्गानुशासनं चेति तानि स्मर्यन्ते । एतानि मिलित्वा साङ्गं व्याकरणं भवति । पञ्चानां ग्रन्थानां (पाठानां) समाहारत्वात् पञ्चग्रन्थी (पञ्चपाठी) व्याकरण-मित्यप्युच्यते ।

केचन (सर्वे) व्याख्यातारः सूत्रपाठं प्रधानं मन्वते । तत्र—अथ शब्दानुशासनम् इति वचनस्यादावुपलम्भात्^२ (एतदष्टाध्यायीपरिष्कर्ता तु 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रमादिमं मनुते) गणपाठादीन् चतुरः पाठान् शब्दानुशासनस्य खिलत्वेन (= परिशिष्टत्वेन) स्मरन्ति (द्र० काशिका १।३।२) ।

उभयेष्वपि मतेषु पञ्चाङ्गरूपं मतं तावन्नोपपद्यते । यतो ह्यङ्गेषु सर्वाण्यपि समानानि भवन्ति । न तत्र गौणमुख्यभाव उपपद्यते । दृश्यते च व्याकरणशास्त्रे सूत्रपाठस्यैव प्राधान्यम् । अन्ये गणपाठादयस्तु तदेकदेशव्याख्यानार्थं संगृहीता इति स्पष्टं विज्ञायते । सर्वादीनि सर्वनामानि (१।१।२७) इति सूत्र उक्तानि कानि सर्वादीनि इत्यपेक्षायां गणपाठे सर्वादयः पठ्यन्ते । एवं भूवादयो धातवः

१. सर्वेषामपि प्राचीनानामर्वाचीनानां च शब्दशास्त्रप्रवक्तृणामितिहासो-ऽस्मदीये 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास' इति नाम्नि त्रिभागात्मके ग्रन्थे द्रष्टव्यः ।

२. पाठानुलिखितमिदं ननु काशिकीसूत्रम् । भवतपोव अन्येऽस्य सूत्र-स्योपलब्धिः । अन्यत्रापि यद्यस्ति तर्हि भ्रमस्तस्य । (केशरी)

(१।३।१) इत्यत्र के नाम भूवादय इत्यस्य विवरणं धातुपाठे समुपलभ्यते । एवमुणादयो बहुलम् (३।३।१) इत्युक्तानामुणादिप्रत्ययानां संग्रहाय उणादि-पाठः प्रोक्तः । इत्थमेव लिङ्गानुशासनमपि ज्ञेयम् । तस्मात् शब्दानुशासने सूत्र-पाठस्यैव प्राधान्यमन्येषां गणपाठादीनां च खिलपाठता परिशिष्टता वा ज्ञेया ।

तत्र भवतो महावैयाकरणस्य पाणिनेरर्वाचीनैश्चन्द्राचार्यादिभिरनैकैः शब्दानुशासनानि प्रोक्तानि तथापि न ते पाणिनीयतन्त्रस्य साम्यं कथञ्चिदपि गन्तु-मर्हन्ति, प्रायेणैषां लोकमात्रविषयत्वात् साम्प्रदायिकत्वाच्च । अत एव सत्स्व-प्यन्येषु प्रत्नेषु नूत्नेषु चानेकविधिषु तन्त्रेषु पाणिनीयमेव सर्वत्राधीयते प्रमाणी-क्रियते च ।

पाणिनीयतन्त्रस्य द्विषाऽध्ययनम्—पाणिनीयशास्त्रस्य प्राचीनोऽध्ययन-प्रकारस्तु सूत्रपाठक्रमानुसार्येवाऽऽसीत् । सूत्रपाठक्रममनुसृत्य पुरा कथं व्या-करणाध्ययनं भवति स्म इत्यत्र काशिकादयः प्राचीना वृत्तिग्रन्थास्तद्व्याख्यान-ग्रन्थाश्च प्रमाणम् । परन्तु वैक्रमाब्दस्यैकादशशताब्द्यां पाणिनीयतन्त्राध्ययनस्या-परः प्रकारः प्रादुर्बभूव । तदनुसारं यथाप्रक्रियं पाणिनीयसूत्राणि सङ्कलय्य पठनपाठनक्रमस्यारम्भो जातः । उत्तरोत्तरं च क्रमोऽयं विस्तरं पूर्णतां च गतः । अयं क्रमः प्रक्रियानुसारी क्रम इत्युच्यते । बौद्ध-धर्मकीर्तिप्रवर्तित एवायं क्रम इति प्रतीयते । (तत्र 'रूपावतार' एव तदीयो ग्रन्थः प्रथमः । तस्यानु-करणम्) सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थनिर्माणानन्तरं प्रायेण सर्वस्मिन्नपि भारते वर्षे तामुपजीव्यैव पाणिनीयशास्त्रस्याध्ययनं प्राचारीत् । पाणिनीयसूत्रपाठक्रमानु-सारि पठनपाठनं तु प्रायेण लुप्तम् । पाणिनीयक्रममुज्झित्वा सिद्धान्तकौमुद्यादि-प्रक्रियाग्रन्थस्य माध्यमेन पाणिनीयव्याकरणपरिज्ञाने छात्राः क्लिश्यन्ति । महति प्रयत्ने कृतेऽपि छात्रा न शास्त्रीयं तत्त्वमधिगन्तुं समर्था भवन्ति । सूत्रक्रमस्या-परिज्ञानाद् विप्रतिषेधे परं कार्यम् (१।४।१) असिद्धबदत्राभात् (६।४।२२) पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) परन्तित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः इत्यादि विधीनां परिज्ञाने महत्कष्टमनुभवन्ति छात्राः, प्रायेणात्र विमुह्यन्ति । (नात्र ग्रन्थकर्तुर्दोषः, स तु अष्टाध्यायीं सम्प्रघुष्य सूत्रार्थादिकं ज्ञात्वा केवलं सिद्धि-प्रकारं मर्मं च ज्ञापयितुं मे प्रयास इति बुद्ध्या निर्मितवान् इमं ग्रन्थम् ।) मन्ये भट्टोजिदीक्षितस्यापि नासीदेवेच्छा यच्छात्राः सिद्धान्तकौमुदीमाध्यमेनैव पाणिनीयं शास्त्रं पठन्ति । अतएव स सिद्धान्तकौमुद्या ज्ञाने (लौकिक-भागस्यान्ते) नैवमलेखिष्यत्—

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं द्रष्टव्यं शब्दकौस्तुभे ॥

अस्मिन् श्लोके भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुदीविषये 'दिङ्मात्रमिह दर्शित'—मित्युक्त्वा पाणिनीयतत्त्वविज्ञानाय शब्दकौस्तुभग्रन्थपाठस्य प्रेरणा प्रदत्ता । शब्दकौस्तुभग्रन्थः पाणिनीयक्रमानुसारी तद्व्याख्यारूपो वर्तते ।

बहोः कालात् विलुप्तप्रायाया अष्टाध्यायीक्रमानुसारिपठनपाठनप्रक्रियाया-स्तत्र भवद्भिः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविरजानन्दसरस्वतीमहाभागै-र्विक्रमस्य विंशतिशताब्द्या आरम्भे पुनरुद्धारः कृतः । तस्याश्च तच्छिष्येण श्री-मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येण स्वामि-दयानन्द-सरस्वती-महाभागेन प्रचारो विहितः । अनया प्राचीनतमया सूत्रपाठानुसारिण्या परिपाट्या पाणिनीयव्या-करणाध्ययने छात्रा अनायासेनैव अल्पेन च कालेन समग्रं व्याकरणं बोद्धुं सक्षमा भवन्ति ।°

तत्र श्रीमन्तो दर्शनकेशरिणो डा० गोपालशास्त्रिमहाभागा अपि सूत्रक्रमा-नुसारिण्याः पाणिनीयशास्त्रपठनपाठनपद्धत्या महत्त्वमनुभूय तत्प्रचाराय कृत-सङ्कल्पाः सन्ति । अष्टाध्यायीमधीयानानां सौकर्ययिते महानुभावाः अष्टा-ध्याय्या एतादृग् विशिष्टं संस्करणं प्रकाशयन्ति येन दर्शनमात्रेणैव कस्य सूत्रस्य पदस्य वा अनुवृत्तिः कुत्र पर्यन्तं गच्छतीति विज्ञाने समर्था भवन्ति । सहैवानेन प्रयत्नेन अष्टाध्याय्याः सम्बद्धा धातुपाठादयः केचन ग्रन्था अप्यत्र मुद्रापिताः । तदेवं सर्वमपि पाणिनीयं शब्दानुशासनमत्रैव संगृहीतम् । मन्येऽनेन प्रयासेन पाणिनीयशास्त्रमधिजिगांसमानानां कृते महान्लाभो भविष्यति । (पञ्चपाठी-संवलितापि स्यात्तर्हि स्वर्णे सुगन्ध आगच्छेदिति ।)

रामलाल कपूर ट्रस्ट

बहालगढ (सोनीपत)

}

विदुषां वशंवदः

युधिष्ठिर मीमांसकः

(राष्ट्रपति-पुरस्कृतः)

आमुखम्

नैतावत् परोक्षं प्रेक्षावतां यद् वेदार्थप्रतिपादकेषु सुप्रसिद्धेषु षट्सु वेदाङ्गेषु प्रधानं व्याकरणमेवेति । ततः प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । अतः शब्दसाधुत्वप्रतिपादनपरा व्याकरणस्मृतिः लोके सुप्रसिद्धा जाता । अस्याः स्मृतेः प्रथमः प्रवक्ता महर्षिः पाणिनिः शब्दशास्त्रकुलगुस्तां भजते । अनेन कुलगुरुणा सैषा व्याकरणस्मृतिः सूत्रेषूपनिबद्धा । तानि च सूत्राणि अष्टभिरध्यायैर्गुम्फितत्वाद् 'अष्टाध्यायी'ति नाम्ना व्यवहियते । अस्यामष्टाध्याय्यां लौकिक-वैदिको-भयविध-शब्दप्रक्रिया-विलासो विलसति । अनेन लोकवेदोभय-मार्गेण सञ्चरमाणः स एष पाणिनिमुनिः अक्षरसमाम्नायादारभ्य शब्दसिद्धिप्रतिपादनपरं विलक्षणं तन्त्रं प्रणिनाय । यस्मिन् पथि पाणिनेः प्राक् कोऽप्याचार्यः न सञ्चचार । इदमेव पाणिनिव्याकरणस्य व्याकरणान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यम् । अतो वैशिष्ट्यविरहादेव प्राक्तनानि व्याकरणान्तराणि सहजमत्या विस्मृतिपथं गतानि । विलसति च लोकवेदोभयशब्दानुशासनपरत्वात् पाणिनीयं तन्त्रमेव निखिल-व्याकरणराशिशिरोरत्नायमानमिति ।

पाणिनेः स्वोपज्ञत्वविषये भगवतः पतञ्जलेरियमुक्तिः सर्वथा पर्याप्ता । स एवमाह—“सामर्थ्ययोगात्तहि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्” इति । तस्य (महामुनेः) सूक्ष्मेक्षिकां दृष्ट्वा वैदेशिकैर्विद्वद्भिरपि पाणिनिमुनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च समुद्धोषितः । बहुभिर्वैदेशिकैश्चैवमवधारितं यत् पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं मानवप्रतिभाया महनीयं विचित्रं चाविष्करणमिति । यतस्तेषां मते पाणिनीयाया अष्टाध्याय्याः ४००० सूत्रेषु शब्दविषयिणी सर्वा जिज्ञासा परिसमाप्यते । तथा च अष्टकस्य अध्ययने कृते सति शब्दाक्षरविषयकं किमपि ज्ञानं नावशिष्यते ।

अस्मिन् पाणिनीयाष्टके प्रत्यध्यायं चत्वारः पादा अनुस्यूताः । तत्र च प्रथमेऽध्याये संज्ञानां परिभाषाणां च वर्णनम् । विभक्त्यर्थाः समासाश्च द्वितीयाध्यायस्य वर्ण्यविषयाः । तृतीयेऽध्याये धातुभ्यो विहिताः प्रत्ययाः सुव्यवस्थापिताः । चतुर्थेऽध्याये शब्दविशेषाणां विहितप्रत्ययानि निरूपितानि । अष्टाध्याये प्रकृतिसम्बन्धि-कार्यव्याजेन तिङ्-सन्धि-स्वरादीनां निरूपणं विद्यते । सप्तमे अङ्गाधि-

कारस्थो विषयः सन्निवेशितः । तस्मिन्नेव प्रसङ्गे प्रत्ययसम्बन्धीनि निखिलानि कार्याण्यपि निरूपितानि । अष्टमाध्यायस्य पूर्वचरणे द्वित्वसवन्धि-विधानानि समावेशितानि । तदनु पूर्वत्र प्रकल्पितानि । असिद्धप्रकरणानि अष्टमाध्यायस्य अवशिष्टेषु द्वितीयतृतीय-चतुर्थपादेषु समायोजितानि । तानि च प्रकरणानि द्वित्व-स्वर-सन्धि-षत्व-णत्वादिनामभिः समाकलितानि ।

पाणिनि सूत्राणामर्थं विशदीकर्तुं प्राचीनकालादेव बहवो वृत्तिकाराः प्रयतन-परा अभूवन् । तेषु व्याडि-कुणि-प्रभृतिभिराचार्यैर्गुम्फिता वृत्तयः सुप्रसिद्धा आसन्, किन्तु अनुपलब्धिहेतोर्न ताः समुपलभ्यन्ते वर्तमाने काले । अतः पाणिनीयसूत्रतत्त्वार्थं विशदयता व्याचिख्यासुः शेषावतारो भगवान् पतञ्जलिस्तदैव वार्तिकानि समालोच्य समालोच्य च महाभाष्याख्यं ग्रन्थरत्नं प्रणिनाय । महाभाष्यविरचनानन्तरं पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णं समभवत् । तस्य भासा भासमाना सर्वा लक्ष्यसिद्धिर्निर्दोषा सञ्जाता । तदेवं सूत्रानुसारिव्याख्यानमनुसृत्य व्याकरणाध्ययनाध्यापनरीतिविद्वद्भिरनुमोदिता प्रख्यापिता च । कालक्रमेण सूत्रानुसारिणी प्रक्रिया शनैः शनैः शैथिल्यमभजत । कालप्रभावादेव व्याकरणाध्यापने क्लेशमनुभवन्तो विद्वांसः कार्यकालपक्षाङ्गीकार एव छात्राणामभिरुचिं पश्यन्तो लक्ष्यसाधनात्मिकां सरणिमनुसृत्य प्रक्रियाग्रन्थान् व्यरचयन् । अग्रे बहुतिथे काले गते प्रमादात् अष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठः प्रायशो विलुप्तः, केवलं प्रक्रियाग्रन्थानां पठनपाठनक्रम एव सर्वत्र प्रचलितोऽभूत् । इत्थं च व्याकरणस्याध्येतारो मूलतोऽतिदूरं गताः ।

वस्तुतः सूत्रार्थसम्पादने महाभाष्याद्याकरग्रन्थेषु प्राचीन-प्रक्रियाग्रन्थेषु च पाणिन्यष्टकस्थ-सूत्र-पौर्वापर्यक्रममनुसृत्यैव सर्वत्र समानेन रूपेण पतञ्जलि-प्रभृतिभिर्निर्वाहः कृतो दृश्यते । तथापि प्रक्रियाग्रन्थेषु कार्यकालपक्षाग्रहेण सूत्राणि विभिन्नप्रकरणेषु विकीर्णानि जातानि । तेन हेतुना विभिन्नप्रकरणेषु पठितानां सूत्राणां पारस्परिकं ज्ञानं काठिन्येन भवति । यतो हि अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वैज्ञानिकेन विधिना सुसम्बद्धानि वर्तन्ते अतस्तत्तत्प्रकरणस्य ज्ञानं सुतरामनायासेन यथा—क्रमं जायते । अपरं च अष्टाध्याय्यां “विप्रतिषेधे परं कार्यम्”, “असिद्धवदत्राभात्” “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्याद्यधिकारसूत्राणां प्रकरणेषु सूत्रक्रमज्ञानमन्तरा न कोऽप्यन्य उपायो विद्यते । अपि तु सूत्राणां क्रमिकत्वमेतावेक्ष्यते । यतः सूत्राणां पौर्वापर्यज्ञानमन्तरा “पूर्वम्”, “परम्” ‘आभात्’ ‘त्रिपादी’, ‘सपादसप्ताध्यायी’ ‘वाध्यवाधकभावश्चे’त्यादिज्ञानं कथ-

मपि न सम्भवेत् ? अथ च सूत्रपाठक्रमव्यत्यासेनाधीतवतां छात्राणां सूत्रपाठ-
क्रमज्ञानवैपरीत्यात् प्रतिपदं प्रतिसूत्रं वा पाठं पूर्णतया बुद्धौ नाधिरोहति । एनं
दोषमपाकर्तुमेव पूर्वस्मिन् कालेऽपि वृत्तिकाराः प्रायतन्त ।

व्याकरणशास्त्रेणैव लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् । व्याकरणशास्त्र-
स्यापि मूलं स्रोतः पाणिन्यष्टकम् । अतो मूलं विहाय नैवापर उपायः स्वीकर्तुं
शक्यः । तस्माद्धेतोः पाणिन्यष्टकस्य सरलया दिशा सुकुमारमतीनामपठित-
व्याकरणशास्त्राणां व्युत्पत्तिलाभाय अवश्यमेवापेक्षितं प्रामाणिकं व्याख्यानम् ।
येन खलु शब्दशास्त्रे निर्दिष्टाः सिद्धान्ता मोदकखादिकेव बुद्धिविषया भवेयुः ।
अन्यथा स्वयमप्रगल्भा अध्येतारः शब्दरूपज्ञाने कथञ्कारं सूत्राक्षराणि स्पष्टी-
कुर्युः, कथं वा अस्पष्टसूत्राक्षराणि स्वहृदयकर्णिकायां निवेशयेयुः ? तेषां
काठिन्यमपाकर्तुमेव म० म० पण्डितप्रवरैः श्रीमद्भिः डा० श्रीगोपालशास्त्रि-
दर्शनकेशरि-महाभागैः अष्टाध्याय्या व्याख्यानं कृतम् । अस्मिन् व्याख्याने वैशद्यं
नैव वर्तते किन्तु निर्देशादिना सूत्रार्थनिष्पत्तिः साकल्येन सम्पद्यते । अष्टा-
ध्याय्या विवृतये यानि तत्त्वान्यपेक्षितानि तानि सर्वाणि निर्देशपराणीति
विशेषः । पूर्वस्मिन् काले तावद् अधिकारसूत्राणि स्वरितचिह्नेनाङ्कितान्यासन् ।
तेन चिह्नेन अधिकारसूत्राणां प्रभावः ज्ञायते स्म । वैदिक-स्वरसूचक-चिह्नानां
सौकर्याभावात् स्थूलाक्षरयोजनया अधिकारसूत्राणां महत्त्वमस्मिन् संस्करणे
निर्दिष्टम् । अनेनैव सार्धं सूत्रार्थमवबोधयितुं मूले एव पदच्छेदो विहितः । पद-
च्छेदेन सहैव सूत्रानुवृत्ति-पदानुवृत्ति-प्रकारयोर्वैशिष्ट्यमपि स्थूलाक्षरयोजनेन
प्रकटीकृतम् । तेनैव सहानुवृत्तेरवधिनिर्देशोऽपि सूत्रसङ्ख्याप्रदानेन तत्तत्स्थलेषु
विशदीकृतः । यत्र च पुनः सूत्रेऽधिकृतानां पदानामधिकारावधिरन्यश्चान्यश्च
तत्र तत्रावधिनिर्देशोऽपि तथैव यथाक्रमं पृथक्-पृथक् कृतः । अपेक्षितानि वार्ति-
कानि अपि यत्र तत्र सूत्रैः सह समावेशितानि । तेषां समावेशेन तत्तत्सूत्रेषु
पाणिनि-कात्यायनयोः परस्परं वैशिष्ट्यं ज्ञायते । विशेषतो व्याख्यांशे यत्र
काठिन्यमथवा महाभाष्यादिग्रन्थेभ्यो वैशिष्ट्यं प्रतीयते तत्र तत्राद्यस्तात्
टिप्पण्यां तदपि विवरणं समायोजितमस्ति । पादान्ते च टीकाकृद्भिः तत्र तत्र
समागतस्य विषयस्य निर्देशनं तावत् गणनया सह स्वनिर्मितसूत्रसङ्केतादिना
सुष्ठु कृतम् । अनेन विधिना व्याकरणाध्येतारश्छात्राः स्वल्पप्रयासेनैव स्वाभीष्टं
प्राप्तुं समर्था भविष्यन्ति । ते स्वयमेव सूत्रवृत्तिनिर्माणे समर्था स्युः । तथैव
च ते ज्ञातुं समर्था भविष्यन्ति यत् सूत्रे एव सूत्रार्थो निहितो नाप्यत्र । इदमेव

सामान्यैर्जनै रहस्यमित्युच्यते । अस्योद्घाटनं पण्डितमूर्धन्यैः श्रीमद्भिः दर्शन-
केशरिमहोदयैः प्रकृते संस्करणे सम्यक् कृतम् । अस्य लाभश्छात्रैरवश्यमेव
ग्रहीतव्यः । तेषां कृते पाणिन्यष्टकस्य कण्ठस्थीकरणमेव साफल्याय अलम् ।
तदपि सापेक्षमेव यतः 'अष्टाध्यायी जगन्माता' इति सुविदिता । मातैव शिशुं
पालयति वर्धयति च । यथा सर्वप्रथमं जनन्या शिक्षमाणो बालः प्रभाषते, तथैव
जगन्मात्रा अभिनन्दितो जनः शब्दसाधुत्वज्ञानविषये सर्वथा सर्वदा च समर्थो
भवेदिति शुभाशंसया समाप्यते—

समृद्धिः स्याद्देशे समयजलदाः सन्तु जलदाः
पुरन्धिः स्याज्जोषा सुनयनिरता नेतृ-निवहाः ।
भवेद्दोग्ध्री धेनुः सतत-सुखिनः सन्तु सुधियो
युवानः सभ्याः स्यु पठनमुदियात् पाणिनिनयात् ॥ इति शिवम् ॥

माघी पौर्णमासी, बुधवासरः
वैक्रमाब्दः २०३७

}

विदुषां विधेयः
गोपालदत्त पाण्डेयः

भूमिका

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा दद्या वीर्यवती यथा स्याम् ॥ १ ॥

पाणिनीयो नयो दुर्लभः साम्प्रतम्, तत्प्रवक्ताऽप्यहो भाग्यतो लभ्यते ।

तद्दिशा शब्दराशिः समः साध्यते, वेद-लोक-स्थितो योऽमितो विद्यते ॥ २ ॥

विद्या देवी ब्राह्मणके पास आकर बोली कि मैं "तुम्हारी निधि हूँ, मेरी रक्षा करो । जो तुमसे डाह रखता हो, जो सीधा न हो, टेढ़ा चलता हो और अपनी इन्द्रियोंको वशमें न रखता हो, उसको मुझे मत देना । तभी मैं, सुरक्षित रह सकती हूँ, और वीर्यवती हूँ" ॥ १ ॥

आज पाणिनि-पद्धति दुर्लभ है । उसे बतानेवाले विद्वान् भी दुर्लभ ही हैं । उससे लोक-वेद दोनों शब्द सिद्ध होते हैं ॥ २ ॥

प्रस्तुत पदच्छेद—वृत्तिसहित अष्टाध्यायी ग्रन्थ (अष्टाध्यायी सूत्रपाठ) जिसे अष्टक भी कहते हैं, इतना वैज्ञानिक है कि क्रमसे इसे पढ़नेवाला छात्र शिष्टताके साँचेमें अपने आप ढल जाता है । यह कहकर नहीं बताया जा सकता । इसे तो पढ़नेवाला ही अनुभव कर सकता है । मन्दिर बनानेवाला शिल्पी एक दिन मन्दिरके शिखर पर ही जा बैठता है ।

समाजशास्त्रावगतिर्भवेदितस्तथेतिहासादि नयादि बुद्धयते ।

न केवलेयं पदसिद्धिसंहिता द्विजत्वसम्पादन-सञ्चिकाद्बुभुता ॥ ३ ॥

इस पाणिनीय अष्टकके द्वारा समाजशास्त्रका, इतिहासशास्त्रका, राजनीति इत्यादि अनेक विषयोंका ज्ञान होता है । यह केवल संस्कृत व्याकरणके पदोंकी सिद्धि ही नहीं करता, यह तो शिष्ट (सभ्य) बनानेका एक अद्भुत आश्चर्यकारी साँचा है । इसलिए पं० जवाहरलाल नेहरूने कहा था कि 'समाजको सुसभ्य, सुसंस्कृत और मानवीय गुण-सम्पन्न बनाना है तो बचपनसे ही पाणिनिपद्धतिसे संस्कृतकी शिक्षापर विशेष ध्यान दिया जाय ।' 'जगत्में पाणिनिके समान शिक्षाविद् न हुआ न होगा' ऐसा विदेशी विद्वानोंका कहना है ।

ऐसा अमूल्य (अनघ) रत्न भी परतन्त्रताकाल में औझल ही गया था ।

अब स्वतन्त्र भारतमें इसका प्रकाश फैल रहा है। इसके प्रकाशमें भारतका जगद्गुरुत्व पुनः एक बार प्रदीप्त होगा, यह ध्रुव सत्य है। चमकेगा ही। आधुनिक छात्र प्रश्नोत्तरी पुस्तकें फेंककर मूल ग्रन्थ ही पढ़ें।

यह अष्टक (अष्टाध्यायी) पाणिनिके संकल्पानुकूल प्रकाशित किया जा रहा है। 'स्वस्तिनाधिकारः' (१।३।११) इस पाणिनिसूत्रद्वारा प्रतिपादित स्वरितत्व प्रतिज्ञाके अनुसार अधिकृत पदों या सूत्रोंको स्थूल वर्णोंमें छापा गया है और उसके आगे अंक (संख्या) लिखकर अवधि बता दी गयी है कि अमुक सूत्र या पदका प्रभाव इस सूत्रके दाहिनेकी संख्यावाले सूत्र तक जायगा। इस प्रकार प्रकृत विधिको अपनानेसे छात्र स्वतः सूत्र-वृत्ति बनानेमें समर्थ हो सकेगा। सूत्र-वृत्ति बनानेका प्रकार आगे दिया जा रहा है।

वर्तमान समयमें अधिकतर पण्डितोंने छात्रों द्वारा वृत्ति रटाकर 'लघु-कौमुदी' 'सिद्धान्तकौमुदी' आदि पढ़ानेकी पद्धति चला रखी है, जो वास्तवमें भारी रोग लग गया है। इस रोगको अष्टक निकाल फेंकता है। यह इसी अष्टक—(अष्टाध्यायी) की विशेषता है। ऐसा अष्टक आजतक देखनेमें नहीं आया, जिसे पढ़कर छात्र स्वयं सूत्रार्थ समझ लें। केवल हलन्त प्रत्याहार अक् इक् यण् अल् इत्यादि शब्दोंके रूप तथा अण् अन्तवाले अ इ उ तीन अक्षरोंके रूप छात्रोंको जानना चाहिये। तदनुसार सामान्य-सन्धि और समास बनाकर केवल 'अष्टक' द्वारा ही पाणिनीय व्याकरणको सुगमताके साथ पढ़ाया जा सकता है। सन्धि रोगका औषध पञ्चचामरछन्द घोट डालें। छह श्लोक हैं। साथ ही ६।१।७२ सूत्रसे ६।१।११४ तक सूत्रार्थ तथा द्वितीय संहिताधिकार ८।२।१०८ से आगे कुछ सूत्रोंका अर्थ छात्र स्वयं करके समझ लें। गुरुजी केवल सहायता दें यदि छात्र मांगे तो।

अष्टक—(अष्टाध्यायी) की अन्य विशेषताएँ मेरे 'पाणिनीय-प्रबोध' नाटक तथा प्रथम परीक्षाके पाठ्यग्रन्थ 'पाणिनीय-प्रबोध' व्याकरणमें देखें। 'पाणिनीय-प्रशस्ति' में (चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी द्वारा प्रकाशित) तो स्वयं पाणिनिने महानन्द सम्राट्से अष्टाध्यायी (अष्टक) की विशेषता बतायी है, उसे पढ़कर अष्टाध्यायी—(अष्टक) का महत्त्व समझा जा सकता है। इस अष्टाध्यायीमें टिप्पणीकी भी विशेषता है। प्रायः प्रत्येक पृष्ठमें टिप्पणी दी गयी है, जो बहुत ही उपयुक्त है। भट्टिकाव्यशास्त्रका उदाहरण भी जहाँ-तहाँ दिया गया है।

संस्कृत समाजमें यों ही पाणिनिकी पञ्चपाठी पढ़ने-पढ़ानेकी प्रसिद्धि है । वे अवशिष्ट, ४ चारपाठ १ शुद्ध धातु-पाठ २ शुद्ध गणपाठ ३ शुद्ध शिक्षापाठ ४ शुद्ध लिङ्गानुशासन इसके दूसरे संस्करणमें सम्मिलित पाणिनिको पञ्चपाठी-की पूर्णताके साथ-साथ वररुचि कात्यायनकी वार्तिक-धारा, शाकटायनका उणादिपाठ और व्याडिका परिभाषापाठ तथा पतञ्जलि देवका इष्टिपाठ देकर सर्वथा इस ग्रन्थको पूर्ण एवं उपयुक्त बना देना है । इसमें भी पाणिनि-शिक्षा-सूत्र जो विलकुल विलुप्त था उसे बड़े परिश्रमसे प्राप्तकर प्रकाशित किया गया है ।

संस्कृतके सभी विद्वान् क्या, विश्वके शिक्षक पाणिनिकी एक स्वरसे प्रशंसा करते हैं । ऐसा शिक्षाविद् विद्वान् विश्वमें कहीं नहीं जन्मा है । जिसने प्रकृति-प्रत्ययका ऊहापोह कर भाषाको स्थिरता प्रदान की है । सृष्टिके आदि कालमें जो भाषा बोली जाती थी वही आज भी बोली जाय और पाणिनिकी अष्टकादि पञ्चपाठी पढ़कर संस्कृत पढ़नेवाला व्यक्ति पाणिनि-प्रतिभा-सम्पन्न साक्षात् पाणिनि हो जाय । यह इसी महापण्डितका काम है ।

अतः यह आवश्यक है कि पाणिनिकी पञ्चपाठी और उनके सहायक विद्वानोंकी कृतियाँ भी एक ही जगह अनायास उपलब्ध हो सकें । विद्वानोंने पाणिनिके सम्बन्धमें बहुत कुछ कहा है । पाणिनिकी विशेषतासे ही प्रभावित होकर महावैयाकरण श्रीयुधिष्ठिर मीमांसकजी 'वेदवाणी'—सम्पादक (बहाल-गढ, सोनीपत, हरियाणा) ने दो तीन शब्द (द्वित्राः शब्दाः) शीर्षक देकर अपना वक्तव्य भेजा है । एतदर्थ उन्हें अनेकानेक धन्यवाद हैं । साथ ही श्री स्वामी प्रह्लाद गिरिजी महाराज (उड़ीया स्वामी) ने इस पुस्तकका नया कल्प किया है । ये इस पुस्तकका प्रथम सम्पादक हैं । अतः इनको भूरिशः साधुवाद । साथ ही पं० गोपालदत्तजी पाण्डेयको भूरिशः धन्यवाद हैं, जिन्होंने बड़े मनोयोगसे इसके द्वितीय संस्करणका सम्पादन किया है । यों परिष्कर्ता तथा सम्पादकद्वय हो जानेसे इस पुस्तकका नाम त्रिमुनि व्याकरण सार्थक हो गया है । अब मैं अपने वक्तव्यका उपसंहार करना चाहता हूँ ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणानि, विद्याश्चेताश्चतुर्दश ॥

उपवेदेष्वभिस्तु ता एवाष्टादश स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते ॥
जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ता वेदरक्षाप्रयोजनात् ॥
गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः ।
श्रीभारद्वाज-जैमिन्योर्मध्यमाङ्गिरसी स्मृतिः ॥
व्यासस्य सप्त बोध्यानि दर्शनानि न षड् विदुः ॥

वेदमें तीन काण्ड हैं—कर्म, उपासना और ज्ञान । अतः भारद्वाजकी कर्म-मीमांसा और जैमिनिकी यज्ञमीमांसा मिलकर एक कर्ममीमांसा, अङ्गिराका मध्यमीमांसा (दैवी मीमांसा), व्यासकी उत्तरमीमांसा (वेदान्त) है । ये सब भारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, वाराणसीसे ही प्राप्य हैं ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंश्यानुचरितं चेति पुराणं पञ्च लक्षणम् ॥
मद्वयं भद्वयं चैव त्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानां नवद्वयौ ॥

स्मृतिरष्टादश स्मृता । आयुर्वेदधनुर्वेदावर्यशिल्पेतिहासिकम् ।

आयुर्वेद, धनुर्वेद, चाणक्यादिकोंका अर्थशास्त्र, भारद्वाजसंहितादि विमान-शास्त्र, लाल पीला हरा कपास इत्यादि भृगुजीके कृषिशास्त्र, कामन्दकके नीतिशास्त्र, ये सब उपवेद कहलाते हैं । इनको मिलाकर १४ विद्याएँ १८ अष्टादश हो जाती हैं । जिसको श्रीहर्ष महाकवि कहते हैं—अमुष्य विद्या-रसना० (ने० १।५) इति ।

मैं यहाँ केवल दो श्लोक लिखकर इस भूमिकाको समाप्त करता हूँ ।

पाणिनेः पद्धतिर्माङ्गली सम्मता, 'वृद्धिरादैज्' अये वृद्धिरादौ मता ।

तद्विशा पाठको वृद्धिमासेवते, शीघ्रमेवायं-बुद्धिः सुधीर्जायते ॥

प्रक्रमात् सूत्रपाठात् स्वयं पाठकः सूत्रवृत्तिं विनिर्मात्यहो दृश्यताम् ।

आः सुमेधाकरी चाशु बोधाकरी पाणिनेः पद्धतिर्हापिता हा ! कथम् ? ॥

पाणिनिकी पद्धति मङ्गलदात्री है । उसका पहला सूत्र 'वृद्धिरादैच् १।१।१' है । जिसके शुरूमें वृद्धि शब्द बोला जाता है, उसके द्वारा पढ़नेवाले छात्रकी वृद्धि होती है । वह शीघ्र ही आर्षवृद्धि ऋषियोंके समान वृद्धिवाला होकर महिम्न विद्वान् बन जाता है और क्रमसे सूत्र पढ़नेके कारण वह स्वयं

वृत्ति (सूत्रार्थ) कर सकता है। स्वयं देखनेवाली और जल्दी बोध करा देनेवाली इस पाणिनिपद्धतिको क्यों छोड़ते हो? उसे हृदयसे अपनाओ, अध्ययन करो, मनन करो और विद्वान् बनो। इतना ही नहीं, यह अष्टक सवृत्ति, ससिद्धि, सप्रयोग (सोदाहरण) तीनों सहित पाणिनिजीने लिखा है। इससे जो चाहे सो निकाले। क्रमसे जो छात्र अष्टक याद कर लेगा वह सब निकाल लेगा। हरदत्तजीने सिद्धि निकाली है। देखिये—

प्रक्रियातर्कगहने प्रविष्टो हृष्टमानसः।

हरदत्त-हरिः स्वैरं विहरन् केन वायंते ॥ (पदमञ्जरी)

वासुदेवशरण अग्रवाल ऐतिहासिकने 'पाणिनि कालिक भारत' नामक ग्रन्थ लिखकर बहुत कुछ निकाला है। उसे पढ़िये।

'माधवीया धातुवृत्तिः' ग्रन्थमें सायण माधवने अष्टकसे सिद्धि दिखाई है। उसे भी पढ़िये।

निष्क्रमा पद्धतिकी ग्रन्थावली लाईब्रेरीमें बन्द कर दें। गुलामी कालकी पुस्तकें हैं। भारत स्वतन्त्र है। स्वतन्त्र-कालीन पाणिन्यादि त्रिमुनिके ही ग्रन्थ चलने चाहिएँ। इसकी विशिष्टता विद्वानोंको बतानी चाहिये।

ऊपर लिखे पद्यमें 'समाजशास्त्र' इस अष्टकमें है। यह मैंने कहा है। उसकी कुछ बातें भी दिखाता हूँ। विद्वान् इसका विस्तार कर लेंगे।

समाजमें नामकरण होता है (नामरूप ही तो संसार है)। इस अष्टकमें पहले संज्ञा ही है। उसमें गुणसे ही मनुष्यकी वृद्धि होती है। अतः पहले गुण है—'अदेङ्गुणः १।१।२'। यह दूसरी संख्यामें इसलिए चला गया कि पाणिनिने 'वृद्धिरादैच् १।१।१' को मङ्गलार्थ मान लिया है। नहीं तो अत्के बाद ही आत् होता, एङ्के बाद ऐच्। युधिष्ठिर मीमांसकजीका मत है कि 'अथ शब्दानुशासनम्' पाणिनिका मङ्गल-सूत्र है। यह ठीक नहीं। पाणिनिका मङ्गलसूत्र 'वृद्धिरादैच् १।१।१' है। पतञ्जलिका मङ्गलवाक्य 'अथ शब्दानुशासनम्' ही है। वे नास्तिक नहीं हैं। अतः उनका यह मङ्गलवाक्य है। 'अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यतिपेशलाः' इस नियमसे कुछ विद्वान् अपना पक्ष सिद्ध करते हैं। सो ठीक नहीं है। यद्यपि मेधातिथि मनुके प्रथम श्लोकपर टीका कटते-टूटते हैं कि अथ शब्दानुशासनम् यह पाणिनिका मङ्गलसूत्र है तथापि कैयटने स्पष्ट कहा है कि अथ शब्दानुशासनम् यह पतञ्जलिका मङ्गल

है। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः इस नियमसे पतञ्जलि भी अथ शब्दानुशासनम् की व्याख्या करते हैं। अतः यह स्पष्ट सिद्ध है कि अथ शब्दानुशासनम् पतञ्जलिका मंगलवाक्य है, पाणिनिका सूत्र नहीं; क्योंकि व्याकरणके विषयमें कैयट प्रमाण है, मेधातिथि नहीं। इत्यलम्। अन्तमें मैं—

‘यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्वन् मदर्पणम् ॥’ गीता १।२७

इस भगवद्बचनद्वारा इस कृतिको सर्वात्म-भगवान् जगदात्म-शिवात्मा श्रीगुरुदेव म० म० आचार्य पं० श्रीरामेश्वरझाजीकी सेवामें समर्पित करता हूँ।

काश्यां कारुणिकः शिवो धृततनुः प्राचार्य-रामेश्वरो,

ज्ञोपाह्वो विबुधो विराजति गुरुः सर्वान् दधत् स्वे पदे।

शैवं श्रीत्रिमूर्तिं त्रिमङ्गलमिदं सच्छब्द-शास्त्रं महत्,

तस्मा अष्टकमर्पितं विजयतां सूत्रार्थकृच्छाश्रितम् ॥

सौ० १९।१२।२०३३ वै०
२ अप्रैल ७६

}

—श्रीगोपालशास्त्री ‘दर्शनकेशरी’

पूर्वपीठिका

सूत्रार्थ (वृत्ति) वनानेकी महर्षि पाणिनिद्वारा

निर्दिष्ट पद्धति—

सम्प्रधुष्य क्रमात्पाणिनीयाष्टकं सन्धिवोधात् पदच्छेदतोऽर्थं चरेत् ।
 पूर्वसूत्रं परस्मिन् समासज्जयन्निविशेषां जहत्तद्विभक्तिं समाम् ॥ १ ॥
 पूर्वसूत्रं परस्मिन् समासज्जवास्वाधिकारावधि शृङ्खलावृद्धितः ।
 तत्समानं पदं स्वं जहद्वीतरत् सर्वभेवोपहारीकरोत्यादरात् ॥ २ ॥
 किन्तु तत्रापि चेत् यद् विशेष्यादिकं तत् समानं पदञ्चापि याति स्वतः ।
 इत्थमाविष्करोत्यर्थमत्यदभुतं यो न जन्मावधि क्वापि विस्मर्यते ॥ ३ ॥
 सूत्रवृत्तिं स्वयं कुर्युरध्यायिनः पाठनस्य प्रकारोऽयमासीन्मुनेः ।
 तद् विहन्त्री पठत्प्राण-हर्त्रो हृदा निष्क्रमा पाठरीतिर्द्रुतं हीयताम् ॥ ४ ॥
 तत्परं भट्टिकाव्यादिशास्त्रं स्वयं सम्पठन्नर्थ-बोधं हृदा धारयन् ।
 यद् बलेनानुवाद-प्रबन्धादिकं सन्दधच्छब्दशास्त्रादि सर्वं पठेत् ॥ ५ ॥

ततो विषयि-ब्रह्मज्ञ-पूर्वोत्तर-पक्ष शिक्षणे दाक्ष्यम् ।

व्यक्त्या विवेकतुकानैर्दृश्योऽसावलि विलासि-संलापः ॥ ६ ॥

छात्र पहले क्रमसे पाणिनीयाष्टक 'अष्टाध्यायी' ३९९६ सूत्र या उसका संक्षिप्त संस्करण 'ऋजुपाणिनीयम्' प्रायः १५०० सूत्र रटकर याद कर लें । रटते समयमें ही ऋजुपाणिनीयम् में या इसमें दिये गये सन्धि, समास तथा पदोंका ज्ञान करनेके प्रकारको समझकर आवश्यक सन्धि, समास तथा पदोंको खूब समझ लें । इन तीनोंमें सूत्रके अतिरिक्त कुछ भी दूसरी वस्तु रटनेकी नहीं है । सब समझना ही है । वस, सूत्रोंकी सन्धि तोड़कर पदच्छेद करते हुए सूत्रोंका अर्थ करना है । हाँ, पदच्छेद कर चुकने पर जितने पद सूत्रमें हों, यदि उन्हीं पदोंसे पूरा अर्थ न हो जाता है तो ऊपर जो सूत्रसे पूर्व-असमान विभक्ति वाले पद उस सूत्रमें अवश्य ही चले आते हैं । समान विभक्तिवाले पद नहीं आते इसका ध्यान बराबर रखना चाहिए, क्योंकि पूर्व सूत्र आगेके सूत्रोंमें अपने अधिकार तक जाता हुआ शृङ्खला-वृद्धिसे आगेके सूत्रके असमान विभक्तिवाले सभी पदोंको आगेके सूत्रमें वही आदरसे उपहार (भेंट) कर देता है । समान पद भी यदि विशेषण या विधेय रहता है, तब तो

वह स्वयं उत्तरसूत्रमें चला ही जाता है। वह रुकता नहीं। यों पूर्वसूत्र उत्तर सूत्रोंका अर्थ जो अद्भुत रूप में प्रगट करता है, वह जन्म भर भूलता नहीं है।

इस प्रकार पढ़नेवाले छात्र अपने आप वृत्ति बना लें, यही पाणिनिका पढ़ानेका प्रकार है। उसे नाश करनेवाली, पढ़नेवालोंके प्राण लेनेवाली निष्क्रमा पाठ-पद्धतिको हृदयसे तुरन्त छोड़ देना चाहिए। सूत्रार्थ करके पुस्तक पढ़ चुकने पर भट्टिकाव्य आदि शास्त्रोंको स्वयं पढ़ते हुए अर्थज्ञानको अपने हृदयमें धारण करता हुआ इसी ज्ञानके बलपर अनुवाद-प्रबन्धादिका स्वयं अनुसन्धान करते हुए व्याकरणादि सभी शास्त्रोंको पढ़े। इनके बाद विषयी और ब्रह्मज्ञानीके आपसमें परस्पर उत्तर-प्रत्युत्तरके लिए गंगाधर-शास्त्रीजीके “अलिविलासिसंलाप” को पढ़नेसे सभी दर्शनोंमें प्रावीण्य हो जाता है।

उदाहरणार्थ सूत्रार्थ (वृत्ति) को नीचे देखें—

अधिकार सूत्रोंको लाकर सूत्रार्थ—जैसे—वर्तमाने लट् ३।२।१२३ पद-च्छेद वर्तमाने ७।१ लट् १।१ (इति पदद्वयात्मकं सूत्रम्)। इसमें ऊपरसे प्रत्ययः ३।१।१ परश्च ३।१।२ (पञ्चमाध्यायतक अधिकार है) ये दोनों अधिकार सूत्र आ जाते हैं। तीसरा धातोः ३।१।९१ (तृतीयाध्याय तक अधिकार है) यह सूत्र आता है। इन सूत्रोंके सभी पदोंको सिलसिलेवार (अन्वय करके) बैठकर वृत्ति बनती है—वर्तमाने धातोः परः लट् प्रत्ययः (भवति)। इसकी हिन्दी छात्रको स्वयं अपने आप विभक्तियोंके अर्थानुसार कर लेनी होगी—‘वर्तमान-(काल)-में धातुसे परे लट् प्रत्यय होता है’।

अनुवृत्ति लाकर सूत्रार्थ—जैसे—हलन्त्यम् १।३।३, पदच्छेद—हल् १।१ अन्त्यम् १।१ (इति पदद्वयात्मकं सूत्रम्)। इसमें ऊपरसे ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ १।३।२ इस सूत्रसे ‘उपदेशे’ और ‘इत्’ इन दो पदोंकी अनुवृत्ति आती है। इसको सिलसिलेवार (अन्वय करके) बैठकर वृत्ति बनती है—‘उपदेशे अन्त्यं हल् इत्’ (भवति)। हिन्दी—‘उपदेशमें अन्त्य हल् इत् होता है।’ यों ही—न विभक्तौ तुस्माः १।३।४। पदच्छेद—न अव्ययपदम् (अ०) विभक्तौ ७।१ तुस्माः १।३। इसमें ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इस सूत्रसे ‘इत्’ एक पदकी अनुवृत्ति आती है। इसको सिलसिलेवार बैठकर वृत्ति बनती है। विभक्तौ तुस्माः इत् न (भवति)। हिन्दी—‘विभक्तिमें तु (त्वर्थ) स् इत् नहीं होते हैं।’ यों ही सब सूत्रोंका अर्थ छात्र हँसता-हँसता स्वयं कर लेता है।

आगेके सूत्रोंमें पूर्वसूत्रोंसे अनुवृत्ति ले आना भी बड़ा सरल है। नियम यही है कि आगेके सूत्रमें जिस विभक्तिवाला पद होगा उस विभक्तिवाला पद पूर्वसूत्रसे नहीं जायेगा, किन्तु विशेषण या विधेय समान विभक्तिवाला पद भी आ जाता है। जैसे—‘हलन्त्यम्’ १।३।३। इस सूत्रमें ‘हल्’ विशेष्य और ‘अन्त्यम्’ विशेषण ये दो प्रथमान्त उद्देश्यपद हैं। इसलिये ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ १।३।२ इस सूत्रसे ‘अच् अनुनासिकः’ ये विशेष्य-विशेषणात्मक-प्रथमान्त उद्देश्य पद अनुवृत्तिमें नहीं आते हैं, किन्तु ‘उपदेशे’ यह सप्तम्यन्त और ‘इत्’ विधेय (प्रथमान्त होता हुआ भी) दोनों ही आते हैं। यों ही ‘न विभक्तौ तुस्माः’ १।३।४ में सप्तम्यन्त पद ‘विभक्तौ’ स्थित है। इसलिए सप्तम्यन्त पद ‘उपदेशे’ नहीं आ सकता तथा ‘तुस्माः’ उद्देश्य प्रथमान्त स्थित है। इसलिये ऊपरके सूत्रसे उद्देश्य प्रथमान्त कोई पद नहीं आ सकता, क्योंकि उसकी आकांक्षा आगेके सूत्रोंमें नहीं है। आगेके सूत्रोंकी आकांक्षा ही पूर्व सूत्रोंके पदोंकी अनुवृत्ति लानेमें प्रधान कारण होती है। (इससे छात्र स्वयं तो सूत्रार्थ कर ही लेगा, साथ ही वह तीक्ष्ण बुद्धिवाला भी हो जायगा। यह कितना उपकार पाणिनिजीका है। इधर तो ध्यान दीजिये)।

१—सूत्रमें जिस विभक्तिवाला पद होता है, उस विभक्तिवाला पद ऊपरके सूत्रसे नहीं आता, जैसे—विडति च १।१।५ यह सप्तम्यन्त पद है। अतः यहाँ ‘न घातुलोप आर्धघातुके १।१।४। इस सूत्रसे केवल ‘न’ और ‘इको गुणवृद्धी’ १।१।३। यह पूरा सूत्र आ जाता है। तब वृत्ति बन जाती है—विडति च न इको गुणवृद्धी (भवतः)। ‘अस्ति’ ‘भवति’ क्रिया तो जहाँ कोई क्रिया न रहे वहाँ लगा दी जाती है। यह तो सर्वसाधारण प्रसिद्धि है ही।

२—यों ही जहाँ बिना सम्बन्धविशेषकी षष्ठी विभक्ति होती है वहाँ षष्ठीके आगे ‘स्थाने’ यह पद जोड़कर वृत्ति बना ली जाती है। जैसे—इको यणचि ६।१।७७ इस सूत्रमें ‘इकः’ षष्ठी किसी सम्बन्धविशेषमें नहीं है। अतः उसके आगे ‘स्थाने’ जोड़कर ‘इकः स्थाने’ ऐसा अर्थ करते हैं और संहितायाम् ६।१।७२ का अधिकार आरहा हैं तो अर्थ होता है—इकः स्थाने यण् भवति अचि परे संहिता-याम्। यों भी एचोऽयवायावः ६।१।७८ यह सूत्र इको यणचि ६।१।७७ के नीचे है तो इसमें षष्ठ्यन्त और प्रथमान्त पद रहनेके कारण ‘इकः’ और यण् नहीं आएँगे किन्तु केवल ‘अचि’ सप्तम्यन्त पद ही आएगा और इसकी ‘एचः’ षष्ठीके आगे ‘स्थाने’ लग जायगा और संहितायाम् ६।१।७२ का अधिकार ६।१।१५८ तक चल ही रहा है तो इस सूत्रकी वृत्ति बन जायगी—एचः स्थाने अयवायावः

भवन्ति अचि संहितायाम् । यों ही इस प्रकारके सूत्रोंकी वृत्ति अपने आप बनती जायगी । इसके लिये पाणिनिजीने षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९ यह परिभाषा सूत्र वृत्ति बनानेवाला स्वयं लिख दिया है ।

यों ही 'गुणः' 'वृद्धिः' ऐसे शब्द हों चाहे वे सूत्रोंमें ही हों अथवा ऊपरके सूत्रसे आये हों वहाँ 'इकः' षष्ठ्यन्त पद आकर अन्य नियमोंके अनुसार मिलकर अर्थ कराता है । जैसे—सावंधातुकार्द्धधातुकयोः ७।३।८४ में 'अङ्गस्य' ६।४।१ का अधिकार आनेके कारण मिदगुणः ७।३।८२ से 'गुणः' आता है तब गुणः' आनेपर 'इकः' यह षष्ठ्यन्त पद आजाता है । वाद में 'इकः' इस विशेषणमें अन्त लग जानेसे "इगन्तस्य अङ्गस्य गुणः भवति सावंधातुकार्द्ध-धातुकयोः परयोः" वृत्ति बन जाती है । इसका सूत्र है 'इको गुणवृद्धौ १।१।३' ।

यों ही जहाँ 'ह्रस्व', 'दीर्घ', 'प्लुत' शब्द पड़ा रहे या ऊपरसे आता हो वहाँ 'अचः' यह षष्ठ्यन्त पद जुट जाता है । जैसे—ह्रस्वः ७।४।५९ ह्रस्व करनेका सूत्र है । इसमें अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८ से 'अभ्यासस्य' आता है । वाद इसमें 'ह्रस्व' शब्दके कारण 'अचः' षष्ठ्यन्तपद आजाता है तो वृत्ति बनती है 'अभ्यासस्य अचः ह्रस्वः भवति ।'

यों ही सप्तमीको छोड़कर पञ्चमी षष्ठी प्रभृति विभक्तिवाले विशेषणोंमें 'अन्त' शब्द लगाकर उसी विभक्तिवाला उसे बना लेते हैं और सप्तमीवालेमें 'आदि' लगाकर जैसाका तैसा सप्तमी विभक्ति रहने देते हैं । जैसे—सुपि च ७।३।१०२ । अङ्गस्य ६।४।१ अधिकार आता है और अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१ सम्पूर्ण सूत्र आजाता है तो 'अतोऽङ्गस्य दीर्घो यञि सुपि' ऐसा पदोंका क्रम बैठता है । यहाँ पर 'अतः' षष्ठी विभक्तिवाला विशेषण है और 'यञि' सप्तमीवाला तो उधर 'अन्त' लगा, इधर 'आदि' लगा । दोनों जगह अपनी-अपनी विभक्ति बनी रही तो वृत्ति इस तरह बन गयी—'अदन्तस्य अङ्गस्य यञादौ सुपि दीर्घः (भवति) । इसके लिए क्रमशः नियम है—येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२, यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे (परिभाषा) ।

नामि ६।४।३ सूत्र है । इसमें 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' ६।३।१११ से 'दीर्घः' आता है । इसलिये यहाँ 'अचः' यह षष्ठ्यन्त पद उपस्थित हो जाता है । वाद 'अङ्गस्य' अधिकार आनेसे 'अचः' विशेषण हो जाता है तो उसमें 'अन्त' शब्द लग जानेसे—अजन्तस्य अङ्गस्य दीर्घः भवति नामि परे यह वृत्ति बन जाती है । इसका सूत्र है 'अचश्च' १।२।२८ । इसमें 'ऊकालोऽङ्गह्रस्व-दीर्घ-

प्लुतः १।२।२७ से 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः' आकर अर्थ करा देता है कि जहाँ भी 'ह्रस्वदीर्घप्लुत' पड़ा हो वहाँ 'अचः' षष्ठ्यन्त पद उपस्थित हो जाता है।

इसी प्रकार पर, नित्य, अन्तरङ्ग, अपवाद, असिद्ध इत्यादि परिभाषाओं-का ज्ञान भी व्याकरणमें अत्यावश्यक है। अष्टाध्यायी पाठमें जो सूत्र पूर्वसे वादमें पढ़ा रहेगा वह पूर्वसूत्रकी अपेक्षा ७। सवा सात अध्यायतक बलवान् होता है। इसका सूत्र है 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' १।४।२। योंही पर, नित्य, अन्तरङ्ग, अपवादोंमें परसे नित्य बली, पर नित्यसे अन्तरङ्ग बली, पर, नित्य और अन्तरङ्गसे अपवाद बली होता चलता है। कहा भी है कि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः'।

ऐसा ही सूत्र है 'पूर्वत्रासिद्धम्' ८।२।१। यह ८ वें अध्यायके द्वितीय पाद का पहला सूत्र है। इसका अर्थ है कि पूर्वमें अर्थात् ७ सात अध्याय और आठवें अध्यायके पहले पादके सूत्रोंमें आठवें अध्याय के दूसरे तीसरे और चौथे पाद त्रिपादीके सूत्र असिद्ध हैं। जब यह सूत्र ८।२।१ आठवें अध्याय दूसरे पादका पहला सूत्र होकर परिभाषा-सूत्र रहता है तब तो पूर्वोक्त अर्थ होता है। जब यह सूत्र अधिकार हो जाता है तब आगेके सूत्रोंमें जाकर बैठ जाता है और वहाँ बैठ-बैठा अर्थ करता है कि तुम पूर्वत्र (पूर्वसूत्रोंमें) असिद्ध हो अर्थात् आठवें अध्यायके तीन पादके सूत्रोंमें भी पूर्वके सूत्रोंमें परके सूत्र असिद्ध हैं।

जैसे—हर + इह—यहाँ 'एचोऽयवायावः' ६।१।७८ लगकर 'ए' को 'अय्' करके हरय् + इह स्थिति हुई। तब 'लोपः शाकल्यस्य' ८।३।१९ ने लगकर 'य्' का लोप कर दिया तो हर + इह बन गया। यहाँ पर आद् गुणः ६।१।८७ की प्रवृत्ति होने लगी तो 'पूर्वत्रासिद्धम्' ८।२।१ के कहनेसे 'लोपः शाकल्यस्य' ८।३।१९ 'आद् गुणः' ६।१।८७ की दृष्टिमें असिद्ध हो गया अर्थात् 'य्' का लोप वहाँ है ही नहीं, वहाँ 'य्' विद्यमान है, अ + इ नहीं है, अ + यि है। अतः 'आद् गुणः' ६।१।८७ की प्रवृत्ति नहीं हो सकती। इस प्रकार प्राप्त सूत्रोंको भी यह असिद्ध करके प्रयोग सिद्ध कराता है और कहीं लगते हुए एक सूत्रको असिद्ध करके दूसरा सूत्र लगवा देता है।

जैसे—सत् + चित् यहाँ 'स्तोः इचुना इचुः' ८।४।४० को 'झलां जशोऽन्ते' ८।२।१९ ने असिद्ध करके 'त्' को 'द्' कर दिया। तब तो 'स्तोः इचुना इचुः'

१. कृताकृतप्रसङ्गी विधिर्नियमः । अल्पापेक्षकमन्तरङ्गम् । बहुपेक्षकं बहिरङ्गम् । निरवकाशो विधिरपवादः । प्राप्नो सत्यां विधिर्नियमः स्यात् ।

८।४।४० से 'व्' को 'ज्' हो गया। बादमें 'खरि च' ८।४।५५ से 'ज्' का 'च्' करके सन्चित बनता है।

उपर्युक्त बातों की जानकारी पाणिनीय व्याकरण पढ़नेवालोंको अवश्य करनी चाहिए। सबसे आवश्यक पाणिनीय व्याकरणके सूत्रोंका क्रमसे पढ़ना है। सूत्रोंको क्रमसे पढ़नेमें ही सरलता, मेधावर्द्धकता प्रभृति अनेक अवर्णनीय गुण प्राप्त हो जाते हैं। यही तो इसका विज्ञान है।

माहेश्वरसूत्राणि

१—अइउण् २—ऋलृक् ३—एओङ् ४—ऐऔच् ५—ह्यवरल् ६—लण्
७—अमङ्गणम् ८—झभञ् ९—घढघष् १०—जवगडवश् ११—खफछठथचट-
तव् १२—कपय् १३—शषसर् १४—हल् ।

प्रत्याहाराक्षराणि—

१—अइउऋलृ २—एओऐऔ ३—ह्यवरल ४—अमङ्गण ५—झभघढघ
६—जवगडद ७—खफछठथ ८—चटतकप ९—शषसह ।

प्रत्याहार—

अन्त्य हल् (लंगड़े) अक्षरोंके साथ सूत्रके किसी भी आदि या मध्य अक्षरको पहले बैठकर अपने कामका प्रत्याहार बना लें। उस पहले अक्षरसे (हल्) लंगड़े अक्षरके बीचमें जितने अक्षर पड़ें, वे सभी उस प्रत्याहारके अक्षर हैं, केवल (हल्) अक्षरोंको छोड़कर।

जैसे—१—अक् = स्वतन्त्र स्वर—अइउऋलृ । ५ ।

२—एच् = सन्धिस्वर = एओऐऔ । ४ ।

३—अच् = स्वर = अइउऋलृएओऐऔ । ९ ।

४—हश् = घोष = ह्यवरल अमङ्गण झभघढघ जवगडद । २० ।

५—खर् = अधोष = खफछठथ चटतकप शषस । १३ ।

६—हल् = व्यञ्जन = ह्यवरल अमङ्गण झभघढघ जवगडद खफछठथ
चटतकप शषस । ३३ ।

७—अल् = वर्णमाला = अच् और हल् दोनों मिलकर ४२ अक्षर
(९ + ३३ = ४२) ।

८—अश् = उन्तीस अक्षर । स्वर ९ + घोष अक्षर २० = २९ ।

९—खर् = १३ तेरह अक्षर । ये अश् तथा खर् दो प्रत्याहार विसर्ग-
सन्धि करा देते हैं। इन्हें ध्यानमें रख (आगे विसर्ग सन्धिमें काम
देंगे) ।

लंगड़े अक्षर 'ण्' इत्यादि १४ सूत्रोंके १४ अनुबन्धोंसे (जो इत् संज्ञक होंगे)
एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयम् ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुः पञ्च षडेव च ॥ इति ॥

इसीसे ४१ प्रत्याहार होते हैं । १—अण् । २—अक्, इक्, उक् । ३—
एङ् । ४—अच्, इच्, एच्, ऐच् । ५—अट् । ६—अण्, इण्, यण् । ७—
अम्, यम्, डम् । ८—यन् । ९—झष्, भष् । १०—अश्, हश्, वश्, झश्,
जश्, बश् । ११—छव् । १२—यय्, मय्, झय्, खय् । १३—यर, झर, खर,
चर, शर । १४—अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल् । ४१ ।

(२) 'उरण् रपरः' १।१।५१, 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' ८।४।८४
वा० 'अमन्ताड्डः' उ० १।११९, स्पर्शं वर्णं तथा स्पृष्ट प्रयत्नके लिए 'अय्'
प्रत्याहार, तथा 'उपदेशोऽज्जनुनासिक इत्' १।३।२ इस सूत्रसे 'थ' में रहनेवाले
अकारको इत् मानकर 'ख' (खफछठथ) प्रत्याहार महाप्राण संग्रह करनेके
लिए ग्रहण किया गया है । इन सबोंको मिलाकर ४६ प्रत्याहार हैं । पाठक
इसको ठीकसे समझलें । इन प्रत्याहारोंको बनानेके लिए सूत्र हैं—

१—'उपदेशोऽज्जनुनासिक इत्' १।३।२, २—'हलन्त्यम्' १।३।३, ३—
'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' १।१।६८, ४—आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१ ।

स्थानप्रयत्नयत्नप्राण—

स्थान-प्रयत्न-यत्नाश्च प्राणाश्चेति बुधेलिमाः ।

प्रत्याहार-प्रकारेण मातृका-विधया तथा ॥

स्थान तथा प्रयत्न

प्रत्याहार	१ कण्ठ	२ तालु	३ ओष्ठ	४ मूर्द्धा	५ वन्त	हिन्दी संज्ञा	प्रयत्न
अक्	अ	इ	उ	ऋ	ॠ	स्वतन्त्र स्वर	विवृत (एच् भी) (सब अच् विवृत)
अय्	कु	चु	पु	टु	°तु	वर्ग, स्पर्श	स्पृष्ट
यण्	:	य	व	र	ल	अन्तःस्थ	ईषत्-स्पृष्ट
शल	ह	श	ॐ	ष	स	ऊष्मा	विवृत मतान्तरमें ईषद्- विवृत

१—अकुहविसर्गाणां कण्ठः । २—इचुयशानां तालु । ३—उपूषध्मानीयाना-
मोष्ठौ । ४—ऋदुरषाणां मूर्द्धा । ५—लुतुलसानां दन्ताः । एदैतोः कण्ठतालु ।
ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । नासिकानुस्वारस्य । अचः परौ
अनुस्वारविसर्गौ । अच उपरि चन्द्रबिन्दुरनुनासिकः । कखाभ्यां पूर्वाद्ध्व-विसर्गौ
जिह्वामूलीयः । पफाभ्यां पूर्वाद्ध्वविसर्ग उपध्मानीयः । यथा—राम—करोति ।
हरि—खनति । राम—पचति । हरि—फलति ।

इ	अ + इ = ए	अ + ए = ऐ	कण्ठतालु	सिंह
	अ + उ = ओ	अ + ओ = औ	कण्ठोष्ठ	

अक् + एच् = अच् विवृत हैं । केवल ह्रस्व अ = संवृत भी है ।

यत्न (ब्राह्मप्रयत्न)	प्रत्याहार	हिन्दी संज्ञा
१—उदात्त, अनुदात्त, स्वरित	अचः	स्वर (अक् स्वतन्त्र स्वर) एच् सन्धिस्वर
२—संवार, नाद, घोष	हशः	मृदु व्यञ्जन
३—विवार, श्वास, अघोष	खरः	कठोर व्यञ्जन

प्राणाः

अल्पप्राण यण्, अम्, जश्, चय् १९	(यत्नके ही भेद है)	महाप्राण झष्, ख (खफछठथ), शल् १४
------------------------------------	----------------------	--------------------------------------

परम्परित वर्णमालाका भी उपयोग पाणिनिजीने किया है । अतः उसका
भी ज्ञान करना होगा । जैसे—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ अं अः
(स्वर) । क ख ग घ ङ (कु), च छ ज झ ञ (चु), ट ठ ड ढ ण (तु), त
थ द ध न (तु), प फ ब भ म (पु), य र ल व (अन्तःस्थ), श ष स ह
(ऊष्मा) । इनके अनुसार भी यत्न प्राण समझ लेना है । क से लेकर म तक
अक्षर-वर्ण कहलाते हैं, जो कु बु पु तु नोमसे पाँच वर्णों में विभक्त है । य र
ल व अन्तःस्थ हैं और श ष स ह ऊष्मा हैं—चोः कुः ८।२।३० चुटू १।३।७

लक्ष्यवत्तद्धिते १।३।८ इत्यादि सूत्रोंमें हिन्दीकी नागरी वर्णमालाके क्रमसे ही काम चलेगा ।

प्राण

अल्पप्राण—वर्गका १, ३, ५ पहला, तीसरा और पाँचवाँ तथा य र ल व १९ है । (अन्तःस्थ) (गण)

महाप्राण—वर्गका २, ४ दूसरा, चौथा तथा श ष स ह १४ हैं । (शल्)

यत्न

अघोष—वर्गका १, २, पहला दूसरा अक्षर और तीनों श ष स (शर्) १३ अघोष (खर्) हैं ।

घोष—वर्गका ३, ४, ५, तीसरा चौथा पाँचवाँ अक्षर और य र ल व अन्तःस्थ यण्) और केवल (ऊष्मा) घोष (हश्) २० हैं ।

इन स्थान, यत्न, प्रयत्न, प्राणोंका (अल्पप्राण महाप्राण) ज्ञान खूब समझकर कर लेना है । इन्हींके बलसे सन्धिका ज्ञान करना है । स्थान और प्रयत्नके बलपर सवर्ण संज्ञा होती है ।

जिन अक्षरोंका स्थान और प्रयत्न तुल्य = समान होता है, वे ही अक्षर सवर्ण कहलाते हैं । जैसे अ आ इनका स्थान कण्ठ है और प्रयत्न विवृत है, ये सवर्ण हो गये । यों ही इ ई सवर्ण, उ ऊ सवर्ण, ऋ ॠ सवर्ण हैं । व्यञ्जनोंमें कु = क ख ग घ ङ ये सभी सवर्ण हैं, क्योंकि पाँचोंका स्थान कण्ठ है और स्पृष्ट प्रयत्न है, इस कारण स्थान और प्रयत्न पाँचोंका समान होनेसे पाँचों आपसमें सवर्ण कहलाते हैं । इससे 'कु' कहनेसे पाँचों अक्षर ले लिये जाते हैं । कुमें जो 'उ' लगा है उसीका प्रभाव है कि यह पाँचोंका बोध करा देता है । पाणिनिजीके दो सूत्रोंका यह कार्य है । जब सूत्रार्थ करने लगेंगे, तब आप आगे समझेंगे ।

१—तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १।१।९ । २—अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १।१। ६९ । पहला तो क ख ग घ ङ इत्यादि, पाँचोंको सवर्ण बनाता है । दूसरा कहता है कि क् च् ट् त् प् में जब 'उ' लगा दोगे तो 'उ' के बलसे अपने कुल सवर्णोंका ये पाँचों पहले अक्षर बोध करा देते हैं । इसी कारण संस्कृतमें कु-चु-टु-तु-पु से कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग, पवर्ग पाँच अक्षरके क्रमसे २५ अक्षर ले लिए जाते हैं । इसको ठीकसे समझ लें । इनके और अक्षरोंके जो भेद होते हैं वे ही परस्पर सवर्ण कहे जाते हैं ।

जैसे एकमात्रा ह्रस्व 'अ', दोमात्रा 'आ', तीन मात्रा प्लुत 'अ३' ये तीन 'अ' के भेद हुए। इनमें एक ह्रस्व 'अ' उदात्त, अनुदात्त और स्वरित इन तीन प्रकारके उच्चारणभेदसे तीन प्रकारका 'अ' हो जाता है। योंही दीर्घ 'आ' और प्लुत 'अ३' भी उच्चारणभेदसे तीन-तीन हो जाते हैं, ये कुल नौ अनुनासिक निरनुनासिक भेदसे दो-दो होकर १८ अठारह होते हैं। इनके सूत्र है—ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः १।२।२७ उ, ऊ और उ३ (प्लुत) के बोलेनेमें जितना काल लगता है उतना काल लेने वाला कोई भी 'अच्'—(स्वर) ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत क्रमशः कहा जाता है। उच्चैश्चदात्तः १।२।२९ नीचैरनुदात्तः १।२।३० समाहारः स्वरितः १।२।३१ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १।१।८। इस प्रकार १८ प्रकारके 'अ' विवृत प्रयत्नवाले हैं और वे एकमात्र कण्ठसे ही बोले जाते हैं। अतः ये अठारह परस्पर सवर्ण हैं।^१

अ इ उ ऋ लृ	आ ई ऊ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ लृ (३) ए ओ ए औ
ह्रस्वभेद	दीर्घभेद	प्लुतभेद
१ ह्रस्व उदात्तानुनासिक	७ दीर्घ उदात्तानुनासिक	१३ प्लुत उदात्तानुनासिक
२ ,, उदात्ताननुनासिक	८ ,, उदात्ताननुनासिक	१४ ,, उदात्ताननुनासिक
३ ,, अनुदात्तानुनासिक	९ ,, अनुदात्तानुनासिक	१५ ,, अनुदात्तानुनासिक
४ ,, अनुदात्ताननुनासिक	१० ,, अनुदात्ताननुनासिक	१६ ,, अनुदात्ताननुनासिक
५ ,, स्वरितानुनासिक	११ ,, स्वरितानुनासिक	१७ ,, स्वरितानुनासिक
६ ,, स्वरिताननुनासिक	१२ ,, स्वरिताननुनासिक	१८ ,, स्वरिताननुनासिक

इसी तरह कु = कखगघङ, ये पाँचों हल् अक्षर कण्ठ से बोले जाते हैं और स्पृष्ट प्रयत्नवाले हैं। अतः सवर्ण हैं। ऐसे ही चु = चछजझञ इत्यादि सभी वर्गोंके पाँच-पाँच अक्षर परस्पर सवर्ण होंगे। ऐसा समझ लेना होगा। इसके बाद पदज्ञानका वर्णन करेंगे।

पदज्ञान

संस्कृतमें चार ही प्रकारके पद (शब्द) होते हैं। १—सुवन्त, २—तिङन्त,

१. 'अ' इत्यष्टादशानां ग्राहकः। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिशतः। एवं लकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा। अतस्ते प्रत्येक द्वयोर्द्वयोर्ग्राहकाः।

३—उपसर्ग, ४—निपात । जब इन पदोंका पहचानना आजाय तब संस्कृत भाषा वशमें आ गयी । वह बालक या बालिका संस्कृतज्ञ हो गये ऐसा जानिये ।

सुबन्त—सुप्तिङन्तं पदम् १।१।१८ । 'जिनके अन्तमें सुप् और तिङ् होते हैं' वे ही संस्कृतमें पद कहे जाते हैं । उन्हींका वाक्यमें प्रयोग होता है । इसलिये संस्कृतमें पद बनाना भी आवश्यक है । शब्दोंके आगे सुप् जोड़ कर सुबन्त पद बनते हैं । धातुओंके आगे तिङ् जोड़कर तिङन्त पद बनते हैं । ये सुप् और तिङ् प्रत्यय विभक्ति कहे जाते हैं । इसका सूत्र है—विभक्तिश्च १।४।१०४ । वस्तुतः दो ही पद हैं—तिङन्त और सुबन्त । सुबन्तका ही भेद उपसर्ग और निपात हैं । सुप् लेकर 'प्' तक इक्कीस सुप् विभक्तियाँ हैं ।

सु	औ	जस्	प्रथमा	स्	औ	अः १
अम्	औट्	शस्	द्वितीया	अम्	औ	अः २
टा	भ्याम्	भिस्	तृतीया	आ	भ्याम्	भिः ३
डे	भ्याम्	भ्यस्	चतुर्थी	ए	भ्याम्	भ्यः ४
ङसि	भ्याम्	भ्यस्	पञ्चमी	अः	भ्याम्	भ्यः ५
ङस्	ओस्	आम्	षष्ठी	अः	ओः	आम् ६
ङि	ओस्	सुप्	सप्तमी	इ	ओः	सु ७
सु	औ	जस्	सम्बोधन	स्	औ	अः सं०

ये सारी विभक्तियाँ प्रातिपदिकके आगे जोड़ी जाती हैं । प्रातिपदिक उसे कहते हैं जो धातु, प्रत्यय, प्रत्ययान्त से तो भिन्न हो पर कुछ न कुछ उसका अर्थ हो, निरर्थक शब्द न हो । यदि प्रत्ययान्त हो तो 'कृत्' प्रत्ययान्त या 'तद्धित' प्रत्ययान्त हो । समास किया हुआ शब्द भी प्रातिपदिक कहा जाता है । इनके लिए सूत्र हैं—अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५ । कृततद्धितसमासाश्च १।२।४६ । ये प्रातिपदिक शब्द स्वरूपकी दृष्टिसे आकारमें दो प्रकारके होते हैं । एक 'हलन्त' जिनके अन्तमें 'हल्' प्रत्याहारका कोई अक्षर हो । दूसरा 'अजन्त' जिनके अन्तमें 'अच्' प्रत्याहारका कोई भी अक्षर हो, इन दोनों प्रकारके शब्दोंको प्रातिपदिक नाम रखकर उनके आगे 'सु' से लेकर 'सुप्' तक इक्कीस तथा पुनः प्रथमाकी तीन विभक्तियोंको रखकर २४ पद बना लेते हैं । अत्यन्त सरल होनेके कारण पहले 'मरुत्' (वायु) हलन्त शब्दके पद बनाते हैं ।

मरुत् + सु = मरुत्, मरुद्		वायु या वायुने
मरुत् + औ = मरुतौ	}	ने दो वायु या दो वायुने
मरुत् + अः = मरुतः		प्रथमा बहुत वायु या बहुत वायुओंने
मरुत् + अम् = मरुतम्		वायुको
मरुत् + औ = मरुतौ	}	को दो वायुओंको
मरुत् + अः = मरुतः		द्वितीया बहुत वायुओंको
मरुत् + आ = मरुता		वायुसे
मरुत् + भ्याम् = मरुद्भ्याम्	}	से दो वायुओंसे
मरुत् + भिः = मरुद्भिः		तृतीया बहुत वायुओंसे
मरुत् + ए = मरुते		वायुके लिये
मरुत् + भ्याम् = मरुद्भ्याम्	}	के लिये दो वायुओंके लिये
मरुत् + भ्यः = मरुद्भ्यः		चतुर्थी बहुत वायुओंके लिये
मरुत् + अः = मरुतः		वायुसे
मरुत् + भ्याम् = मरुद्भ्याम्	}	से दो वायुओंसे
मरुत् + भ्यः = मरुद्भ्यः		पञ्चमी बहुत वायुओंसे
मरुत् + अः = मरुतः		वायुका
मरुत् + ओः = मरुतोः	}	का, की, के दो वायुओंका
मरुत् + आम् = मरुताम्		षष्ठी बहुत वायुओंका
मरुत् + इ = मरुति		वायुमें
मरुत् + ओः = मरुतोः	}	में, पर, पै दो वायुओंमें
मरुत् + सु = मरुत्सु		सप्तमी बहुत वायुओंमें
हे मरुत् + सु = हे मरुत्,		हे वायो !
हे मरुद् !	}	हे, अरे, रे हे दो वायुओं !
हे मरुत् + औ = हे मरुतौ !		सम्बोधन हे बहुत वायुओं !
हे मरुत् + अः = हे मरुतः !		

इसी प्रकार हलन्त शब्दोंकी विभक्तियोंमें मूल शब्दको जोड़कर पद बना लेना चाहिए । प्रत्याहारोंके सभी शब्द ऐसे ही चलेंगे जैसे—अण्, अक्, अच्, हश्,

१. जिन हलादि विभक्तियोंमें घोष अक्षर पहले (आये) हैं उनमें मिलते समय शब्दका अघोष अक्षर अपने प्राणके अनुसार घोष होकर मिलता है । इसके लिये सूत्र है—अलां जशोऽन्ते ८।२।३९ ।

खर्, अल् इनमें अक् अच् का घोष अक्षरोंके साथ होनेपर अग्न्याम् इत्यादि अघोषके साथ अक्षु अच्सु आदि रूप होंगे । अजन्त शब्दोंके रूप भी कण्ठस्थ कर लेना चाहिए ।

रामो हरिः करी भानुर्मस्तु कर्ता च चन्द्रमाः ।
विद्वांश्च भगवानात्मा दशैते पुंसि नायकाः ॥
रमा रुचिर्नदी घेनुर्वाक्स्त्री श्रोर्गोर्वधूस्तथा ।
क्षुत् प्रावृट् च शरच्चैव द्वादश स्त्रीषु नायकाः ॥
ज्ञानं दधि पयो वसं धनुर्वारि जगत्तथा ।
मधु नाम मनोहारि दशैतानि नपुंसके ॥

इन सभी शब्दोंके रूप शब्दरूपावली या और कहींसे कण्ठस्थ कर लें ।

(भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च ।
तुदादिश्च रुधादिश्च तनादिक्रीचुरादयः ॥)

तिङन्त—भू आदि दो हजार धातु हैं । उनमें कुछ प्रत्ययान्त धातु भी हैं जो सन् आदि (सन्ध्यच्काम्यच्चव्यङ्क्यषोऽयाचारिक्वव्णिज्यङौ तथा । यगायेयङ्-णिङश्चेति द्वादशामी सनादयः ॥) प्रत्यय लगानेसे बनते हैं । उन्हींमें १० लकार लगाकर उन लकारोंके स्थानमें तिङ् प्रत्यय जोड़नेसे तिङन्त पद बनते हैं ।

तिङन्तके दो भेद हैं । १—कर्तृवाच्य २—कर्मवाच्य ।

१—कर्तृवाच्यमें कर्त्ताके साथ क्रियाका मेल चलता है । जैसे कर्त्ता प्रथम पुरुष एकवचन होगा तो क्रिया भी प्रथमपुरुष एकवचन होगी । यों ही मध्यम पुरुष, उत्तम पुरुषमें भी जिस वचनका कर्त्ता होगा उसी पुरुषके उसी वचनकी क्रिया उसके साथ लगेगी । इसीसे वह कर्तृवाच्यकी क्रिया कही जायगी, जो कर्त्ताके साथ मिलती चलेगी ।

२—कर्मवाच्यकी क्रिया वह है जो कर्मके साथ मेल करती जायगी । जिस पुरुष जिस वचनका कर्म होगा उसी पुरुष उसी वचनकी क्रिया भी होगी । इसीसे वह कर्मवाच्यकी क्रिया कही जायगी ।

तिङन्तकी दोनों क्रियाओंके लिए १८ तिङ् प्रत्यय हैं । जिनमें कर्तृवाच्यकी क्रियाओंमें तो १८ ही लगते हैं । पर कर्मवाच्यकी क्रियाओंमें केवल आत्मनेपदके ही नौ प्रत्यय लगते हैं । वे तिङ् प्रत्यय ये हैं—तिप्, तस्, झि । सिप्, थस्, थ । मिप्, बस्, मास्, लिप्, अताम्, स्, थाम्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । ये १८ तिङ् प्रत्यय कहलाते हैं । ये तिप् के 'ति' से लेकर 'महिङ्' के 'ङ' तक

‘तिङ्’ प्रत्याहारके भीतर आ जाते हैं। इसी कारण इनका नाम ‘तिङ्’ पड़ा है। इनके अन्दर दो भेद हैं, १-परस्मैपद, २-आत्मनेपद। पहले ९ परस्मैपद नामक है। दूसरे ९ का आत्मनेपद, तङ् भी नाम है। कर्मवाच्यमें कर्ममें प्रथमा विभक्ति होती है।

तिङ्	परस्मैपद			आत्मनेपद		
पुरुष	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	ति	तः	अन्ति (अति)	ते	आते (इते)	अते (अन्ते)
मध्यम पुरुष	सि	थः	थ	से	आथे (इथे)	ध्वे
उत्तम पुरुष	मि	वः	मः	ए	वहे	महे

ये १८ तिङ् प्रत्यय धातुओंके साथ बैठकर उनको क्रिया-रूपमें परिणत कर देते हैं।

महर्षि पाणिनिने ‘धातुपाठ’ नामकी पुस्तक लिखी है, जिनमें २००० दो हजारके करीब धातु हैं। उन धातुओंके तीन भेद होते हैं—१. परस्मैपद २. आत्मनेपद ३. उभयपद। जो धातु परस्मैपद होते हैं उनमें परस्मैपद प्रत्यय लगते हैं—(पहलेके नौ) ‘ति’से लेकर ‘मस्’ तक। जो धातु आत्मनेपद होते हैं उनमें आत्मनेपद प्रत्यय लगते हैं—(बादके नौ) ‘त’ से लेकर ‘महिङ्’ तक। इनको ‘तङ्’ प्रत्यय कहते हैं, क्योंकि ‘त’ से लेकर ‘महिङ्’ के ‘ङ्’ तक ‘तङ्’ ऐसा एक प्रत्याहार बन जाता है। जो उभयपद धातु होंगे, उनमें दोनों पदोंके (परस्मैपद तथा आत्मनेपद) १८ प्रत्यय लगेंगे। इन प्रत्ययोंके लिये पाणिनि मुनिके कुछ संक्षिप्त सूत्र हैं। उन्हें कण्ठ कर लेनेसे बड़ी सुविधा रहेगी।

१. लस्य ३।४।७७। तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातामृज्झासाथामृध्व-
मिड्वहिमहिङ् ३।४।७८। लः परस्मैपदम् १।४।१९। तङानावात्मनेपदम्
१।४।१००। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२। स्वरितङितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले १।३।७२ (आत्मनेपदम्)। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८।
भूवादयो धातवः १।३।१। सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२।

धातुओंके आगे तिङ् प्रत्ययोंको लगानेका उपाय पाणिनिने इस प्रकार बताया है। पहले पहले वह धातुओंके आगे १० लकार लगाते हैं। बाद उन लकारोंके स्थानोंमें ये तिङ् प्रत्यय आदेश होकर जुट जाते हैं।

किस अर्थमें कौन लकार धातुओंमें लगते हैं, इसी सुविधाके लिये १० लकार पढ़े गये हैं। उन लकारोंको क्रमसे जाननेका उपाय यह है कि लट्में अ की जगह इ उ ऋ ए ओ जोड़कर पढ़ लीजिये तो क्रमशः लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् छह हो जाते हैं। यों ही लङ्में अ की जगह इ उ ऋ जोड़कर पढ़िए क्रमशः लङ् लिङ् लुङ् लृङ् चार हो जाते हैं। यों १० लकारोंकी संख्या हो जाती है। जैसे लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् (ये ६ टित् लकार कहलाते हैं) लङ् लिङ् लुङ् लृङ् (ये ४ डित् लकार कहलाते हैं)। लकारोंमें टित् और डित् इन दो भेदोंसे भी पाणिनिजीने सूत्र पढ़े हैं, अतः ये भेद भी सार्थक हैं।

लोट् यद्यपि विधि आदि लिङ्गर्थोंमें आता है तो भी उसका आज्ञा देना अर्थ रूढ हो गया है और आशीर्वाद अर्थमें 'तात्' प्रत्ययवाले प्रयोगको ही माना जाता है। लिङ्के भी दो अर्थ होते हैं। एक विधि आदि दूसरा आशीर्वाद अर्थ। यों लिङ्लकारके रूप भी दो प्रकारके भिन्न-भिन्न होते हैं। दस लकारोंमें एक लेट् वेदमें चला जाता है। शेष नौ लकार लौकिक संस्कृतमें रह जाते हैं। उनमें लिङ्के दो भेद एक विधिलिङ् (सम्भावना अर्थवाला), दूसरा आशीर्लिङ् (आशीर्वाद अर्थवाला) होनेसे लोकमें भी दस लकार हो जाते हैं।

ये दस लकार एक-एक धातुके आगे लगते चलते हैं और उन्हीं लकारोंकी जगह ये १८ तिङ् प्रत्यय तीन प्रकारके धातुभेदके अनुसार कहीं परस्मैपद, कहीं आत्मनेपद, कहीं उभयपद आते जाते हैं। उन्हीं लकारोंके अनुरूप इन १८ प्रत्ययोंमें भी कुछ अदलवदल हो जानेसे और कुछ इनके तथा धातुके बीचमें विकरण लगनेसे धातुरूप बनते हैं (प्रकृति और प्रत्ययके बीचमें जो आता है उसे विकरण कहते हैं)। सभी धातुओंसे शप् विकरण होता है। (अदादिभ्यः तस्य लुक्, जुहोत्यादिभ्यः तस्य झलुः, ततः शब्बाधकानि झ्यन्-प्रभृतीनि दिवादिभ्यः

१. वर्तमाने लट् ३।२।१२३। परोक्षे लिट् ३।२।११५। अनद्यतने लुट् ३।३।१५। लृट् शेषे च ३।३।१३। लिङ्गर्थे लेट् ३।४।७। लोट् च ३।३।१६२। अनद्यतने लङ् ३।२।१११। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६१-आशिर्लिङ् ३।३।१६३। लृङ् ३।३।११०। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३९।

इयन्, स्वादिभ्यः इनुः, तुवादिभ्यः शः, रुधादिभ्यः इतम्, तनादिभ्यः उ, क्रधादिभ्यः इना, चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे णिचि कृते तत्पश्चात् शप् इति विकरण-प्रत्ययाः भवन्ति) एवं धातुके रूपमें भी कुछ हेर-फेर करके भिन्न-भिन्न रूप होते हैं। 'भू' आदि सभी धातुओंका रूप किसी धातुरूपावलीसे कण्ठस्थ कर लें।

उपसर्ग-निपात

यद्यपि ये उपसर्ग और निपात पृथक् हैं तथापि ये दोनों सुबन्तके अन्तर्गत आ जाते हैं। इनको अलग नहीं मानना चाहिए, क्योंकि पाणिनिने 'सुप्तिङन्तं पदम् १।१।१८' यह सूत्र लिखा है। 'निपात' तो अव्ययको ही कहते हैं तथा उपसर्ग, गतिसंज्ञक शब्दोंको भी अव्यय कहते हैं। च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनं शश्वत् आदि कुछ शब्द निपात हैं, जिनकी गणना अव्ययमें की जाती है, क्योंकि उनका रूप नहीं बदलता। उनका ज्ञान पाणिनिके गण-पाठसे किया जा सकता है। उपसर्ग भी निपातोंके ही समान अव्यय हैं, जो धातुओंमें पहले लगाये जाते हैं। उनकी संख्या २२ है—

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप।

उपसर्गोंका उपयोग आगे धातुरूपमें होता है, अतः धातुरूप जान लेनेपर स्वयं इनका प्रयोग करें।

प्रपरापसमन्ववनिरदुर्भिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।

उप आङिति विशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविना ॥

उपर्युक्त पदज्ञानको अच्छी तरह पढ़कर समझ लें।

सन्धि-श्लोकाः

पञ्चचामरच्छन्दः

(जरौ जरौ जगाविदं वदन्ति पञ्चचामरम् । १६ स्वर)

अच् सन्धिः

अकोऽकि दीर्घसन्धिमाहुर्गद्गुणो भवेदिकि,

त्ववर्णं एचि वृद्धिमेत्त्विको यणच्ययादयः ।

स्युरेच एङ् एत्यति प्रपूर्वता पदान्तगात्,

सवा द्वितीयमीत्वमूत्वमेत्वमेति नाप्येताम् ॥ १॥

अक् प्रत्याहारके बाद 'अक्' प्रत्याहार हो तो क्रमशः दोनों मिलकर दीर्घ होता है अवर्णसे इक् प्रत्याहार परे रहनेपर गुण होता है । अवर्णसे एच् परे रहने पर वृद्धि होती है । इक्से अच् परे रहनेपर यण् होता है । एच् प्रत्याहारके अच् परे रहनेपर अयादि सन्धि (अय्, अव्, आय्, आव्) होती है । पदान्त एङ्से अति = ह्रस्व अकार परे हो तो दोनों मिलकर पूर्वका रूप हो जाता है । द्विवचन ई ऊ ए दूसरे नहीं होते । जैसेके तैसे ही रहते हैं ।

हल्-सन्धिः

सत् शच् षट् समेत्य तत्सवर्णतामितः,

पदान्तश्च तु जश् सदा च चर्खरि प्रजायते ।

स जम् जमि प्रयाति वा लघोः परोऽचि ङम् सदा,

द्विरेति वा पदान्त-झय्-परोऽमि श्छकारताम् ॥ २ ॥

सकार तवर्ग, शकार चवर्ग और षकार टवर्गसे मिलकर उन्हींके सवर्ण हो जाते हैं । पदान्त झल् सदा ही जश् हो जाता है । वही झल् खर् परे रहने पर चर् हो जाता है । परन्तु जम् परे रहने पर तो वह झल् जश् होकर जम् ही हो जाता है । लघु स्वरके बाद ङम् अच् परे रहनेपर द्वित्व (डवल) हो जाता है, यदि उसके बाद अम् प्रत्याहार परे हो ।

पदान्त-झय्-परो ह एति वा पुरः सवर्णताम्,

लघुं तुगेति सन्धिश्छकारवर्णके परे ।

तवर्ग एति ले परे लकारतामिति ध्रुवम्

स्वनुस्वरंस्त्रयं समेति नः सवर्णतश्छवि ॥ ३ ॥

पदान्त झय्से हकार अपने पूर्वका सवर्ण अक्षर होता है । छकार अक्षर परे हो तो लघुस्वरको तुक्का आगम होता है और उस तुक्का अनुबन्धलोप करके सन्धि करके च् कर दिया जाता है । लकार परे रहने पर तवर्ग लकार हो जाता है । नकार तो छव् प्रत्याहार परे रहनेपर छव् प्रत्याहारके अक्षरोंके सवर्ण श् प् स् हो जाता है और उसके पूर्व स्वरपर अनुस्वार (ँ) लग जाता है ।

ननौ पदस्य मध्यगावनुस्वरो परे झलि

त्वनुस्वरो ययि ध्रुवं सवर्णतां स विन्दते ।

CC-0. In the public domain. Digitized by eGangotri

स वेत्यनुस्वरः पदान्तगः सवर्णतां ययि ॥ ४ ॥

पदके मध्यमें रहने वाले नकार मकार दोनों झल् प्रत्याहार परे रहने पर अनुस्वार हो जाते हैं । वह अनुस्वार यय् प्रत्याहार परे रहनेपर परसवर्ण हो जाता है अर्थात् जो वर्गका अक्षर रहेगा उसीका पञ्चम अक्षर नित्य हो ही जाता है । हल् परे रहने पर पदान्त मकार फौरन अनुस्वार हो जाता है । वह पदान्त अनुस्वार ययि = यय् प्रत्याहार परे रहने पर उसीका सवर्ण अक्षर विकल्पसे होता है । अर्थात् वह वर्गका पञ्चम अक्षर विकल्पसे होगा । एक जगह अनुस्वार ही रहा करेगा ।

विसर्गसन्धिः

कखो—पफोर्विसर्गं एति वार्द्धतां स वा शरि,

छ्वि त्रयं शषं समेति तस्य वर्णसाम्यतः ।

अतोऽति रुत्वमुत्वमेत्यतो हशीदमेव हि,

त्वघर्णतोऽति रुत्वमेति लोपगां यकारताम् ॥ ५ ॥

अपवाद

स एष एत आल्परी विसर्गशून्यतां सदा,

रि रश्च लोपमेति तत्पुरोऽणसमेति दीर्घताम् ।

सुबुद्धिभिः सुपाठकैः स्वसन्धिरोगनाशकैः,

समग्रसन्धिरुच्यते रसेहि पञ्चचामरैः ॥ ६ ॥

विसर्गं तो क ख तथा प फ परे रहने पर आधा विसर्ग विकल्पसे हो जाता है । यों ही शर् प्रत्याहार परे रहने पर विकल्पसे और छव् प्रत्याहार परे रहने पर नित्य ही उसी शर् छव् प्रत्याहारके वर्णोंके साम्यसे तीनों श् ष् स् हो जाता है । ह्रस्व अकारके वादका रु (विसर्ग) ह्रस्व अकार परे रहने पर उकार हो जाता है । ह्रस्व अकारके वादका विसर्ग हश् प्रत्याहार परे रहने पर भी ऐसा ही (उ) होगा अर्थात् उकार हो जायगा । वाद दोनों जगहों पर अच्सन्धि करके रूप बनेगा । अवर्ण (अ आ) के वाद अश् परे रहने पर (अके वाद आच् परे रहने पर तथा आके वाद अश् परे रहने पर) रु (विसर्ग) लोप हो जानेवाला 'य्' हो जाता है । वाद सन्धि नहीं होती ॥ ५ ॥

स और एष ये दोनों पद आल् प्रत्याहार पर रहने पर सदा विसर्गसे शून्य रहते हैं । रेफ परे रहने पर रेफका लोप हो जाता है और उसके पूर्वका स्वर अक्षर दीर्घ हो जाता है । यों सुबुद्धिमान् पाठक जो अपना सन्धिरोग नाश करना चाहते हैं, वे छह पञ्चचामर छन्दसे ही सारी सन्धियां कर लेते हैं ॥ ६ ॥

(रेञ्चतुभिर्युता सन्धिणी सम्मता)

स्थानयत्नैर्हलां सन्धिराधोयताम्,
स्थान-मात्रप्रभावादचां सन्धयः ।
अक्षरोर्भेदतः स्यात् स विसर्गिको,
रभवेल्लोपभूद् योऽण्यवर्णादिशि ॥

स्थान और यत्नके द्वारा हल् अक्षरोंकी सन्धि कर लो । स्थानमात्रके ही ज्ञानसे अचों (स्वरों) की सन्धियाँ कर लो । विसर्ग सन्धि तो अश् तथा खर् प्रत्याहारके ही भेदसे हो जाती है । अवर्णसे अश् प्रत्याहार परे रहने पर 'र'का (विसर्गका) लोप हो जानेवाला 'य' होता है ।

हृश्यति स्यादतोऽरुः स उः सन्धिगः,
स्थान-साम्येन खर्षु व्यवस्था मता ।
आलि चैषोऽपि सोऽयं विसर्गग्रहद्,
रो रि लोपे पुरोऽण् दीर्घता विन्दते ॥

ह्रस्व अकारसे परे यदि 'र' (विसर्ग) हो, उसके बाद हश् प्रत्याहार या केवल अकार (ह्रस्व अ) अक्षर हो, तो 'र' (विसर्ग) का 'उ' हो जाता है । खर् प्रत्याहारके अक्षरोंमें तो स्थानके ही मेलसे सन्धि करनेकी व्यवस्था है । स और एष ये दो पद आल् प्रत्याहार (अकाराक्षर को छोड़कर सभी अक्षरों) में बिना विसर्गके ही रहते हैं और रेफ परे रहते रेफका लोप हो जाता है और उसके पूर्वस्वरका दीर्घ हो जाता है ।

मन्त्ररूपी इन श्लोकोंको कण्ठस्थ कर लेनेसे पूर्ण रूपसे सन्धिज्ञान हो जाता है । इति शिवम् ।

समासः

संस्कृतमें संक्षेपको समास कहते हैं । समासमें दो या उससे अधिक पदोंकी विभक्तियोंका लुक्से एक (संक्षिप्त) शब्द बन जाता है । प्रातिपदिक होनेके कारण उसके भी २४ पद बनते हैं । यों तो समास सात प्रकारके हैं, परंतु पाँच ही प्रधान हैं—१. अव्ययीभाव, २. तत्पुरुष, ३. कर्मधारय, ४. बहुव्रीहि, ५. द्वन्द्व । द्विगु और नञ्समास तो तत्पुरुषके ही भेद माने गये हैं, परंतु उनको पृथक् समास भी गिनते हैं ।

अव्ययीभावः

अनव्ययः अव्ययः सम्पद्यते इत्यव्ययीभावः । जो शब्द समास होनेसे पहले तो अव्यय न हो, समास होने पर वह अव्यय हो जाय, वही अव्ययीभाव समास है । शक्तिम् अनतिक्रम्य यथाशक्ति । इसमें 'शक्ति' शब्द तो अव्यय नहीं है, पर अव्ययीभाव समासमें पड़ जानेके कारण जैसे 'यथा' पहलेसे ही अव्यय था, वैसे 'शक्ति' भी अब अव्यय शब्द हो गया । इस समासकी यही विशेषता है कि पूर्वका पद पहलेसे ही अव्यय रहता है, समास हो जानेपर तो पूरा शब्द अव्ययपद बन जाता है । इसके आगे अब कोई विभक्ति नहीं रहेगी, केवल 'यथाशक्ति' । यह अव्यय पद कहलाएगा । इसी प्रकार कृष्णस्य समीपम् = उपकृष्णम् । हरौ इति = अधिहरि । पाठशालायाम् इति = अधिपाठशालम् । मक्षिकाणाम् अभावो = निर्मक्षिकम् आदि । अव्ययीभाव समासका दायरा कम है । इस समासमें पूर्वपद (पहला अव्यय) ही प्रधान होता है (पूर्वपदप्रधानो अव्ययीभावः) । जैसे—उपकृष्णम् = कृष्णके समीप—यह अर्थ है । 'समीप' ही तो प्रधान है । वह 'उप' शब्दका ही तो अर्थ है । उप पूर्वमें ही है । प्रधान वही कहलाता है जो क्रियाके साथ बैठता है ।

तत्पुरुषः

'तत्पुरुष' शब्दका अर्थ जाननेके लिये जैसा विग्रह करेंगे वैसा ही विग्रह जिन जिन समासयुक्त शब्दोंका होगा वे सभी 'तत्पुरुष' कहे जायेंगे (अर्थ जाननेके लिये जो वाक्य बोला जाता है, वही विग्रह कहलाता है) ।

अब आप तत्पुरुष शब्दका विग्रह देखिए—स चासौ पुरुषः तत्पुरुषः (इसी प्रथमा तत्पुरुषको 'कर्मधारय' कहते हैं ।) इसी विग्रहमें यदि संख्या पूर्वमें हो, तो उसे 'द्विगु' और 'नब्' शब्द पूर्वमें हो, तो उसे 'नब् तत्पुरुष' कहते हैं । द्वितीयासे लेकर यदि सभी विभक्तियोंके साथ जब विग्रह करते हैं, तो उन्हीं विभक्तियोंके नामसे वह तत्पुरुष कहलाता है—द्वितीया तत्पुरुष, तृतीया तत्पुरुष आदि । जैसे—

तं पुरुषः तत्पुरुषः—द्वितीया तत्पुरुष ।

तेन पुरुषः तत्पुरुषः—तृतीया तत्पुरुष ।

तस्मै पुरुषः तत्पुरुषः—चतुर्थी तत्पुरुष ।

तस्मात् पुरुषः तत्पुरुषः—पञ्चमी तत्पुरुष ।

तस्य पुरुषः तत्पुरुषः—षष्ठी तत्पुरुष ।

तस्मिन् पुरुषः तत्पुरुषः—सप्तमी तत्पुरुष ।

ऐसा ही विग्रह जहाँ-जहाँ हो सके, उसे उसी नामका तत्पुरुष कहनेकी प्रथा है । द्वितीयादि तत्पुरुषोंका प्रयोग—कृष्णं श्रितः=कृष्णश्रितः । तेन कृतम् = तत्कृतम् । गवे ग्रासः=गोग्रासः । चोराद् भयम्=चोरभयम् । राजः पुरुषः=राजपुरुषः । तर्के चतुरः तर्कचतुरः ।

कर्मधारयः

केवल विशेषण विशेष्यवालेको 'कर्मधारय' कहते हैं । उसीमें संख्या यदि विशेषण हो, तो 'द्विगु' कहते हैं । तत्पुरुषमें उत्तरपद प्रधान होता है (उत्तरपद-प्रधानः तत्पुरुषः) ।

अब आप यों ही प्रथमा तत्पुरुष (कर्मधारय) समासके प्रयोगोंका विग्रह करके समझ लें—नीलं च तत् उत्पलम्=नीलोत्पलम् । सुन्दरश्चासौ बालः=सुन्दरबालः । सुन्दरी चासौ बालिका=सुन्दरबालिका (सुन्दरबालिकामें सुन्दरी सुन्दर हो गया) (कर्मधारय) ।

यह तो सभी समासोंका नियम है कि विभक्ति उड़ाकर एक पद बना दें । कर्मधारय तथा बहुव्रीहिके पूर्वपदमें स्त्रीलिङ्ग हो, तो पुल्लिङ्ग बना देनेका भी नियम है । द्विगु—द्वौ गावौ द्विगुः, द्वयोः गवोः समाहारो वा^१ । सप्त च ते ऋषयः=सप्तर्षयः । समासमें विभक्ति उड़ा देने पर सन्धिकी^२ सम्भावना हो, तो उसे अवश्य कर लेना है । नीलोत्पलम् । सप्तर्षयः ।

नञ् समासका प्रयोग—न ब्राह्मणः=अब्राह्मणः । न अश्वः=अनश्वः । इसमें 'न'का 'अ' रह जाता है । न उड़ जाता है । किन्तु अजादि शब्दोंमें न उलटकर अन् होकर लगता है ।

पुनः पूर्वपदमें विकृत होने वाले कर्मधारयका उदाहरण महाश्चासौ पुरुषः = महापुरुषः । यों ही द्वन्द्वमें कर्म च भाग्यं च = कर्मभाग्ये । एवं द्वौ च दश च = द्वादशः । त्रयोदशः, अष्टादशः । इत्यादि^३ । कर्मधारय = कर्मका (विशेषणका) धारण करने वाला ।

१. इस विग्रहमें द्विगु नपुंसक होगा । पर पाणिनिजीने दोनों विग्रहोंमें पुल्लिङ्ग पढ़ा है । द्विगुः ।

२. नीलोत्पलम् और सप्तर्षयः में गुणसन्धि हो गयी है ।

३. समासमें पूर्वपदके 'न' का लोप, प्रथमान्त महत्का महा, द्विका द्वा, त्रिका त्रयस्, अष्टनका अष्टा हो जाता है ।

बहुव्रीहिः

इसके भी नामका जैसा विग्रह है, वैसा ही समासके शब्दोंका विग्रह है। जैसे—बहुः व्रीहिः यस्य स बहुव्रीहिः (कृषकः)। पीताम्बरम् यस्य स पीताम्बरः (हरिः)। जैसा बहुव्रीहि शब्दका विग्रह है, वैसा ही 'पीताम्बर' का भी। भेद इतना ही है कि बहुव्रीहिके दोनों शब्द पुलिङ्ग हैं। पीताम्बरके नपुंसक हैं। इस समासकी विशेषता यह है कि विशेषणका विशेष्यके साथ तो समास होता है, किन्तु दूसरा पद प्रधान होता है (अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः)। ये दोनों पद गौण (अप्रधान) होकर दूसरे (प्रधान) का बोध करा देते हैं। जैसे बहुत हैं व्रीहि (धान्य) जिसके, उस कृषकको बहुव्रीहि कहेंगे। बहुव्रीहिः अयं कृषकः।

ऐसे ही जहाँ-जहाँ बहुव्रीहि समास होगा, वहाँ समासके दोनों शब्दोंसे भिन्न शब्द प्रधान हो जायेगा। समासमें आये विशेषण और विशेष्य दोनों गौण हो जायेंगे। यहाँ बहुत और धान्यकी कोई पूछ नहीं है, किन्तु बहुत धान्यवाला किसान लिया जा रहा है और दोनों शब्द मिलकर दूसरेका विशेषण हो जाते हैं। इस समासका कर्मधारयसे भेद है। वहाँ विशेषण-विशेष्य ज्यों-के-त्यों बने रहते हैं। पीले कपड़े वाला पीताम्बर कहलायेगा। कृष्ण भगवान् पीताम्बर कहे जाते हैं। यों ही दृष्टः सागरो येन स दृष्टसागरः (यात्री)। लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णौ (हरिणः)। यहाँ पूर्वपद स्त्रीलिङ्ग तो पुलिङ्ग हो ही जाता है और उत्तरपद भी यदि स्त्रीलिङ्ग है तो कहीं तो ह्रस्व हो जायगा और कहीं उसके अन्तमें 'क' शब्द लग जायेगा। तब वह ह्रस्व नहीं होगा। जैसे—शोभना शाला यस्य स शोभनशालः। विज्ञाः कुमार्यो यस्मिन् स विज्ञकुमारीको विद्यालयः। इत्यादि। जहाँ कर्मधारय करना है, वहाँ बहुश्चासौ व्रीहिः। पीतं च तत् अम्बरम् पीताम्बरम्। ऐसे ही कर्मधारयमें विशेषण और विशेष्य ज्यों-के-त्यों बने ही रहेंगे।

बहुव्रीहि समासकी बहुत-सी विशेषताएँ हैं, जो आगे चलकर ज्ञात होंगी। यहाँ सामान्यतः वचनों तथा लिंगोंके भेदकी बातें बतानी हैं। समास हुआ शब्द द्विवचन होगा तो विग्रह होगा—बहुः व्रीहिः ययोस्तौ बहुव्रीहौ (कृषकौ)। बहुवचन होगा तो बहुः व्रीहिः येषां ते बहुव्रीहयः (कृषकाः) समासमें पड़े हुए शब्दोंका कोई नियम नहीं, वे चाहें एकवचन ही रहें या जिस वचनमें अन्य (विशेष्य शब्द) हो उस वचनमें भी रख सकते हैं। पर लिंग तो वे वही रखेंगे, जिस लिंगका उनका अपना विशेष्य है। जैसे—पीते अम्बरं ययोस्तौ

पीताम्बरी, पीतानि अम्बराणि येषां ते पीताम्बराः । यहाँ अम्बर शब्द नपुंसक है । अतः उसका विशेषण पीत शब्द उसके साथ-साथ बँधा है । वचन तो अन्यपदके कारण बदलता जा रहा है, लिङ्ग नहीं बदलता । पर समास हो चुकने पर तो वह समस्त शब्द विशेष्यवाची शब्दका विशेषण हो जाता है । इस कारण अब उसका लिंग और वचन सभी विशेष्यवाची शब्दके अनुसार ही होगा और विग्रह करनेमें जिस पद (शब्द) का प्रयोग होता है—यस्य ययोः येषाम् आदि—वे सभी अन्य शब्दके ही अनुरूप होते हैं । यदि अन्य शब्द स्त्रीलिंग एकवचनादि हैं तो वह पद (शब्द) भी स्त्रीलिंग एकवचनादि होगा ही । पीताम्बरका दोनों लिंग और तीनों वचनोंका विग्रह बना लेना है । जैसे—ऊपर पीताम्बरका विशेष्यानुसार पुंलिंग पद हो गया है ।

स्त्रीलिंगमें देखिये पीतम् अम्बरम् यस्याः सा पीताम्बरा, पीते अम्बरे ययोः ते पीताम्बरे, पीतानि अम्बराणि यासां ताः पीताम्बराः ।

नपुंसकमें—पीतम् अम्बरम् यस्य तत् पीताम्बरम् (पुस्तकम्), पीते अम्बरे ययोस्ते पीताम्बरे (पुस्तके), पीतानि अम्बराणि येषां तानि पीताम्बराणि (पुस्तकानि) । वस, अन्य शब्दार्थके ही लिङ्ग वचनका पीछा करना पड़ता है । बहुव्रीहिमें तद्गुण, व्यधिकरण, समानाधिकरण इत्यादि भेद तो आगेकी बात है ।

द्वन्द्वः

‘द्वन्द्व’ शब्द भी द्वे च द्वे च द्वन्द्वे । अथवा द्वयोः समाहारः द्वन्द्वम् । जैसा द्वन्द्व शब्दका विग्रह होता है, वैसा ही विग्रह जिस समासमें होता है, उसे ही द्वन्द्व समझें । इसमें सभी पद प्रधान होते हैं (सर्वपदप्रधानो द्वन्द्वः) । कहीं उन शब्दोंका समूह प्रधान रहता है । द्वन्द्वके दो भेद हैं—इतरेतरयोग द्वन्द्व और समाहार । जिसमें जितने शब्द हों उसीके अनुसार वचन हों और अन्तमें जिस लिंगका शब्द हो वही लिंग हो, तो वह इतरेतरयोग है । जैसे—रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ । रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च = राम-लक्ष्मण-भरताः । ग्रामश्च पुरं च नगरी च ग्रामपुरनगर्यः । पाणिनिसूत्रोंमें इतरेतरयोग द्वन्द्व—चुश्च दुश्च = ‘चूदू’ १।३।७ । मिश्च दुश्च डुश्च = मिदुडवः—‘आर्विनिदुडवः’ १।३।५ । जहाँ जितने भी शब्द हों, परन्तु समास होनेपर नपुंसक लिङ्ग और एकवचन मात्र सभी विभक्तियोंका रूप होता है—वही समाहार द्वन्द्व है । जैसे—य् च अच् च तयोः समाहारः यच् तस्मिन् यच्च—यच्च भन् १।३।६ । लश्च लश्च कुश्च तेषां समाहारः लशकु—‘लशववतद्धिते’ १।३।८ इत्यादि ।

इन समासोंके लिए कुछ श्लोक आवश्यक हैं, जो नीचे अर्थके साथ दिये जाते हैं—

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मदगोहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

इस श्लोकका अर्थ यह है कि एक भक्त प्रार्थना करता है 'हे पुरुष ! मैं द्वन्द्व हूँ—यानी हम स्त्री-पुरुष दो प्राणी हैं । द्विगु—दो गाय-बछड़ावाला हूँ । मेरे घरमें नित्यही अव्ययीभाव-खर्चका अभाव रहता है, अर्थात् मैं दरिद्र हूँ । मेरे पास धन नहीं है । मुझसे तत् = वह कर्म (काम) धारय (कराइये) जिससे अहं = मैं बहुव्रीहि (बहुत धान्यवाला) हो जाऊँ ।'

अर्थ तो भिन्न है पर इस श्लोकमें—१. द्वन्द्व, २. द्विगु, ३. अव्ययीभाव, ४. तत्पुरुष, ५. कर्मधारय, ६. बहुव्रीहि—यों छह समासोंके नाम आ गये हैं । एक नम् समास छूटा है, जो प्रथमा तत्पुरुष (कर्मधारय) का ही भेद है । इसरा श्लोक समासोंका विग्रह बताता है । जैसे—

चकार-बहुलो द्वन्द्वः, स चासौ कर्मधारयः ।

यस्य येषां बहुव्रीहिः, शेषस्तत्पुरुषो मतः ॥

अर्थात् जिसके विग्रहमें चकार बहुत बोलना पड़े, वह 'द्वन्द्व' है । जिसमें स चासौ (सुन्दरश्चासौ बालः) ऐसा विग्रह होता हो, तो 'कर्मधारय' है । जिसके विग्रहमें 'यस्य' या 'येषां' या 'येन' इत्यादि पद कहना पड़े, वह 'बहुव्रीहि' है । बाकी 'तत्पुरुष' कहलाता है । रामस्य अयनम् = रामायणम् इत्यादि ।

इसी प्रकार सभी समासोंका विग्रह (अर्थ) करके पूर्व विभक्तियोंका लुक् कर पुनः समस्तशब्दको प्रातिपदिक मानकर स्वादि विभक्ति लगाकर रामायणम् रामायणे रामायणानि इत्यादि पद बना लेंगे । इन सब बातोंको अच्छी तरह समझ लें । अष्टाध्यायी पढ़ते समय काम आयेंगी । इसलिए यह पूर्वपीठिका दी गयी है । अब अन्तमें पाठकोंको मेरी शुभ कामना है—

अधीत्य सर्वां मम पूर्वपीठिकां सुपठ्य मूलं शुभमष्टकं मुनेः ।

समानयन् पूर्वपवादि सूत्रतः सुबोधवृत्तिं विदधद्बहुः सुधीः ॥ १ ॥

पूर्वपीठिका समाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

सवृत्तिः अष्टाध्यायीसूत्रपाठः

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद् भद्रं तन्न आसुव ॥ (यजुः ३०।३; ऋ० ५।८२।५)

* अथ शब्दानुशासनम् *^१

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचि भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

एको धातुः प्रासूतेर्बाद्धं-गौणात् तिङ्-कृत्-सुब्योगादानन्तत्वमेति ।

ब्रह्माद्वैतं शब्द-शास्त्रस्य बोध्यं धातुब्रह्मप्रासृतं तिङ्सुबन्तम् ॥

अक्षर-समाम्नायः

^२अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । ह्यवरट् । लण् । अमङणनम् ।

झभञ् । घढधष् । जवगडदश् । खफछठथचटतक् । कपय् । शषसर् । हल् ॥

इति प्रत्याहारसूत्राणि माहेश्वराणिः

प्रत्याहाराक्षराणि—अइउ, ऋलृ, एओ, ऐऔ, ह्यवर, ल, अमङणन, झभघढध, जवगडद, खफछठथ, चटतकप, शषस, ह । अत्र 'अहम्' इति प्रत्याहारोऽपि गुरुभ्यो ज्ञेयः । अण् प्रत्याहारः पूर्वेणेति सर्वत्र । अणुदित् ० १।१।६९ सूत्रे परेणेव । इण् प्रत्याहारस्तु परेणैवेति विवेकः ।

एकस्माण्डटञ्जवा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयो चयो चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलो षड्भ्यः ॥

अमन्ताड्डः रलो चेति अयेकोऽपर ऊहितः ।

प्रत्याहारा भवन्त्येवं चत्वारिंशच्च पञ्च^३ च ॥

१ पतञ्जलि-मङ्गलसूत्रम्, नेदं पाणिनि-सूत्रम् । व्यर्थं हठ आर्यसमाजिनां पाणिनिसूत्रग्रहणे ।

२ नृत्तावसाने नटराज-राजो ननाद ढक्कां नव पञ्च (१४) वारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शो शिव-सूत्रजालम् ॥ (नन्दिकेश्वरीयम्)

३ 'ए' अन्ताहारात् 'अ' अमन्ताहारात् 'र' रलो 'च' चतुर्भ्यो 'य' प्रत्याहारोऽपि द्वितीयमहा-प्राणाक्षरसंग्रहाय तर्कितः । 'अय्' तु वर्गाक्षरसंग्रहायेति प्रत्याहारद्वयवृद्धिः ।

अथ प्रथमोऽध्यायः

अथ पाणिनि-सूत्राणि

प्रथमः पादः

१ वृद्धिरादैच्	३	११ ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् १२, १९
२ अदेङ्गुणः	३	१२ अदसो मात्
३ इको गुण-वृद्धी	६	१३ शे
४ न धातु-लोप आर्ध-धातुके	६	१४ निपात एकाजनाङ् १५
५ किङ्ति च		१५ ओत् १६
६ दीधी-वेवीटाम्		१६ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे १८
७ हलोऽनन्तराः संयोगः		१७ उभः १८
८ मुख-नासिका-वचनोऽनुनासिकः		१८ ऊँ
९ तुल्यास्य-प्रयत्नं सवर्णम् १०		१९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे "इति प्रगृह्यम्"
(वा०) ऋ-लृ-वर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्		२० दाघा ध्वदाप् (१)
१० नाज्झलौ		२१ आद्यन्तवदेकस्मिन्
		२२ तरप्-न्तमपौ घः

१ वृद्धिशब्दो विधेयोऽपि मङ्गलार्थमादौ पठितः । अदेङ् गुणः १।१।२ पूर्वोऽपि पश्चाद् गतो मङ्गलधियैव । वृद्धिरादैच् १।१।१ इति प्राथम्यगमनं मङ्गल-कारणादित्युक्तं भूमिकायाम् । अष्टके बहूनि सूत्राणि प्राचां विदुषामपि सन्तीति विमर्शः । औङ आपः ७।१।१८, आङि चापः ७।३।१०५ इत्यादि ।

४ धात्वंशलोपनिमित्त इत्यर्थः ।

१० आकारेण सहितोऽच् इति आच्, आच् च हल् च आज्झलौ ।

१४ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

१८ यथोत्तर मुनीनां प्रामाण्यम् इति पतञ्जलिकृतयोगविभाग एव ग्राह्यः । व्यर्थं हठ आर्यसमाजिनां पाणिनिप्रत्तसंख्याग्रहणे । सूत्रसंख्याह्लासः । उक्तं तथ्यं

केनापि—दृष्ट्वा शास्त्रगणान् प्रयोगमुल्लभान् प्रायेण दाक्षी-सुतः,

प्रोचे तस्य तु विस्मृतानि कतिचित् कात्यायनः प्रोक्तवान् ।

तद्-भ्रष्टान्यवदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनापि यद् विस्मृतम्,

शास्त्राल्लोकेत एव तेषां विदधुश्चन्द्रादिभोजादयः ॥१॥

२३ बहु-गण-वतु-इति संख्या	२५	३७ स्वरादि-निपातमव्ययम्	४१
२४ णान्ता षट्	२५	३८ तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः	
२५ इति च		३९ कृन्मेजन्तः	
२६ क्त-क्तवत् निष्ठा		४० क्त्वा-तोसुन्-कसुनः	(२)
२७ सर्वादीनि सर्व-नामानि ३२, ३६		४१ अव्ययीभावश्च	
२८ विभाषा दिक्-समासे बहु-व्रीहौ २९		४२ शि सर्वनामस्थानम्	४३
२९ न बहु-व्रीहौ	३२	४३ सुडनपुंसकस्य	
३० तृतीया-समासे	३२	४४ न वेति विभाषा	
३१ द्वन्द्वे च	३२	४५ इग्यणः संप्रसारणम्	
३२ विभाषा जसि	३६	४६ आद्यन्तौ टकितौ	
३३ प्रथम-चरम-तयाल्पार्ध-कतिपय- नेमाश्च		४७ मिदचोऽन्त्यात्परः	
३४ पूर्व-परावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्		४८ एच इग्नस्वादेशे	५५
३५ स्वमज्ञाति-धनाख्यायाम्		४९ षष्ठी स्थानेयोगा	५५
३६ अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः		५० स्थानेऽन्तरतमः	
		५१ उरण्परः	
		५२ अलोऽन्त्यस्य	५४, ५३

- २४ 'षट्'—षष् शब्दस्य बहुवचनरूपं न तु एकवचनम् । "षड्भ्यो लुक् ७।१।२२" इति सूत्रप्रमाणात् । अत्रापि आर्यसमाजिनां हठः । नन्तपन्ताश्च मिलिताः षट् (६) एव शब्दाः सन्ति । ते च—पञ्चन् षष् सप्तन् अष्टन् नवन् दशन् इति । महती सार्थकता संज्ञानाम् । गुणनं वर्द्धनं वृद्धिरिति वत् ।
- ३० समासग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणात्तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि निषेधः ।
- ३७ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥
- ३८ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्त इत्यर्थः ।
- ४५ विस्तारकरणं सम्प्रसारणम्—अर्धमात्रिको (य्) यकारो हि एकमात्रिक इकारो जायते ।
- ४७ अच इति निर्धारणे षष्ठी अचां मध्ये इत्यर्थे ।
- ४९ श्लेषेण अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने ज्ञेया । अथवा इह शास्त्रे अनियतसम्बन्धा षष्ठी स्थाने योगो यस्या इति समासे पूर्वपदविभक्तेरलुकि स्थानेयोगित्येकम्पदम् ।

- ५३ डिञ्च
 ५४ आदेः परस्य
 ५५ अनेकाल्-शित्-सर्वस्य
 ५६ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ५९
 ५७ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ५८
 ५८ नपदान्त-द्विवचन-वरे-यलोप-स्वर-
 सवर्णानुस्वार-दीर्घ-जश्-चविधिषु
 ५९ द्विवचनेऽचि
 ६० अदर्शनं लोपः ३१ (३)
 ६१ प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः
 ६२ प्रत्यय-लोपे प्रत्यय-लक्षणम् ६३
 ६३ न लुमताऽङ्गस्य
 ६४ अचोऽन्त्यादि टि
 ६५ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा
 ६६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ६७
 ६७ तस्मादित्युत्तरस्य
 ६८ स्वं रूपं शब्दस्याशब्द-संज्ञा ७२
 ६९ अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ७०
 ७० तपरस्तत्कालस्य
 ७१ आदिरन्त्येन सहेता
 ७२ येन विधिस्तदन्तस्य

- ७३ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ७५
 (वा०) वानामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या
 ७४ त्यदादीनि च
 ७५ एङ् प्राचां देशे
 (वा०) शैषिकेष्विति वक्तव्यम्
 १ वृद्धिराद्यन्तवद्व्ययीभावः *प्रत्ययस्य
 लुक् पञ्चदश १५ ।

इति पाणिनीयसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

●

द्वितीयः पादः

- १ गाङ्-कुटादिभ्योऽञ्णिङित् ४
 २ विज इट् ३
 ३ विभाषोर्णोः
 ४ सार्वधातुकमपित् ५
 ५ असंयोगाल्लिट्कित् ६, २६
 ६ इन्धि-भवतिभ्यां च
 ७ मृड-मृद-गुध-कुष-क्लिश-वद-वसः
 क्त्वा ८
 ८ रुद-विद-मुष-ग्रहि-स्वपि-प्रच्छः
 संश्च १०

- ५९ अत्र नव्याः 'अचः' 'न' इत्युभयमात्रमनुवर्त्य द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो
 न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यर्थं कुर्वन्ति । तद् भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ।
 ६९ इहैवाण् परेण णकारेण—'पूर्वेणैवाण्ग्रहाः सर्वे परेणैवेण् ग्रहा मताः ।
 ऋतेऽणुदित्सवर्णस्य चैतदेकं परेण तु ॥
 ७२ यत्करणकं विधानमित्यर्थः । तच्च विशेषणमेवेति विशेषणं तदन्तस्य संज्ञेति
 सूत्रार्थः ।

- ४ तिङो डित्वात् सर्वस्यैव डित्वे प्राप्ते पिङित्स्यैव नियममिति सूत्रम् ।

९ इको झल्	११, १३	२७ ऊकालोऽञ्जस्व-दीर्घ-	
१० हलन्ताच्च	११	प्लुतः	३१, २८
११ लिङ्-सिचावात्मनेपदेषु	१३, १७	२८ अचश्च	
१२ उश्च		२९ उच्चैरुदात्तः	
१३ वा गमः		३० नीचैरनुदात्तः	
१४ हनः सिच्	१७	३१ समाहारः स्वरितः	
१५ यमो गन्धने	१६	३२ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्	
१६ विभाषोपयमने		३३ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ	३९
१७ स्थाघ्वोरिच्च		३४ यज्ञकर्मण्यजप-न्यूह्व-सामसु	३५
१८ न क्त्वा सेट्	२६	३५ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः	
१९ निष्ठा शीङ्-स्विदि-मिदि-क्विदि-		३६ विभाषा छन्दसि	
धृषः	२२	३७ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य	
२० मृषस्तितिक्षायाम्	(१)	तूदात्तः	३८
२१ उदुपधाद्भावादिकर्मणो-		३८ देवब्रह्मणोरनुदात्तः	
रन्यतरस्याम्		३९ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्	४०
२२ पूङ्गः क्त्वा च	२६	४० उदात्त-स्वरित-परस्य-सन्नतरः (२)	
२३ नोपधात्थफान्ताद्वा	२६	४१ अपृक्त एकालप्रत्ययः	
२४ वञ्चि-लुञ्च्युतश्च		४२ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-	
२५ तृषि-मृषि-कृषेः काश्यपस्य		धारयः	
२६ रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च		४३ प्रथमा-निर्दिष्टं समास	
		उपसर्जनम्	४४

९ झलादिः सन्नित्यर्थः ।

१० इक इति सामीप्यार्थे षष्ठी । तेनेकसमीपहलन्तात्परो झलादिः सन्नित्यर्थः ।

२७ कुक्कुटस्तनिर्देशात् ऊकारोक्तिः । सर्वेऽप्यार्याः अस्यामेव वेलायां शय्यां जहति स्म । प्रमाणबाहुल्यमत्र । 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय' इति मनुः । आयुर्वेदेऽपि पतञ्जलिः । अभियुक्तपद्ये च—

'ऐश्वरोऽपि नियमोऽयमिहास्ते, यः स्वपित्युषसि हा ! रविभासे ।

सौमि-सौख्यमधमः स हि भुङ्क्तां, तस्य सर्व-सुखमिति विधाता ॥ १ ॥

यो विबुध्य सुखमुज्झति नित्यं सौमिकं निज-मनावल-योगात् ।

तस्य वीर-पुरुषस्य नितान्तं दीर्घमायुरथ सर्व-सुखं स्यात् ॥ २ ॥

४४ एक-विभक्ति चापूर्वनिपाते	
४५ अर्थवदघातुरप्रत्ययः प्राति- पदिकम्	४६
४६ कृतद्धित-समासाश्च	
४७ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदि- कस्य	४८
४८ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य	४९
४९ लुक्-तद्धितलुकि	५०
५० इद् गोण्याः	
५१ लुपि युक्तवद् व्यक्ति-वचने	५२
५२ विशेषणानां चाजातेः	
५३ तदशिष्यं संज्ञा-प्रमाणत्वात्	५७
५४ लुव्योगाप्रख्यानात्	
५५ योग-प्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्	
५६ प्रधान-प्रत्ययार्थवचनमर्थस्या- न्यप्रमाणत्वात्	५९
५७ कालोपसर्जने च तुल्यम्	
५८ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन- मन्यतरस्याम्	५९, ६०, ६२
५९ अस्मदो द्वयोश्च	६१
६० फल्गुनी-प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे	(३) ६२
६१ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम्	६२
६२ विशाखयोश्च	
६३ तिष्य-पुनर्वसोर्नक्षत्र-द्वन्द्वे बहुवच- नस्य द्विवचनं नित्यम्	

६४ सरूपाणामेक-शेष एक-विभक्तौ७३ (वा०) विरूपाणामपि समानार्थानाम्	
६५ बृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः	६६, ६९
६६ स्त्री पुंवच्च	
६७ पुमान्स्त्रिया	
६८ भ्रातृ-पुत्रौ स्वसृ-दुहितृभ्याम्	
६९ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्या- न्यतरस्याम्	७१
७० पिता मात्रा	
७१ श्वशुरः श्वश्व	
७२ त्यदादीनि सर्वेन्नित्यम् (वा०) त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते	
७३ ग्राम्य-पशु-सङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री गौङ्कुटाद्युदुपधादपृक्तश्छन्दसि पुनर्वस्वोस्त्रयोदश १३ । इति पाणिनीयसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।	

तृतीयः पादः

१ भूवादयो घातवः	९३
२ उपदेशोऽजनुनासिक इत्	९
३ हलन्त्यम्	४

४४ एकैव विभक्तिर्यस्य तन्नियतविभक्तीत्यर्थः ।

४८ अत्र 'स्त्रियाः' इत्यस्यैवानुवृत्तिः । 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' इति ।

६५ बृद्धशब्दः पूर्वविषयिणीं शेषस्य संज्ञेत्यर्थः ।

१ अधिकारोऽयं यथाप्राप्ति गृह्यते । यथा—पञ्चमसूत्रे तथा द्वादशसूत्रतोऽग्रे ।

अ. १। पा. ३।

पदच्छेद-वृत्ति-संहिता

४ न विभक्तौ तुस्माः		२९ समो गम्यच्छि-प्रच्छि-स्वरत्यति- श्रु-विदिभ्यः	
५ आदिर्भि-दु-डवः	८	३० नि-समुप-विभ्यो ह्रः	३१
६ षः प्रत्ययस्य	८	(वा०) उपसर्गादित्युहोर्बेति वाच्यम्	
७ चु-दू		३१ स्पर्धायामाङः	
८ लशक्वतद्धिते		३२ गन्धनावक्षेपण-सेवन-साहसिक्य- प्रतियत्न-प्रकथनोपयोगेषुकृजः	३५
९ तस्य लोपः		३३ अधेः प्रसहने	
१० यथासंख्यमनुदेशः समानाम्		३४ वेः शब्द-कर्मणः	३५
११ स्वरितेनाधिकारः		३५ अकर्मकाच्च	
१२ अनुदात्त-ङित आत्मनेपदम्	७७	३६ संमाननोत्सञ्जनाचार्य-करण-ज्ञान- भृति-विगणन-व्ययेषु नियः	३७
१३ भाव-कर्मणोः		३७ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि	
१४ कर्तरि-कर्म-व्यतिहारे	९३, १६	३८ वृत्ति-सर्ग-तायनेषु क्रमः	३९, ४३
१५ न गति-हिंसार्थेभ्यः	१६	३९ उप-पराभ्याम्	
१६ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च		४० आङ उद्गमने	(२)
१७ नेर्विशः		४१ वेः पाद-विहरणे	
१८ परि-व्यवेभ्यः क्रियः		४२ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्	
१९ वि-पराभ्यां जेः		४३ अनुपसर्गाद्वा	
२० आङो दोऽनास्य-विहरणे	२१(१)	४४ अपह्लवे ज्ञः	४६
२१ क्रीडोऽनु-सं-परिभ्यश्च		४५ अकर्मकाच्च	
२२ समव-प्र-विभ्यः स्थः	२६	४६ सं-प्रतिभ्यामनाध्याने	
२३ प्रकाशन-स्थेयाख्ययोश्च		४७ भासनोपसंभाषा-ज्ञान-यत्न-विम- त्युपमन्त्रणेषु वदः	५०
२४ उदोऽनुध्वं-कर्मणि		४८ व्यक्त-वाचां समुच्चारणे	५०
२५ उपान्मन्त्र-करणे	२६	४९ अनोरकर्मकात्	
२६ अकर्मकाच्च	२९		
२७ उद्धिभ्यां तपः			
२८ आङो यम-हनः			

५ आदिरित्येकवचनं भिना, दुना, इना च पृथगन्वेतुम् । अत्र दुशब्दोऽपि न
टवर्गवाची साहचर्यात् ।

११ स्वरितचिह्नं पाणिनेराभिमतं सच्च मुद्रणो वाच्यकमिति स्थूलाभासेन स्वरित-
चिह्नं ज्ञेयम् ।

५० विभाषा विप्रलापे		७४ णिचश्च	
५१ अवाद् भः	५२	७५ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे	
५२ समः प्रतिज्ञाने		७६ अनुपसर्गज्ज्ञः	
५३ उदश्चरः सकर्मकात्	५४	७७ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने	
५४ समस्तृतीयायुक्तात्	५५	७८ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्	९३
५५ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे		७९ अनु-पराभ्यां कृमः	
(वा०) अशिष्ट-व्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे		८० अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः	(४)
५६ उपाद्यमः स्वकरणे		८१ प्राद्वहः	
५७ ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः	५९	८२ परेर्मृषः	
५८ नानोर्ज्ञः	५९	८३ व्याङ्-परिभ्यो रमः	८५
५९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः		८४ उपाच्च	
६० शदेः शितः	(३) ६१	८५ विभाषाऽकर्मकात्	
६१ म्रियतेर्लुङ्-लिङोश्च		८६ बुध-युध-नश-जनेङ्-प्रु-द्भु-स्तुभ्यो	
६२ पूर्ववत्सनः		णोः	८९
६३ आम्प्रत्ययवत् कृमोऽनुप्रयोगस्य		८७ निगरण-चलनार्थेभ्यश्च	
६४ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञ-पात्रेषु		८८ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्	
६५ समः क्षणुवः		८९ न पा-दभ्याङ्चमाङ्चस-परिमुह-	
६६ भुजोऽनवने		रुचि-वृत्ति-वद-वसः	
६७ णेरणो यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तारि-		९० वा क्यषः	९३
ज्नाध्याने	७१	९१ द्युद्भ्यो लुङि	
६८ भी-स्म्योर्हेतु-भये		९२ वृद्भ्यः स्य-सनोः	९३
६९ गृधि-वञ्च्योः प्रलम्भने	७०	९३ लुटि च क्लृपः	
७० लियः संमानन-शालीनीकरणयोश्च		भूवादयः ३क्रीडोऽनु वेः ३ पाद-	
७१ मिथ्योपपदात्कृमोऽभासे		३म्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश १३ ।	
७२ स्वरित-वितः कर्त्रभिप्राये		इति पाणिनीयसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य	
क्रिया-फले	७७	तृतीयः पादः ।	
७३ अपाद्वदः			

६७ णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । इह कर्मपदं क्रियार्थकमपि । तेन
अणौ या क्रिया सैव णौ चेदित्यर्थः ।
७८ कर्तरि अनुवर्तमानेऽपि 'कर्तरि' ग्रहणं कर्मकर्तरि निषेधार्थम् ।

चतुर्थः पादः

१ आकडारादेका संज्ञा	२।२।३८	२२ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने	
२ विप्रतिषेधे परं कार्यम्		२३ कारके	५५
३ यू स्याख्यौ नदी	६	२४ ध्रुवमपायेऽपादानम्	३१
४ नेयडुवड्स्थानावस्त्री	६	२५ भीत्रार्थानां भय-हेतुः	
५ वाऽऽमि	६	२६ पराजेरसोढः	
६ ङिति ह्रस्वश्च	७	२७ वारणार्थानामीप्सितः	
७ शेषो घ्यसखि	९	२८ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति	
८ पतिः समास एव	९	२९ आख्यातोपयोगे	
९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा		३० जनि-कर्तुः प्रकृतिः	३१
१० ह्रस्वं लघु	११	३१ भुवः प्रभवः	
११ संयोगे गुरु	१२	३२ कर्मणा यमभिप्रैति ससंप्रदानम्	४१
१२ दीर्घं च		३३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः	
१३ यस्मात्प्रत्यय-विधिस्तदादि		३४ श्लाघ-ह्रुड्-स्था-शपां ज्ञीप्स्यमानः	
प्रत्ययेऽङ्गम्		३५ धारेस्तमर्णः	
१४ सुप्-तिङन्तं पदम्	१७	३६ स्पृहेरीप्सितः	
१५ नः क्ये		३७ क्रुध-द्रुहेर्ष्या-ऽसूयार्थानां यं प्रति	
१६ सिति च		कोपः	३८
१७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने	१८	३८ क्रुध-द्रुहोरूपसृष्टयोः कर्म	
१८ यचि भम्	२०	३९ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः	
१९ तसौ मत्वर्थे		४० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य	
२० अयस्मयादीनि च्छन्दसि (१)		कर्ता	४१ (२)
२१ बहुषु/बहुवचनम्		४१ अनु-प्रति-गृणश्च	
		४२ साधकतमं करणम्	४४

३ 'यू' इति लुप्तविभक्तिकं प्रथमान्तम् ।

७ 'घि' नपुंसकम्, तथैव १८—य् च अच् च तयोः समाहारः यच् तस्मिन् ।

१७ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१ इति कबन्तः स्वादिः ।

२३ क्रियाजनकत्वं कारकत्वम् ।

४२ तमव्यहणं ज्ञापयति नान्यत्र कारके शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षः आश्रीयत

इति । तेन गङ्गाया घोष इत्यादी गीणाधारोऽप्यधिकरणसंज्ञा । इह प्रकर्षः

फलाव्यवधानेन क्रियाजनकत्वरूपः ।

४३ दिवः कर्म च	५४ स्वतन्त्रः कर्ता	५५
४४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्	५५ तत्प्रयोजको हेतुश्च	
४५ आधारोऽधिकरणम् ४८	५६ प्राप्तीश्वरान्निपाताः	९७
४६ अधि-शीङ्-स्थाऽऽसां कर्म ४८	५७ चादयोऽसत्त्वे	५८
४७ अभि-नि-विशश्च	५८ प्रादयः	६०
४८ उपान्वध्याङ्-वसः	५९ उपसर्गः क्रिया-योगे	६२
४९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ५३	६० गतिश्च	७९ (३)
५० तथा-युक्तं चानीप्सितम्	६१ ऊर्यादि-च्चि-डाचश्च	
५१ अकथितं च	६२ अनुकरणं चानितिपरम्	
(वा०) अकर्मक-धातुभिर्योगे देशः कालो	६३ आदरानादरयोः सदसती	
भावो गन्तव्योऽष्ट्वा च कर्म इति	६४ भूषणेऽलम्	
वाच्यम्	६५ अन्तरपरिग्रहे	
५२ गति-बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्दकर्मा-	६६ कणे-मनसी श्रद्धाप्रतीघाते	
कर्मकाणामणि कर्ता स णौ ५३	६७ पुरोऽव्ययम्	६९
५३ ह्रक्पोरन्यतरस्याम्	६८ अस्तं च	
(वा०) अभि-वादि-दृशोरात्मनेपदे वेति	६९ अच्छ गत्यर्थ-वदेषु	
वाच्यम्		

४५ कर्तृ-कर्मद्वारा क्रियाधार इत्यर्थात् औपश्लेषिकः सामीप्यको वैषयिको-
ऽभिव्यापकश्चेत्याधारश्चतुर्धा ।

४९ कर्मेत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशती-
त्यत्रैव स्यात् । ओदनं पचति, सक्तून् पिवतीत्यादिषु न स्यात् । क्रिये-
त्यर्थात् कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनेत्यर्थः ।

५१ दुह्-याच्-पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चि-ब्रू-शासु-जि-मन्थ-मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नी-हृ-कृष्-वहाम् ॥

५४ पाणिनिस्तु स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वमाख्याति । परतन्त्रो जीवः कथं कर्तेति
समाधेयं सुधिया । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यं
चान्यानधीनव्यापाराश्रयत्वेन ।

५९ प्र-परा-ऽप-समन्वव-निर्दुरभि-व्यधि-सूदति-नि-प्रति-पर्यपयः ।

उपसर्गोऽपि विवक्षितोऽर्थः स च उपसर्ग-नगः कथितः कर्तृना ॥

६० एकैव संज्ञेति अधिकारः स्मर्तव्यः ।

७० अदोऽनुपदेशे		९६ अपिः पदार्थ-संभावना-ऽन्ववसर्ग-	
७१ तिरोन्तर्धौ	७२	गर्हि-समुच्चयेषु	
७२ विभाषा कृत्रि	७६, ७९	९७ अधिरीश्वरे	९८
७३ उपाजेऽन्वाजे		९८ विभाषा कृत्रि	
७४ साक्षात्प्रभृतीनि च		९९ लः परस्मैपदम्	१००
७५ अनत्याधान उरसि-मनसी	७६	१०० तडानावात्मनेपदम्	(५)
७६ मध्ये पदे निवचने च		१०१ तिङ्ङीणि त्रीणि प्रथम-	
७७ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने		मध्यमोत्तमाः	१०४
७८ प्राध्वं बन्धने		१०२ तान्येकवचन-द्विवचन-	
७९ जीविकोपनिषदावौपम्ये		बहुवचनान्येकशः	१०३
८० ते प्राग्धातोः	८२ (४)	१०३ सुपः	१०४
८१ छन्दसि परेऽपि	८२	१०४ विभक्तिश्च	
८२ व्यवहिताश्च		१०५ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे	
८३ कर्म-प्रवचनीयाः	९८	स्थानिन्यपि मध्यमः	
८४ अनुलक्षणे	८६		१०८, १०६
८५ तृतीयार्थे		१०६ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम-	
८६ हीने	८७	एकवच्च	
८७ उपोऽधिके च		१०७ अस्मद्युत्तमः	
८८ अप-परी वर्जने		१०८ शेषे प्रथमः	
८९ आङ् मर्यादा-वचने		१०९ परः संनिकर्षः संहिता	
९० लक्षणेत्थंभूताख्यान-भाग-		११० विरामोऽवसानम्	
वीप्सासु प्रति-पर्यन्तवः	९२	आकङ्कारादे बहुष्वन्तुप्रतिगुणकृत्या-	
९१ अभिरभागे		५दि च्छन्दसि १तिङो दश ।	
९२ प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः		इति पाणिनीयसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य	
९३ अधि-परी अनर्थकौ		चतुर्थः पादः ।	
९४ सुः पूजायाम्	९५		
९५ अतिरतिक्रमणे च			

७० त्यदादिः अदःशब्दोऽत्र ।

८९ वचनग्रहणादभिविधावपि ।

१०५ स्थानिन्यपि—अप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः पादः

१ समर्थः पद-विधिः	१७ तिष्ठद्गु-प्रभृतीनि च
२ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे २।२।२९	१८ पारे मध्ये षष्ठ्या वा
३ प्राक्कडारात्समासः २।२।३८	१९ संख्या वंश्येन २०
४ सह सुपा २।२।२२	२० नदीभिश्च (१) २१
५ अव्ययीभावः २१	२१ अन्य-पदार्थे च संज्ञायाम्
६ अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-
व्युद्घर्थाभावात्प्राप्तिसंप्रति-शब्द-
प्रादुर्भाव-पश्चाद्यथानुपूर्व्य-योगपद्य-
सादृश्य-संपत्ति-साकल्यान्तवचनेषु ८	२२ तत्पुरुषः २।२।२२
७ यथाऽसादृश्ये	२३ द्विगुश्च
८ यावदवधारणे	२४ द्वितीया श्रितातीत-पतित-
गतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २१
९ सुप् प्रतिना मात्रार्थे	२५ स्वयं क्तेन २८
१० अक्ष-शलाका-संख्याः परिणा	२६ खट्वा क्षेपे
११ विभाषा २।२।२९	२७ सामि
१२ अप-परि-बहिरच्चवः पञ्चम्या १३	२८ कालाः २१
१३ आङ् मर्यादाभिविध्योः	२९ अत्यन्त-संयोगे च
१४ लक्षणेनाभि-प्रती आभिमुख्ये १६	३० तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ३५
१५ अनुर्यत्समया १६	३१ पूर्व-सदृश-समोनार्थ-कलह-निपुण-
मिश्र-श्लक्ष्णैः
१६ यस्य चायामः	३२ कर्तृ-करणे कृता बहुलम् ३३
	३३ कृत्यैरधिकार्थ-वचने
	३४ अन्नेन व्यञ्जनम्
	३५ भक्ष्येण मिश्रीकरणम्

- १ समर्थः सामर्थ्यान्वितपदाश्रित इत्यर्थः । सामर्थ्यमेकार्थीभावः । पदसम्बन्धी विधिः पदविधिः = समासादिः ।
- १ 'सुप्' इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः 'सुप्' ग्रहणम् 'अव्ययम्' इति निवृत्तये ।
- ३० 'तत्कृत' इति लुप्त-तृतीय-विभक्तिपदम् । तत्कृतेन तदर्थकृतेन गुणवचनेन इति निष्कर्षः । अर्थेन इति पृथक् पदम् । तथा च तत्कृतार्थेन गुणवचनेन अर्थकृतेन च सुवचनेन समासः स च तत्पुरुष इत्यर्थः ।
- ३३ स्तुति-निन्दा-फलकमर्थ-वाद-वचनमधिकार्थवचनम् ।

३६ चतुर्थी तदर्थार्थ-बलि-हित-सुख- रक्षितैः		५८ पूर्वापर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान- मध्य-मध्यम-वीराश्च	
३७ पञ्चमी भयेन	३९	५९ श्रेण्यादयः कृतादिभिः	
३८ अपेतापोढ-मुक्त-पतितापत्रस्तैरल्पशः		६० क्तेन नञ्विशिष्टेनानब् (३) (वा०) शाक-पार्थिवादीनां सिद्धय उत्तरपद-लोपस्योपसंख्यानम् ।	
३९ स्तोकान्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन		६१ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः	
४० सप्तमी शौण्डैः (२) ४८		६२ वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः पूज्यमानम्	
४१ सिद्ध-शुष्क-पक्व-बन्धैश्च		६३ कतरकतमौ जाति-परिप्रदने	
४२ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे		६४ किं क्षेपे	
४३ कृत्यैर्ऋणे		६५ पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि- धेनु-वशा-वेहद्-वष्कयणी-प्रवक्तृ- श्रोत्रियाध्यापक-धूर्तैर्जातिः ६६	
४४ संज्ञायाम्		६६ प्रशंसा-वचनैश्च	
४५ क्तेनाहो-रात्रावयवाः	४७	६७ युवा खलति-पलित-वलिन- जरतीभिः	
४६ तत्र		६८ कृत्य-तुल्याख्या अजात्या	
४७ क्षेपे	४८	६९ वर्णो वर्णेन	
४८ पात्रे-समितादयश्च		७० कुमारः श्रमणादिभिः	
४९ पूर्व-कालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव- केवलाः समानाधिकरणेन ७२		७१ चतुष्पादो गर्भिण्या	
५० दिक्-संख्ये संज्ञायाम्	५१	७२ मयूर-व्यंसकादयश्च सैमर्थोऽन्यैपदार्थे च ३सिद्धशुष्क- सन्महद्-द्वादश ।	
५१ तद्विद्यार्थोत्तर-पद-समाहारे च (वा०) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य- समासवचनम् ।		इति पाणिनीयसूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।	
५२ संख्या-पूर्वो द्विगुः			
५३ कुतिसतानि कुत्सनैः			
५४ पापाणके कुतिसतैः			
५५ उपमानानि सामान्य-वचनैः			
५६ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे			
५७ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ५८			

३६ तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तत् तदर्थम्—इति विग्रहे 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च' इति वार्तिकेन समासे ततः तदर्थं च अर्थश्च बलिश्चेत्यादि द्वन्द्वः । तदर्थेन प्रकृति-विकृति-भाव एवेष्यते ।

४३ ऋणग्रहणमावश्यकपलक्षणार्थम् ।

द्वितीयः पादः

- १ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधि-
करणे ३
- २ अर्धं नपुंसकम्
- ३ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-तुर्याण्यन्य-
तरस्याम्
- ४ प्राप्तापन्ते च द्वितीयया
- ५ कालाः परिमाणिना
- ६ नञ्
- ७ ईषदकृता
- ८ षष्ठी १७
- ९ याजकादिभिश्च
- १० न निर्धारणे १६
- ११ पूरण-गुण-सुहितार्थ-सदव्यय-तव्य-
समानाधिकरणेन
- १२ क्तेन च पूजायाम् १३
- १३ अधिकरणवाचिना च
- १४ कर्मणि च
- १५ तृजकाभ्यां कर्तरि १६
- १६ कर्तरि च
- १७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः २०
- १८ कु-गति-प्रादयः

- (वा०) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ।
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।
अवादयः कृष्ठाद्यर्थे तृतीयया ।
पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ।
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।
- १९ उपपद-मतिङ् २२
- २० अमैवाव्ययेन (१) २१
- २१ तृतीया-प्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २२
- २२ क्त्वा च
- २३ शेषो बहु-व्रीहिः २८
- २४ अनेक-मन्यपदार्थे २९
- २५ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक-संख्याः
संख्येये
- २६ दिङ्नामान्यन्तराले
- २७ तत्र तेनेदमिति-सरूपे
- २८ तेन सहेति तुल्ययोगे
- २९ चार्थे द्वन्द्वः
- ३० उपसर्जनं पूर्वम् ३१, ३८
- ३१ राज-दन्तादिषु परम्
- ३२ द्वन्द्वे धि ३४
- ३३ अजाद्यदन्तम्
- ३४ अल्पात्तरम्
- ३५ सप्तमी-विशेषणे बहु-व्रीहौ ३७

१५ 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' इति अस्यैवानुवृत्तिः ।

२६ उक्तादन्यः शेषः । प्रथमान्तमित्यर्थः ।

२७ इतिशब्दाद् विषयविशेषाणां प्रतीतिः ।

२९ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैक-
स्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय-
इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तेषु समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नि-
समासः

३६ निष्ठा	३७
(वा०) जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ।	
३७ वाऽऽहिताग्न्यादिषु	३८
३८ कडाराः कर्मधारये	
१पूर्वापराधरोत्तरं २तृतीया- प्रभृतीन्यष्टादश ।	

इति पाणिनीयसूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः

१ अनभिहिते	७३
२ कर्मणि द्वितीया	३।५
(वा०) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्या- दिषु त्रिषु । द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । (वा०) अभितः-परितः-समया-निकषा- हा-प्रति-योगेषु ।	
३ तृतीया च होश्छन्दसि	
४ अन्तरान्तरेण युक्ते	
५ कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे ७।६	
६ अपवर्गे तृतीया	
७ सप्तमी-पञ्चम्यौ कारक-मध्ये	
८ कर्म-प्रवचनीय-युक्ते द्वितीया ११	

९ यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-वचनं तत्र सप्तमी	
१० पञ्चम्यपाङ्-परिभिः	११
११ प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात्	
१२ गत्यर्थ-कर्मणि द्वितीया-चतुर्थ्यौ चेष्टायामनष्टवनि	
१३ चतुर्थी संप्रदाने	१७
(वा०) तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या । हित- योगे च ।	
१४ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन	
१५ तुमर्थाच्च भाववचनात्	
१६ नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाऽलं- वषड्-योगाच्च	
१७ मन्य-कर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु	
१८ कर्तृ-करणयोस्तृतीया	२५
(वा०) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ।	
१९ सहयुक्तेऽप्रधाने	
२० येनाङ्गविकारः	(१)
२१ इत्थंभूतलक्षणे	
२२ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि	
२३ हेतौ	२७
२४ अकर्तृयुगे पञ्चमी	२५
२५ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्	
२६ षष्ठी हेतुप्रयोगे	२७
२७ सर्वनाम्नस्तृतीया च	

१ अनभिहितम् अनुक्तम् । अभिधानं च तिङ्कृतद्वितसमासैः । निपातेनाप्य-
भिधानं क्वचित् ।

२० येनाङ्गोऽङ्गोऽङ्गो विकार इत्यर्थः ।
२१ इत्थंभूतः कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ।

(वा०) निमित्त-पर्याय-प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्	४२ पञ्चमी विभक्ते
२८ अपादाने पञ्चमी ३५	४३ साधु-निपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ४५
२९ अन्यारादितरर्ते-दिक्छब्दाञ्चूत्तर-पदाजाहि-युक्ते	४४ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ४५
३० षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन	४५ नक्षत्रे च लुपि
३१ एनपा द्वितीया ३२	४६ प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा ४९
३२ पृथक्-विना-नानाभिस्तृतीयाऽ-न्यतरस्याम् ३५, ३३	४७ सम्बोधने च ४९
३३ करणे च स्तोकाल्प-कृच्छ्र-कति-पयस्यासत्त्ववचनस्य	४८ सामन्त्रितम्
३४ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्	४९ एकवचनं संबुद्धिः
३५ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ३६	५० षष्ठी शेषे ७३, ६६
३६ सप्तम्यधिकरणे च ४५	५१ शोऽविदर्थस्य करणे
३७ यस्य च भावेन भाव-लक्षणम् ३८	५२ अधीगर्थ-दयेशां कर्मणि ६९
३८ षष्ठी चानादरे ४९	५३ कृजः प्रतियत्ने
३९ स्वामीश्वराधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैश्च	५४ रुजार्थानां भाव-वचनानामज्वरेः
४० आयुक्त-कुशलाभ्यां चासेवायाम्	५५ आशिषि नाथः
४१ यतश्च निर्धारणम् ४२	५६ जासि-निग्रहण-नाट-क्राथ-पिषां हिंसायाम्
	५७ व्यवहृ-पणोः समर्थयोः ५८
	५८ दिवस्तदर्थस्य ६०

२९ अन्य इत्यर्थग्रहणमितरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दस्तेन देशकालवृत्तिनापि योगे भवति ।

४१ जाति-गुण-क्रिया-संज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।

४६ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । यस्मिन्प्रातिपदिक उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन भानं जायते स इत्यर्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्योदाहरणम् ।

५० उक्तादन्यः शेषः । उक्तस्तु प्रातिपदिकार्थः कर्मादिकारकार्थः । तदन्यः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्तत्र षष्ठीत्यर्थः ।

५७ समस्तुल्योऽर्थो ययोस्तयोरित्यर्थः । शकन्द्वादित्वात् पररूपम् । द्यूते क्रय-विक्रयव्यवहारे धानयोस्तुल्यायता ।

- ५९ विभाषोपसर्ग
 ६० द्वितीया ब्राह्मणे
 ६१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवता-संप्रदाने
 ६२ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ६३
 ६३ यजेश्च करणे
 ६४ कृत्वोऽर्थ-प्रयोगे कालेऽधिकरणे
 ६५ कर्तृ-कर्मणोः कृति
 ६६ उभय-प्राप्तौ कर्मणि
 ६७ क्तस्य च वर्तमाने ६८
 ६८ अधिकरणवाचिनश्च
 ६९ न लोकाव्यय-निष्ठा-खलर्थ-तृनाम् ७०
 (वा०) कमेरनिषेधः ।
 ७० अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः
 ७१ कृत्यानां कर्तरि वा
 ७२ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्य-
 तरस्याम्
 ७३ चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-मद्र-भद्र-
 कुशल-सुखार्थ-हितैः
 अनभिहित इत्यभूत० यतश्च०
 प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश ।
 इति पाणिनीयसूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः

- १ द्विगुरेकवचनम् १७
 २ द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य-सेनाङ्गा-
 नाम् १६
 ३ अनुवादे चरणानाम्
 ४ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्
 ५ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्
 ६ जातिरप्राणिनाम्
 ७ विशिष्ट-लिङ्गो नदी-देशोऽग्रामाः
 ८ क्षुद्र-जन्तवः
 ९ येषां च विरोधः शाश्वतिकः
 १० शूद्राणामनिरवसितानाम्
 ११ गवाश्च-प्रभृतीनि च
 १२ विभाषा वृक्ष-मृग-तृण-धान्य-
 व्यञ्जन-पशु-शकुन्यश्च-वडव-पूर्वा-
 पराधरोत्तराणाम् १३
 १३ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि
 १४ न दधि-पय-आदीनि १५
 १५ अधिकरणैतावत्त्वे च १६
 १६ विभाषा समीपे
 १७ स नपुंसकम् (द्विगुद्वन्द्वः) २५
 (वा०) सामान्ये नपुंसकम्

६९ ल + उ + उक + अव्ययम् इति च्छेदः । ल इति लादेशः शतृ-शानचौ
 कानच्-क्वसू कि-किनौ च गृह्यन्ते । तृप्तिरिति प्रत्याहारः शतृ-शानचाविति
 तृशब्दादारभ्य आतृनो नकारात् ।

१ एकस्यार्थस्य वचनं वाचको भवतीत्यर्थः । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं भवति ।

७ विभिन्नलिङ्ग इत्यर्थः ।

१२ बहुप्रकृतिकस्येदम् । द्विप्रकृतिकस्य तु बदरामलके, रथिकाश्वारोहौ ।

१७ परलिङ्गतापवादोऽयम् । अकारान्तो वा स्त्रियाम् । पात्राद्यन्तं नपुंसकम् ।

१८ अव्ययीभावश्च	३९ बहुलं छन्दसि
(वा०) पथश्च संख्याव्ययादेः क्रियाविशेष- णानां द्वितीयैकवचनं नपुंसकम् ।	४० लिट्यन्यतरस्याम् (२) ४१
१९ तत्पुरुषोऽनञ्-कर्मधारयः २५	४१ वेभो वयिः
२० संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (१)	४२ हनो वध लिङि ४४
२१ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्	४३ लुङि च ४४
२२ छाया बाहुल्ये	४४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्
२३ सभा राजाऽमनुष्य-पूर्वा २४	४५ इणो गा लुङि ४७
२४ अशाला च	४६ णौ गमिरबोधने ४८, ४७
२५ विभाषा सेना-सुरा-च्छाया-शाला- निशानाम्	४७ सनि च ४८
२६ परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः	४८ इडश्च ५१
२७ पूर्ववदश्च-वडवौ २८	४९ गाङ् लिटि ५१
२८ हेमन्त-शिशिरावहो-रात्रे च च्छन्दसि	५० विभाषा लुङ्-लङोः ५१
२९ रात्राह्लाहाः पुंसि	५१ णौ च सँश्चङोः
(वा०) संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्	५२ अस्तेभूः
३० अपथं नपुंसकम् ३१	५३ व्रुवो वचिः
३१ अर्धर्चाः पुंसि च	५४ चक्षिङः ख्यान् ५५
३२ इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृती- यादौ ३४, ३३	५५ वा लिटि
३३ एतदस्त्र-तसोस्त्र-तसौ चानुदात्तौ ३४	५६ अजेर्बर्धनपोः ५७
३४ द्वितीया-टौस्त्वेनः	५७ वा यौ
३५ आर्धधातुके ५७	५८ ण्य-क्षत्रिया-ऽऽर्ष-नितो यूनि लुगणिनोः
३६ अदो जग्धिर्त्यसि-किति ४०	५९ पैलादिभ्यश्च ६१, ८४
३७ लुङ्-सनोर्धस्त्व ४०	६० इभः प्राचाम् (३)
३८ घनपोश्च	६१ न तौल्वलिभ्यः
	६२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रि- याम् ७०
	६३ यस्कादिभ्यो गोत्रे ७०

१८ अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

४२ वध इति सुलुक् पदम् ।

५६ अजे-वी-न-अभ-न-अप् इति च्छेदः ।

६४ यममोश्च	७७ गाति-स्था-धु-पा-भूम्यः सिचः
६५ अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोतमाङ्गि- रोभ्यश्च	परस्मैपदेषु ७९-७८
६६ बह्वच इवः प्राच्य-भरतेषु	(वा०) गा-पोर्ग्रहणे इप्पिवत्योर्ग्रहणम्
६७ न गोपवनादिभ्यः	७८ विभाषा घ्रा-घेद्-शाच्छासः ७९
६८ तिक-कितवादिभ्यो द्वन्द्वे	७९ तनादिभ्यस्त-थासोः
६९ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे	८० मन्त्रे घस-ह्वर-णश-वृह-दहाद्-वृच्-
७० आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्ति- कुण्डिनच्	कृ-गमि-जनिभ्यो लेः (४) ८१
७१ सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः	८१ आसः
७२ अदि-प्रभृतिभ्यः शपः ७३, ७६	८२ अव्ययादाप्सुपः ८४
७३ बहुलं छन्दसि	८३ नाव्ययीभावादतोऽम्त्व-
७४ यङोऽचि च	पञ्चम्याः ८४
७५ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ७६	८४ तृतीया-सप्तम्योर्बहुलम्
७६ बहुलं छन्दसि	८५ लुटः प्रथमस्य डा-रौ-रसः
	१द्विगुरूपेजोपक्रमं ३वेवो वयिनं ४तौत्व-
	लिभ्य १आसः पञ्च ।

इति पाणिनीयसूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः पादः

१ प्रत्ययः	५।४।१६०
२ परश्च	" "
३ आद्युदात्तश्च	" "
४ अनुदात्तौ सुप्-पितौ	
५ गुप्-तिज्-किङ्ग्रहः सन्	७
६ मान्-वध-दान्-शान्भ्यो दीर्घश्चा- भ्यासस्य	
७ घातोः कर्मणः समानकर्तृका- दिच्छायां वा	१०, ९, २२
(वा०) शैषिकान्मनुवर्थीयाच्छैषिको मनुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥	
८ सुप् आत्मनः क्यच्	११, ९, १०
९ काम्यच्च	
१० उपमानादाचारे	११
(वा०) अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्	
११ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च	१८
(वा०) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः	
१२ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च	
हलः	१३
१३ लोहितादि-डाज्भ्यः क्यष्	

१४ कष्टाय क्रमणे	
१५ कर्मणो रोमन्थ-तपोभ्यां वर्ति-चरोः	२१
१६ वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने	
१७ शब्द-वैर-कलहाभ्र-कण्व-मेघेभ्यः करणे	२१
१८ सुखादिभ्यः कर्तृ-वेदनायाम्	
१९ नमो-वरिवश्चित्रङः क्यच्	
२० पुच्छ-भाण्ड-वीवराणिङ् (१	
२१ मुण्ड-मिश्र-श्लक्ष्ण-लवण-व्रत-व हल-कल-कृत-तृस्तेभ्यो णिच्	
२२ घातोरेकाचो हलादेः क्रिया-स भिहारे यङ्	१०, २
२३ नित्यं कौटिल्ये गतौ	२
२४ लुप-सद-चर-जप-जभ-दह-दश- गृभ्यो भावगर्हायाम्	
२५ सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लो सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण- चुरादिभ्यो णिच्	२
(वा०) अर्थ-वेदयोरप्यापुग् वक्तव्यः	
२६ हेतुमति च	
(वा०) आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे, इति	

१ धातुप्रत्यया अध्यायेऽत्र ।

५ अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति ।

७ उपस्थितत्वादधिकर्मण इषिणा समानकर्तृकादातोरेति भोज्यम् ।

१८ वेदनाकर्तुरेव चेतुस्खादीनि स्युः ।

णिच्, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः,

प्रकृतिवच्च कारकम्

२७ कण्ड्वादिभ्यो यक्

२८ गुप्-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य आयः

२९ ऋतेरीयङ्

३० कमेणिङ्

३१ आयादय आर्धधातुके वा

३२ सनाद्यन्ता धातवः

३३ स्य-तासी लृ-लुटोः

३४ सिव्वहुलं लेटि

(वा०) सिव्वहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः

३५ 'कास्-प्रत्ययादाभमन्त्रे

लिटि

४२, ३९

(वा०) कास्यनेकाज्-ग्रहणं कर्तव्यम्

३६ इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः

३७ दयायासश्च

३८ उष-विद-जागृभ्योऽन्य-

तरस्याम्

३९

३९ भी-ह्री-भृ-हुवां श्लुवच्च

४० कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (२)

४१ विदांकुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ४२

४२ अभ्युत्सादयां-प्रजनयां-चिकयां-

रमयामकः पावयांक्रियाद् विदा-

मक्रन्निति च्छन्दसि

४३ च्लि लुङि

६६

४४ च्लेः सिच्

६६

४५ शल इगुपधादनिटः कसः

४७

४६ श्लिष आलिङ्गने

४७ न दृशः

४८ णि-श्रि-द्रु-सुभ्यः कर्तरि चङ् ५१

(वा०) कमेश्चलेश्चङ् वक्तव्यः

४९ विभाषा धेट्-श्च्योः

५०

५० गुपेक्ष्छन्दसि

५१

५१ नोनयति-ध्वनयत्येलयत्यदयतिभ्यः

५२ अस्यति-वक्ति-ख्यादिभ्योऽङ् ५९

५३ लिपि-सिचि-ह्वश्च

५४

५४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्

५५ पुषादि-द्युताद्यलूदितः परस्मै-

पदेषु

५८

५६ सति-शास्त्यतिभ्यश्च

५७ इरितो वा

५८

२६ हेतुर्विद्यते यस्यासौ हेतुमान् प्रयोजकव्यापारस्तस्मिन्प्रेषणादौ वाच्य इत्यर्थः ।

३२ सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाचारक्विब्-णिज्यङो तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥

३५ आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आस्-कासोराम्-विधानान्च पररूपं कतन्तवत् ॥

४० 'कृञ्' इति 'कृभ्वस्तियोगे० ५।४।५०' इति-सूत्रस्थकृभ्वस्तीनामुपलक्षणम् ।

भुवोऽनुविधानान्नासेर्भूरादेश आर्द्धधातुके । 'आमः २।४।८१' इति लिटो

लुकि पुनिलिङ्-विधानार्थम् लिटि इत्युपसर्गमात्रेऽपि अत्रम् 'लिटि' इति ।

५३ आत्मनेपदार्थं पृथक् पाठः ।

५८ जृ-स्तम्भु-भ्रुचु-भ्लुचु-ग्रुचु-ग्लुचु- ग्लुञ्चु-श्चिभ्यश्च		७६ तनूकरणे तक्षः	
५९ कृ-मृ-दृ-रुहिभ्यश्छन्दसि		७७ तुदादिभ्यः शः	
६० चिण् ते पदः ६५।६६ (३)		७८ रुधादिभ्यः श्नम्	
६१ दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्यायि- भ्योऽन्यतरस्याम् ६३		७९ तनादिकृञ्भ्य उः	८
६२ अचः कर्म-कर्तरि ६५		८० घिन्वि-कृण्वोर च (४	
६३ दुहश्च		८१ क्रधादिभ्यः शना	८
६४ न रुधः ६५		८२ स्तन्भु-स्तुन्भु-स्कन्भु-स्कुन्भु- स्कुञ्भ्यः श्नुश्च	
६५ तपोऽनुतापे च		८३ हलः श्नः शानञ्ज्ञौ	८
६६ चिण् भावकर्मणोः ६७		८४ छन्दसि शायजपि	८
६७ सार्वधातुके यक् ८२		८५ व्यत्ययो बहुलम्	
६८ कर्तरि शप् ८८		८६ लिङ्याशिष्यङ्	
६९ दिवादिभ्यः श्यन् ७२		८७ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ९०	
७० वा आश-भ्लाश-भ्रमु-क्रमु-क्लमु- त्रसि-त्रुटि-लषः ७२		८८ तपस्तपःकर्मकस्यैव	
७१ यसोऽनुपसर्गात्		८९ न दुह-स्नु-नमां यक्चिणौ	
७२ सं-यसश्च		९० कुषि-रञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मै- पदं च	
७३ स्वादिभ्यः श्नुः ७६		९१ धातोः ३।४।११७	
७४ श्रुवः श्रु च		९२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ९४	
७५ अक्षोऽन्यतरस्याम् ७६		९३ कृदतिङ् ३।४।७७	
		९४ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्	

६६ 'चिण्' इत्यनुवर्तमाने निषेधव्यवधाने पुनश्चिण् स्पष्टार्थम् ।
 ७८ श्नमः छटा भट्टिकाव्य-शास्त्रे षष्ठ-सर्गे पञ्चत्रिंशदधतः दृशेलिमा ।
 ८० अन्त्यस्येत्यर्थः ।

८५ सुप्-तिङ्पुग्रह-लिङ्ग-नराणां काल-हलच्-स्वर-कर्तृ-यङां च ।
 व्यत्ययमिच्छति सूत्रकृद्देशां सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥

८७ 'कर्मणा' इत्यत्र कर्म-शब्देन कर्मस्थ-क्रिया लक्ष्यते । ततश्च कर्मणा कर्मस्थ-
 क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवति । अर्थात् कर्मकर्ताऽपि कर्मश्रयाणि
 कर्तारिणि यक्चिणोर्धात्मनेपदादीनि प्रति-पद्यत इत्यर्थः ।

९५ कृत्याः (प्राङ् ण्वुलः) १३३

९६ तव्यत्तव्यानीयरः

(वा०) वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च

९७ अचो यत् १०६

(वा०) तकि-शसि-व्यति-यति-जनिभ्यो
यद्वाच्यः

(वा०) हनो वा तद्वधश्चेति वक्तव्यम्

९८ पोरदुपधात्

९९ शकि-सहोश्च (५)

१०० गद-मद-चर-यमश्चानुपसर्गो १०८

(वा०) चरेराङि चागुरौ सुक् च वा,
आश्चर्यम् आचर्यम्१०१ अवद्य-पण्य-वर्या गह्यं-पणितव्या-
निरोधेषु

१०२ वह्यं करणम्

१०३ अर्यः स्वामि-वैश्ययोः

१०४ उपसर्ग्या काल्या प्रजने

१०५ अजर्यं सङ्गतम्

१०६ वदः सुपि क्यप् च १०८।१२१

१०७ भुवो भावे १०८

१०८ हनस्त च

१०९ एति-स्तु-शास्-वृ-दृ-जुषः क्यप्

११० ऋदुपधाच्चाक्लपि-चृतेः

१११ ई च खनः

११२ भृजोऽसंज्ञायाम्

११३ मृजेर्विभाषा

११४ राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कुप्य-

कृष्ट-पच्यव्यध्याः

११५ भिद्योद्धयौ नदे

११६ पुष्य-सिद्धयौ नक्षत्रे

११७ विपूय-विनीय-जित्या मुञ्ज-
कल्क-हलिषु

११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसि ११९

११९ पदास्वैरि-बाह्यापक्षेषु च

१२० विभाषा कृ-वृषोः (६)

१२१ युग्यं च पत्रे

१२२ अमावस्यदन्यतरस्याम्

१२३ छन्दसि निष्टक्यं-देवहूय-प्रणीयो-

न्नीयोच्छिष्य-मर्यं-स्तर्थाध्वर्यं-खन्य-

खान्य-देवयज्या-पृच्छद्य-प्रतिषीव्य-

ब्रह्मवाद्य-भाव्य-स्ताव्योपचाय्य-

पृडानि

१२४ ऋ-हलोर्ण्यत् १३१

१२५ ओरावश्यके

१२६ आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-चमश्च

१२७ आनाय्योऽनित्ये

१२८ प्रणाय्योऽसंमती

१२९ पाय्य-सान्नाय्य-निकाय्य-धाय्या

मान-हवि-निवास-सामिधेनीषु

१३० क्रतौ कुण्डपाय्य-संचाय्यौ

१३१ अग्नौ परिचाय्योपचाय्य-समूह्याः

१३२ चित्याग्निचित्ये च

९६ तव्यादयः कृत्यप्रत्ययाः भट्टिकाव्यशास्त्रे षष्ठसर्गे षट्चत्वारिंशपद्यतः क्रमाद्
द्रष्टव्याः ।

१०९ क्यप्-इत्यनुपसर्गानामनुपसर्गव्युत्पत्ति-बाधकत्वप्रमाणम् । (ओरावश्यके ३।१।१२५)

इति प्यतं बाधित्वा क्यवेव यथा स्यान्न प्यत्, अवश्यस्तुत्यः । इति ।

१३३ ण्वुल्-तृचौ
 १३४ नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिन्यचः
 (वा०) अण्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते
 च पचादयः । अण्वाधनार्थमेव
 स्यात्, सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥

१३५ इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः १३६

१३६ आतश्चोपसर्गे १३७

१३७ पा-घ्रा-ध्मा-धेङ्-दृशः शः १३९

१३८ अनुपसर्गाल्लिम्प-विन्द-धारि-
 पारि-वेद्युदेजि-चेति-साति-साहि-
 भ्यश्च १४१

१३९ ददाति-दधात्योर्विभाषा १४०

१४० ज्वलिति-कसन्तेभ्यो
 णः (७) १४३

१४१ श्याद्-व्यधासु-संस्वतीणवसा-
 वह-लिह-श्लिष-श्वसश्च

१४२ दु-न्योरनुपसर्गे

१४३ विभाषा ग्रहः १४४

१४४ गेहे कः

१४५ शिल्पिनि ण्वुन् १४७

(वा०) वृति-खनि-रञ्जिभ्य एव

१४६ गः स्थकन् १४७

१४७ ण्युट् च १४८

१४८ हश्च व्रीहि-कालयोः

१४९ प्रु-सृत्वः समभिहारे वुन् १५०

१५० आशिषि च

१प्रत्ययो२भुण्ड३-विदां ४दीपजन-

५क्रयादिभ्योऽव६च७युग्यं च

८श्याद्वचधा दश ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

७

द्वितीयः पादः

(सोपपदकृद्विधिरितः)

१ कर्मण्यण् ५८१२

२ ह्वा-वा-मश्च

३ आतोऽनुपसर्गं कः ६०१७

४ सुपि स्थः ८३

५ तुन्द-शोकयोः परिमृजा-पनुदोः

(वा०) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य

उपसंख्यानम् ।

६ प्रे दा-ज्ञः

७ समि ख्यः

८ गा-पोष्टक्

९ हरतेरनुद्यमनेऽच् ११११५

१४१ श्यङ्-आदन्तधातु-व्यध-आसु-संस्व-अतीण्-अवसा-अवह-लिह-श्लिष-श्वस—
 इत्येते धातवः ।

१ इतः सोपपद-कृत् प्रारभ्यते । भट्टि-काव्यशास्त्रे षष्ठसर्गे ८७ सप्ताशीति-
 तमपद्यात्तच्छटा दृश्या ।

४ इतः सुपि कर्मणि इत्युभयां च लुप्तिः अकर्मके सुपि, सकर्मके कर्मणि, इति
 विवेकः ।

- १० वयसि च
 ११ आङि ताच्छील्ये
 १२ अहं:
 १३ स्तम्ब-कर्णयो-रमि-जपो:
 १४ शमि धातोः संज्ञायाम्
 १५ अधिकरणे शेते: १६
 १६ चरेष्टः १७।२३
 १७ भिक्षा-सेना-दायेषु च
 १८ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतः १९
 १९ पूर्वे कर्तरि
 २० कृजो हेतु-ताच्छील्यानुलोम्येषु
 (१) २४
 २१ दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्का-
 रान्तानन्तादि-बहु-नान्दी-कि-लिपि-
 लिवि-वलि-भक्ति-कर्तु-चित्र-क्षेत्र-
 संख्या-जङ्घा-बाह्वह्यत्तद्वनुररुःपु
 (वा०) कियत्तद्वहपु कृजोऽज्विधानम् ।
 २२ कर्मणि भृतौ
 २३ न शब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-
 चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदेषु
 २४ स्तम्ब-शकृत्तोरिन् २७
 २५ हरतेर्दृति-नाथयोः पशौ
 २६ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च
 २७ छन्दसि वन-सन-रक्षि-मथाम्
 २८ एजेः खश् ३७
 २९ नासिका-स्तनयोर्धर्मा-धेटोः ३०
 ३० नाडी-मुष्टयोश्च
 ३१ उदि कूले रुजि-वहोः
 ३२ बहाभ्रे लिहः
 ३३ परिमाणे पचः ३४
 ३४ मित-नखे च
 ३५ विध्वरुषोस्तुदः
 ३६ असूर्य-ललाटयोर्दृशि-तपोः
 ३७ उग्रम्पश्येरम्मद-पाणिन्धमाश्च
 ३८ प्रिय-वशे वदः खच् ४७
 (वा०) खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्
 (वा०) विहायसो विह च
 (वा०) खच्च डिद्धा वक्तव्यः
 (वा०) डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः
 ३९ द्विपत्-परयोस्तापेः
 ४० वाचि यमो व्रते (२)
 ४१ पूः-सर्वयोर्दारि-सहोः
 ४२ सर्व-कूलाभ्र-करीषेषु कपः
 ४३ मेघति-भयेषु कृजः ४४
 ४४ क्षेम-प्रिय-मद्रेऽण्च
 ४५ आशिते भुवः करण-भावयोः
 ४६ संज्ञायां भृ-तृ-वृ-जि-धारि-सहि-
 तपि-दमः ४७
 ४७ गमश्च ४८
 ४८ अन्तात्यन्ताध्व-द्वर-पार-सर्वानन्तेषु
 डः ५०
 (वा०) अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्
 ४९ आशिपि-हनः
 (वा०) कर्मणि समि च ५५

१६ इतः टाडधिकारः । ततः अष्टाविंशसूत्रतः खशोऽधिकारः । यो हि भट्टिकाव्य-
 शास्त्रे षष्ठे सर्गे चतुर्णवतितमपद्यान् निर्गलं चलति । पुनर्धनुःग्रहणं घाघक-
 विषये प्रवृत्त्यर्थम् । तेन कृजो हेत्विति न टः ।

५० अपे क्लेश-तमसोः		७३ विजुपे छन्दसि	७५, ७६
५१ कुमार-शीर्षयोर्णिनिः		७४ आतो मनिन्कनिब्वनिपश्च	७५
५२ लक्षणे जाया-पत्योष्टक्	५४	७५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	
५३ अमनुष्य-कर्तृके च		७६ क्विप्	७७
५४ शक्तौ हस्ति-कपाटयोः		७७ स्थः क च	
५५ पाणिष-ताडघौ शिल्पिनि		७८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये	८३।८
५६ आढ्य-सुभग-स्थूल-पलित- नग्नान्ध-प्रियेषु च्यथेष्टवच्चौ		(वा०) साधुकारिणि च	
कृमः करणे ल्युन्	५७	(वा०) ब्रह्मणि वदः	
५७ कर्तरि भुवः खिण्णुच्-खुकमौ		७९ कर्तयुपमाने	
५८ स्पृशोऽनुदके क्विन्	६०	८० व्रते	(४)
५९ ऋत्विग्-दधृक्-स्रग्-दिगुष्णिगञ्चु- युजि-क्रुच्चां च		८१ बहुलमाभीक्ष्ये	
६० त्यदादिषु दृशोऽनालोचनेकश्च (३) (वा०) समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् (वा०) क्सोऽपि वाच्यः		८२ मनः	८३
६१ सत्-सू-द्विष-द्रुह-दुह-युज-विद-भिद- च्छिद-जि-नी-राजामुपसर्गोऽपि क्विप्	७७	८३ आत्ममाने खश्च	
६२ भजो ण्विः	६४	८४ भूते	१२२
६३ छन्दसि सहः	६७	८५ करणे यजः	
६४ वहश्च	६६	८६ कर्मणि हनः	१२।८८
६५ काव्य-पुरीष-पुरीष्येषु ञ्युट्	६६	८७ ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रेषु क्विप्	१२
६६ हव्येऽनन्तःपादम्		८८ बहुलं छन्दसि	
६७ जन-सन-खन-क्रम-गमो विट्	६९	८९ सु-कर्म-पाप-मन्त्र-पुण्येषु कृमः	
६८ अबोऽनन्ते	६९	९० सोमे सुजः	
६९ क्रव्ये च		९१ अग्नौ चेः	१२
७० दुहः कब्धश्च	७२	९२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम्	
७१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्	७२	९३ कर्मणीनि वि-क्रियः	
७२ अवे यजः	७३	९४ दृशेः क्वनिप्	१६
		९५ राजनि युधि-कृमः	१६
		९६ सहे च	
		९७ सप्तम्यां जनेर्डः	१०१
		९८ पञ्चम्यामजातौ	
		९९ उपसर्गो च संज्ञायाम्	१००
		१०० जनौ कर्मणि	(५)
		१०१ अन्येष्वपि दृश्यते	

१०२ निष्ठा		१२६ लक्षण-हेत्वोः क्रियायाः	
१०३ सु-यजोर्द्वनिप्		१२७ तौ सत्	
१०४ जीर्यतेरतृन्		१२८ पूङ्यजोः शानन्	
१०५ छन्दसि लिट्	१०७	१२९ ताच्छील्य-वयो-वचन-शक्तिषु	
१०६ लिटः कानज्वा	१०९	चानश्	
१०७ क्वसुश्च	१०९	१३० इङ्-धायोः क्षत्रकृच्छ्रिणि	१३३
१०८ भाषायां सद-वस-श्रुवः		१३१ द्विषोऽमित्रे	
१०९ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च		१३२ सुजो यज्ञ-संयोगे	
११० लुङ्		१३३ अहंः प्रशंसायाम्	
१११ अनद्यतने लङ्	१२२	१३४ आ क्वेस्तच्छील-तद्धर्म-	
११२ अभिज्ञावचने लट्	११४	तत्साधुकारिषु	१७८
११३ न यदि		१३५ तृन्	
११४ विभाषा साकाङ्क्षे		१३६ अलंकृन्-निराकृन्-प्रजनोत्पचो-	
११५ परोक्षे लिट्	११८, ११७	त्पतोन्मद-रुच्यपत्रप-वृत्तु-वृधु-	
११६ ह-शश्वतोर्लङ् च	११७	सहचर इणुच्	१३८
११७ प्रश्ने चासन्नकाले		१३७ णेच्छन्दसि	१३८
११८ लट् स्मे	१२२, ११९	१३८ भुवश्च	१३९
११९ अपरोक्षे च		१३९ ग्ला-जि-स्थश्च ग्नुः	
१२० ननौ पृष्ठ-प्रतिवचने (६)	१२१	१४० त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपेः क्तुः (७)	
१२१ न-न्वोर्विभाषा	१२२	१४१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्	१४५
१२२ पुरि लुङ् चास्मे		१४२ संपृचानु रुधाङ्-यमाङ्-यस-परिसृ-	
१२३ वर्तमाने लट्	३।३।१	संसृज-परिदेवि-संज्वर-परिक्षिप-	
१२४ लटः शतृ-शानचावप्रथमा-		परिरट्-परिवद-परिदह-परिमुह-	
समानाधिकरणे	१२६	दुष-द्विष-द्रुह-दुह-युजाक्रीड-विवि-	
१२५ संवोधने च		च-त्यज-रज-भजातिचरापचरामु-	
		षाभ्याहनश्च	

१०७ क्वसुरपि भाषायामित्यनुकृष्य प्रयुज्यते ।

१२४ लट् इति अनुवर्तमानेऽपि पुनर्लट् इत्युक्तिः प्रथमासमानाऽधिकरणेऽपि स्यादिति । सन् घटः, विद्यमानो ब्राह्मणः इत्यादि ।

१३० शतृ + अकृच्छ्रिणि । भयुसक पदम् । अधीयन् अस्मिन् विधिं धारयन् ।

१३५ इतोहितच्छील-प्रत्ययाधिकारः । यो हि भट्टिकाव्यशास्त्रे सप्तमसर्गंतश्चलति ।

- १४३ वौ कष-लस-कत्थ-सम्भः १४४
 १४४ अपे च लषः
 १४५ प्रे लप-सृ-द्रु-मथ-वद-वसः
 १४६ निन्द-हिंस-विलश-खाद-विनाश-
 परिक्षिप-परिरट-परिवादि-व्या-
 भाषा-सूओ वुञ् १४७
 १४७ देवि-क्रुशोश्चोपसर्गे
 १४८ चलन-शब्दार्थादिकर्मकाद् युच्
 १४९ अनुदात्तेतश्च हलादेः
 १५० जु-चङ्क्रम्य-दन्द्रम्य-सृ-गृधि-
 ज्वल-शुच-लष-पत-पदः
 १५१ क्रुध-मण्डार्थेभ्यश्च
 १५२ न यः १५३
 १५३ सूद-दीप-दीक्षश्च
 १५४ लष-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम-
 गम-शुभ्य उकञ्
 १५५ जल्प-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ट-वृडः षाकन्
 १५६ प्रजोरिनिः १५७
 १५७ जि-दृ-क्षि-विश्रीण्वमाव्यथाभ्यम-
 परिभू-प्रसूभ्यश्च
 १५८ स्पृहि-गृहि-पति-दयि-निद्रातन्द्रा-
 श्रद्धाभ्य-आलुच्
 १५९ दा-धेट्-सि-शद-सदो रुः
 १६० सृ-घस्यदः क्मरच् (८)
 १६१ भञ्ज-भास-मिदो घुरच्
 १६२ विदि-भिदि-च्छिदेः कुरच्
 १६३ इण्-नश्-जि-सर्तिभ्यः
 क्वरप् १६४
 १६४ गत्वरश्च
 १६५ जागरूकः १६६
- १६६ यज-जप-दशां यङः
 १६७ नमि-कम्पि-स्म्यजस-कम-हिंस-
 दीपो रः
 १६८ सनाशंस-भिक्ष उः १७०
 १६९ विन्दुरिच्छुः
 १७० क्याच्छन्दसि १७१
 १७१ आदृ-गम-हन-जनः कि-किनौ
 लिट् च
 (वा०) भाषायां धाव्-कृ-सृ-गमि-जनि-
 नमिभ्यः ।
 १७२ स्वपि-तृषोर्नजिङ्
 १७३ शृ-वन्द्योराहः
 १७४ भियः क्रुक्-लुकनी
 १७५ स्थेश-भास-पिस-कसो वरच् १७६
 १७६ यश्च यङः
 १७७ भ्राज-भास-धुवि-द्युतोर्जि-पृ-
 जु-प्रावस्तुवः क्विप् १७९
 १७८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते
 १७९ भुवः संज्ञान्तरयोः १८०
 १८० वि-प्र-संभ्यो इवसंज्ञायाम् (९)
 (वा०) डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उप-
 संख्यानम् ।
 १८१ धः कर्मणि ष्टन् १८३
 १८२ दाम्नी-शस-यु-युज-स्तु-तुद-सि-
 सिच-मिह-पत-दश-नहः
 करणे १८६
 १८३ हल-सूकरयोः पुवः
 १८४ अति-लू-धू-सू-खन-सह-चर
 इत्रः १८६
 १८५ पुवः संज्ञायाम् १८६
 १८६ कर्तरि चर्षि-देवतयोः

१८७ जीतः क्तः १८८
 १८८ मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च
 १ कर्मणि २ दिवा ३ पूः सर्वे सत्सू ४ बहुल-
 ५ मन्येष्वापि ६ नन्वोः ७ शमिति
 ८ भञ्जभास ९ घः कर्मण्यष्टौ ।
 इति पाणिनीयसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः

१ उणादयो बहुलम् ३
 २ भूतेऽपि दृश्यन्ते
 ३ भविष्यति गम्यादयः १५
 ४ यावत् पुरा-निपातयोर्लट् ९
 ५ विभाषा कदा-कह्योः ९
 ६ किवृत्ते लिप्सायाम्
 ७ लिप्स्यमान-सिद्धौ च
 ८ लोट्थलक्षणे च ९
 ९ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके
 १० तुमुन्-प्बुलौ क्रियायां क्रियार्था-
 याम् १३४
 ११ भाववचनाश्च
 १२ अण् कर्मणि च
 १३ लट् शेषे च १५
 १४ लटः सद्वा
 १५ अनद्यतने लुट्

१६ पद-रज-विश-स्पृशो घञ् ५५
 १७ सृ स्थिरे
 १८ भावे ११२
 १९ अकर्तरि च कारके
 संज्ञायाम् ११२
 २० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः (१)
 (वा०) दार-जारौ कर्तरि णिलुक् च ।
 २१ इङश्च
 २२ उपसर्गे रुवः
 २३ समि यु-द्-दुवः
 २४ श्रि-णी-भुवोऽनुपसर्गे
 २५ वौ क्षु-श्रुवः
 २६ अवोदोर्नियः
 २७ प्रे द्रु-स्तु-स्तुवः
 २८ निरभ्योः पू-ल्वोः
 २९ उन्न्योर्गः ३०
 ३० कृ धान्ये
 ३१ यज्ञे समि स्तुवः
 ३२ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३४
 ३३ प्रथने वावशब्दे ३४
 ३४ छन्दोनाम्नि च
 ३५ उदि ग्रहः ३६
 ३६ समि मुष्टौ
 ३७ परि-न्योर्नीणोर्धूताभ्रेषयोः
 ३८ परावनुपात्यय इणः

१ वर्तमानसंज्ञायाम् उणादयो बहुलमिति निष्कर्षः । “संज्ञासु धातु-रूपाणि
 प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद् विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु” ॥

१८-१९ इतः प्रभृति घनादिप्रत्ययाधिकारः । यो हि भट्टिकाव्यशास्त्रे सप्तमे

सर्गे अनुस्तिशयसंज्ञात्तल्लिति ।

३८ क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः ।

३९ व्युपयोः शेतेः पययि		६५ क्वणो वीणायां च	
४० हस्तादाने चैरस्तेये (२) ४२		६६ नित्यं पणः परिमाणे	
४१ निवास-चिति-शरीरोपसमा-		६७ मदोऽनुपसर्गो	
धानेष्वादेश्च कः ४२		६८ प्रमद-संमदौ हर्षे	
४२ सङ्घे चानौत्तराधये		६९ समुदोरजः पशुषु	
४३ कर्मव्यतिहारे णञ्चिन्त्रयाम्		७० अक्षेषु ग्लहः	
४४ अभिविधौ भाव इनुण्		७१ प्रजने सतैः	
४५ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ४७		७२ ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युप-	
४६ प्रे लिप्सायाम्		विषु ७५	
४७ परौ यज्ञे		७३ आङि युद्धे	
४८ नौ वृ धान्ये		७४ निपानमाहावः	
४९ उदि श्रयति-यौति-पू-द्रुवः		७५ भावेऽनुपसर्गस्य ७६	
५० विभाषाऽऽङि रु-प्लुवोः ५५		७६ हनश्च वधः ८७	
५१ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ५३		७७ मूतौ घनः	
५२ प्रे वणिजाम् ५४		७८ अन्तर्धनो देशे	
५३ रस्मौ च		७९ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च	
५४ वृणोतेराच्छादने		८० उदघनोऽत्याधानम् (४)	
५५ परौ भुवोऽवज्ञाने		८१ अपघनोऽङ्गम्	
५६ एरच्		८२ करणेऽयो-वि-द्रुषु ८४	
(वा०) भयादीनामुपसंख्यानम्		८३ स्तम्बे क च	
५७ ऋदोरप् ८७		८४ परौ घः	
५८ ग्रह-वृ-दृ-निश्चि-गमश्च		८५ उपघ्न आश्रये	
(वा०) घञर्थे कविधानम्		८६ सङ्घोदघौ गण-प्रशंसयोः	
५९ उपसर्गोऽद्दः ६०		८७ निघो निमित्तम्	
६० नौ ण च (३)		८८ द्वितः क्त्रः	
६१ व्यध-जपोरनुपसर्गो ६५		८९ द्वितोऽयुच्	
६२ स्वन-हसोर्वा ६५		९० यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नश्	
६३ यमः समुप-नि-विषु च		९१ स्वपो नन्	
६४ नौ गद-नद-पठ-स्वनः ६५		९२ उपसर्गो धोः किः ९३	
		९३ कर्मण्यधिकरणे च	

१४ स्त्रियां क्तिन् ११२।९७

(वा०) श्रु-यजि-स्तुभ्यः करणे

(वा०) ग्ला-म्ला-ज्या-हाभ्यो निः

(वा०) संपदादिभ्यः क्विप्

(वा०) क्तिन्नपीष्यते

१५ स्था-गा-पा-पचो भावे १६

१६ मन्त्रे वृषेष्-पच-मन-विद-भू-वी-

रा उदात्तः १००

१७ ऊति-यूति-जूति-साति-हेति-कीर्तयश्च

१८ व्रज-यजोभावे क्यप् १००

१९ संज्ञायां समज-निषद-निपत-मन-

विद-पुम्-शीङ्-भृजिणः

१०० कृजः श च १०१ (५)

१०१ इच्छा

(वा०) परिचर्या-परिसर्या-मृगयाटाट्या-

नामुपसंख्यानम्

१०२ अ प्रत्ययात् १०३

१०३ गुरोश्च हल्:

१०४ षिङ्गिदादिभ्योऽङ् १०६

(वा०) क्रपेः सम्प्रसारणं च

१०५ चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चश्च

१०६ आतश्चोपसर्गे

१०७ ण्यास-श्रन्थो युच्

१०८ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ११०

(वा०) इक् कृष्यादिभ्यः

(वा०) धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्प्रक्तव्यः

(वा०) इक्षितपौ धातुनिर्देशे

(वा०) वर्णात्कारः

(वा०) मत्वर्थाच्छः

१०९ संज्ञायाम्

११० विभाषाख्यान-परिप्रश्नयोरिश्च

१११ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्

११२ आक्रोशे नञ्यनिः

११३ कृत्यल्युटो बहुलम्

११४ नपुंसके भावे क्तः ११६

११५ ल्युट् च ११७

११६ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुं:

शरीरसुखम्

११७ करणाधिकरणयोश्च १२५

११८ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण

१२५।११९

११९ गोचर-संचर-वह-व्रज-व्यजापण-

निगमाश्च

१२० अवे तृ-स्त्रोर्घम् (६) १२५

१२१ हलश्च

१२२ अध्याय-न्यायोद्भाव-संहारा-

धारावायाश्च

१२३ उदङ्कोऽनुदके

१२४ जालमानायः

१२५ खनो घ च

१२६ ईषद-हुः-सुषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु

खल् १२७, १२८, १२९, १३०

१२७ कर्तुं-कर्मणोश्च भू-कृजोः

१२८ आतो युच् १३०

१२९ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः १३०

१३० अन्येभ्योऽपि दृश्यते

१४ (ऋह्रवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद् वाच्यः) भावेऽर्थे ल्युटा क्लीबे, घनजन्मिः पुंसि,

क्तिना स्त्रियामित्येकस्यैव धातो रूपत्रयमेकस्मिन्नेव ।

(वा०) भाषायां शासि-युधि-दृशि-धृ-

षि-मृषिभ्यो युज्वाच्यः

१३१ वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा १३२

१३२ आशंसायां भूतवच्च १३३

१३३ क्षिप्र-वचने लट्

१३४ आशंसा-वचने लिङ्

१३५ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्ध-
सामीप्ययोः १३८१३६ भविष्यति मर्यादा-वचनेऽवर-
स्मिन् १३९।१३८।१३७१३७ काल-विभागे चानहोरात्रा-
णाम् १३८

१३८ परस्मिन्विभाषा

१३९ लिङ्निमित्ते लङ् क्रिया-
तिपत्तौ १४१

१४० भूते च (७) १४१

१४१ वोताप्योः १५१

१४२ गर्हायां लङपि-जात्वोः
१४४।१४३

१४३ विभाषा कथमि लिङ् च

१४४ किंवृत्ते लिङ्लृटौ १४५

१४५ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकि-
वृत्तेऽपि १४८

१४६ किकिलास्त्यर्थेषु लट्

१४७ जातु-यदोर्लिङ् १५०

१४८ यच्च-यत्रयोः १५०

१४९ गर्हायां च

१५० चित्रोत्करणे च १५१

१५१ शेषे लङ्यदौ

१५२ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् १५५

१५३ काम-प्रवेदनेऽकच्चिति

१५४ संभावनेऽलमिति चेत्
सिद्धाप्रयोगे १५५१५५ विभाषा धातौ संभावन-
वचनेऽयदि

१५६ हेतु-हेतुमतोर्लिङ् १५६

१५७ इच्छार्थेषु लिङ्-लोटौ १५९

१५८ समानकर्तृकेषु तुमुन् १५९

१५९ लिङ् च १६०

१६० इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने(ः)

१६१ विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट-
संप्रश्न-प्रार्थनेषु लिङ् १६२

१६२ लोट् च १६३

१६३ प्रैषातिसर्ग-प्राप्तकालेषु
कृत्याश्च १६५

१६४ लिङ् चोर्ध्व-मौहूर्तिके ॥

१६५ स्मे लोट् १६६

१६६ अधीष्टे च

१६७ काल-समय-वेलासु तुमुन् १६८

१६८ लिङ् यदि १६९

१६९ अर्हे कृत्य-तृचश्च

१७० आवश्यकामर्षयोर्योनिः १७१

१७१ कृत्याश्च १७२

१७२ शकि लिङ् च

१७३ आशिषि लिङ्-लोटौ १७४

१७४ क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्

१७५ माङि लुङ् १७६
 १७६ स्मोत्तरे लङ् च
 १ उणादय २ इङो ३ निवास-व्यधजपोर-
 पधन ४ इच्छा हलश्च ५ वोताप्यो-
 १ विधिः षोडश १६ ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः

१ धातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः ६
 २ क्रियासमभिव्यक्ति-लोट् लोटो हि-
 स्त्वौ वा च त-ध्वमोः ३
 ३ समुच्चयेऽन्यतरस्याम्
 ४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ५
 ५ समुच्चये सामान्यवचनस्य
 ६ छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः १७
 ७ लिङर्थे लेट् ८
 ८ उपसंवादाशङ्कयोश्च
 ९ तुमर्थे से-सेनसेऽसेन्-क्से-क्सेनध्यै-
 अध्यैन्-कध्यै-कध्यैन्-शध्यै-शध्यैन्-
 तवै-तवेङ्-तवेनः १३
 १० प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै
 ११ दूशे विरुष्ये च

१२ शकि णमुल्-कमुलौ
 १३ ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ
 १४ कृत्यार्थं तवै-केन्-केन्य-त्वनः १५
 १५ अवचक्षे च
 १६ भावलक्षणे स्थेण्-कृन्-वदि-चरि-
 हु-तमि-जनिभ्यस्तोसुन् १७
 १७ सृपि-तृदोः कसुन्
 १८ अलं-खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां
 क्त्वा २४
 १९ उदीचां माङो व्यतीहारे
 २० परावरयोगे च (१)
 २१ समान-कर्तृकयोः पूर्वकाले २६
 २२ आभीक्ष्ण्ये णमुल्च २३, २४
 २३ न यद्यनाकाङ्क्षे
 २४ विभाषाऽग्रे-प्रथम-पूर्वेषु
 २५ कर्मण्याक्रोशे कृमः खमुन् २८
 २६ स्वादुमि णमुल् ५८
 २७ अन्यथैवं-कथमित्यं सु सिद्धा-
 प्रयोगश्चेत् २८
 २८ यथा-तथयोरसूया-प्रतिवचने
 २९ कर्मणि दृशि-विदोः साकल्ये ३६
 ३० यावति विन्द-जीवोः
 ३१ चर्मोदरयोः पूरेः ३२
 ३२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतर-
 स्याम् ३३

१७५ सर्वलकाराऽपवादो माङ्योगे लुङ् ।

१ अत्र धातु-सम्बन्धे धात्वर्थ-सम्बन्धे फलतो विशेषण-विशेष्यभावे प्रत्यया
 भवन्तीत्यर्थः । तेन अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवः । वसन् ददर्श,
 पठन् गमिष्यति इत्यादि । 'प्रत्यय' इत्यनुवर्तमाने प्रत्यय-ग्रहणम् तद्विज्ञादि-
 ष्वपि १ यथा-नोः अस्यास्तीति गोमात् आसीत्, गोमात् भविष्यति इति
 वर्तमानार्थको मतुप् भूते भविष्यत्यपि साधुरेव प्रयुज्यते ।

३३ चेले क्नोपे:		६० तिर्यच्यपवर्गे	(३)
३४ निमूल-समूलयोः कषः		६१ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृ-भ्वोः	६२
३५ शुष्क-चूर्ण-रूक्षेषु पिषः		६२ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे	
३६ समूलाकृत-जीवेषु हन्-कृन्-ग्रहः		६३ तूष्णीमि भुवः	६४
३७ करणे हनः	४०	६४ अन्वच्यानुलोम्ये	
३८ स्नेहने पिषः		६५ शक-धृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रभ-लभ-	
३९ हस्ते वर्ति-ग्रहोः		क्रम-सहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्	६६
४० स्वे पुषः	(२)	६६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु	
४१ अधिकरणे बन्धः	४२	६७ कर्तरि कृत्	६९
४२ संज्ञायाम्		६८ भव्य-गेय-प्रवचनीयोपस्थानीय-	
४३ कर्त्रोर्जीव-पुरुषयोर्नशि-वहोः	४५	जन्याप्लाव्यापात्या वा	
४४ ऊर्ध्वे शुषि-मूरोः		६९ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः	
४५ उपमाने कर्मणि च		७० तयोरेव कृत्य-क्त-खलर्थाः	
४६ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः		७१ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च	७२
४७ उपदंशस्तृतीयायाम्	५१	७२ गत्यर्थकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्थास-	
४८ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्		वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यश्च	
४९ सप्तम्यां चोपपीड-रुध-कर्षः	५१	७३ दाश-गोघ्नौ सम्प्रदाने	
५० समासत्तौ		७४ भीमादयोऽपादाने	
५१ प्रमाणे च		७५ ताभ्यामन्यत्रोणादयः	
५२ अपादाने परीप्सायाम्	५३	७६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य-गति-प्रत्यय-	
५३ द्वितीयायां च	५८	सानार्थेभ्यः	
५४ स्वाङ्गेऽध्रुवे	५५	७७ लस्य	११७
५५ परिक्लिश्यमाने च		७८ तिप्-तस्-क्षि-सिप्-थस्-थ-मिब्-	
५६ विशि-पति-पदि-स्कन्दां व्याप्य-		वस्-मस्-तातां-क्ष-थासाथां-ध्व-	
मानासेव्यमानयोः		मिङ्-वहि-महिङ्	
५७ अस्यति-तृषोः क्रियान्तरे कालेषु		७९ टित् आत्मनेपदानां टेरे	८०
५८ नाम्न्यादिशि-ग्रहोः		८० थासः से	
५९ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः		८१ लिट्-स्त-अयोरेशिरेच	८२
क्त्वा-णमुलौ	६०, ६४		

८२ परस्मैपदानां णलतुसुस्थल- थुसणत्वमाः	८४	१०१ तस्-थस्-थ-मिपां ताम्-तम्-तामः	
८३ विदो लटो वा	८४	१०२ लिङः सीयुट्	१०८
८४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः		१०३ यासुट्-परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च	१०४
८५ लोटो लङ्वत्	९३	१०४ किदाशिषि	
८६ एरुः		१०५ अस्य रन्	
८७ सेह्रांपिच्च	८८	१०६ इटोऽत्	
८८ वा छन्दसि		१०७ सुट् ति-थोः	
८९ मेनिः		१०८ झेर्जुस्	११२
९० आमेतः	९१	१०९ सिजभ्यस्त-विदिभ्यश्च	
९१ स-वाभ्यां वामौ		११० आतः	१११
९२ आङुत्तमस्य पिच्च	९३	१११ लङः शाकटायनस्यैव	११२
९३ एत ऐ		११२ द्विषश्च	
९४ लोटोऽडाटौ	९८	११३ तिङ्-शित् सार्वधातुकम्	
९५ आत ऐ	९६	११४ आर्धधातुकं शेषः	११७
९६ वैतोऽन्यत्र	९८	११५ लिट् च	
९७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु	१००	११६ लिङाशिषि	
९८ स उत्तमस्य	९९	११७ छन्दस्युभयथा	
९९ नित्यं ङितः	१००, १०१	धातुसम्बन्धे ^१ समानाधिकरणे ^२ स्वाङ्गे	
१०० इतश्च	(५)	^१ लिट् ^२ स्थस्थमिपां सप्तदश १७ ॥	

इति पाणिनीयसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः पादः

१	ङ्याप्प्रातिपदिकात्	५।४।१६०
२	स्वौजसमौट्-छष्टाभ्याम्-भिसु-ङे- भ्याम्-भ्यस्-ङसि-भ्याम्-भ्यस्- ङसोसाम्-ङ्योस्-सुप्	
३	स्त्रियाम्	८१
४	अजाद्यतष्टाप्	
५	ऋन्तेभ्यो ङीप्	२४
६	उगितश्च	
७	वनो र च	
८	पादोऽन्यतरस्याम्	९
९	टावृचि	१०
१०	न षट्स्वस्रादिभ्यः	१२
११	मनः	१३
१२	अनो बहुव्रीहेः	१३
१३	डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्	
१४	अनुपसर्जनात्	८१
१५	टिड्ढाणञ्द्वयसज्जघ्नञ्मात्रच्त- यप्ठक्ठञ्क्ववरपः	
१६	यञश्च	१८
१७	प्राचां षफ तद्धितः	१९

१८	सर्वत्र लोहितादि-कतन्तेभ्यः	
१९	कौरव्य-माण्डूकाभ्यां च	
२०	वयसि प्रथमे	(१)
२१	द्विगोः	२४
२२	अपरिमाण-विस्ताचित-कम्बल्येभ्यः न तद्धित-लुकि	२४
२३	काण्डान्तात्क्षेत्रे	
२४	पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्	
२५	बहुव्रीहेरुधसो ङीप्	२९, २६
२६	संख्याव्ययादेर्ङीप्	२७
२७	दाम-हायनान्ताच्च	
२८	अन उपघालोपिनोऽन्य तरस्याम्	२९
२९	नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः	३१
३०	केवल-मामक-भागधेय-पापापर- समानार्य-कृत-सुमङ्गल-भेषजान्	
३१	रात्रेश्चाजसौ	
३२	अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्	
३३	पत्युर्नो यज्ञ-संयोगे	३५
३४	विभाषा सपूर्वस्य	
३५	नित्यं सपत्न्यादिषु	

१ शब्द-प्रत्यये स्त्रियाः प्रथममुपादानम् अभ्यहितत्वात् । सूत्रेऽपि प्रातिपदि-
कापेक्षया ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोः पूर्वमुपादानमदभुतम् ।
१० 'ष्फ' इति सौत्रः सुलुक् । षित् ङीषर्थः 'षिद् गौरादिभ्यश्च ४।१।४१' इति ।
२० मण्डूकाभ्याम् अतः इति चतुर्थसूत्रादनुवृत्तम् । अतश्च शिशुः कन्येति स्त्री-
शिशुशब्दे न ङीप् ।

३६	पूतक्रतोरै च	३७	५४	स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगो- पधात्	५८
३७	वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसीदाना- मुदात्तः	३८	५५	नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण- शृङ्गाच्च	
३८	मनोरो वा	३९	५६	न क्रोडादि-वह्वचः	५८
३९	वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४०		५७	सह-नञ्विद्यमान-पूर्वाच्च	
४०	अन्यतो डीष् ६५ (२)		५८	नख-मुखात्संज्ञायाम्	
४१	षिद्-गौरादिभ्यश्च (वा०) पिप्पल्यादयश्च		५९	दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि	
४२	जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज- नाग-काल-नील-कुश-कामुक-कव- राद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमा-श्राणा- स्थीत्य-वर्णनाच्छादनायोविकार- मैथुनेच्छा-केशवेशेषु		६०	दिक्पूर्वपदान्डीप् (३)	
४३	शोणात्प्राचाम्		६१	वाहः	
४४	वोतो गुणवचनात् ४५		६२	सख्यशिश्वीति भाषायाम्	
४५	बह्वादिभ्यश्च ४६		६३	जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ६४	
(वा०) कृदिकारादक्तिनः			६४	पाक-कर्ण-पर्ण-पुष्प-फल-मूल- वालोत्तर-पदाच्च	
(वा०) सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके			६५	इतो मनुष्यजातेः ६६	
४६	नित्यं छन्दसि ४७		६६	ऊङुतः ७२	
४७	भुवश्च		६७	बाह्वन्तात्संज्ञायाम्	
४८	पुंयोगादाख्यायाम् ४९		६८	पङ्गोश्च	
४९	इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड- हिमारण्य-यव-यवन-मातुला- चार्याणामानुक्		(वा०) श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च		
५०	क्रीतात्करणपूर्वात् ५१		६९	उरुत्तरपदादौपम्ये ७०	
५१	क्तादल्पाख्यायाम् ५३		७०	संहित-शफ-लक्षण-वामादेश्च	
५२	बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ५३		७१	कद्रु-कमण्डल्वोश्छन्दसि ७२	
५३	अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ५५		७२	संज्ञायाम्	
			७३	शाङ्गैरवाद्यनो डीन् (वा०) वृत्तरयोर्वृद्धिश्च	
			७४	यङश्चाप् ७५	
			७५	आवट्याच्च	
			७६	तद्धिताः ५४११६०	
			७७	यूनस्तिः	

७८ अग्निगोरनार्षयोगुरुत्पोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ७९, ८१, ८०	१०२ शरद्वच्छुनक-दर्भाद् भृगु-वत्सा- ग्रायणेषु
७९ गोत्रावयवात्	१०३ द्रोण-पर्वत-जीवन्तादन्यतरस्याम्
८० क्रौड्यादिभ्यश्च (४)	१०४ अन्वष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्
८१ दैवयज्ञि-शौचिद्वक्षि-सात्यमुग्रि- काण्ठेविद्विभ्योऽन्यतरस्याम्	१०५ गर्गादिभ्यो यञ् १०९
८२ समर्थानां प्रथमाद्वा ५।२।१४०	१०६ मधु-बभ्रवोर्ब्राह्मण-कौशिकयोः
८३ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।४।२	१०७ कपि-बोधादाङ्गिरसे १०९
८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च	१०८ वतण्डाच्च १०९
(वा०) गोरजादिप्रसङ्गे यत्	१०९ लुक् स्त्रियाम्
८५ दित्यदित्यादित्य-पत्युत्तरपदाण्यः	११० अश्वादिभ्यः फञ् १११
८६ उत्सादिभ्योऽञ्	१११ भर्गात् त्रैगर्ते
८७ स्त्री-पुंसाभ्यां नञ्स्त्वौ भवनात् ५।२।१	११२ शिवादिभ्योऽण् ११९
८८ द्विगोलुगनपत्ये	११३ अवृद्धाभ्यो नदी-मानुषीभ्यस्तत्ता- मिकाभ्यः
८९ गोत्रेऽलुगचि ९१	११४ ऋष्यन्धक-वृष्णि-कुरुभ्यश्च
९० यूनि लुक् ९१	११५ मातुरुत्संख्या-सं-भद्र-पूर्वायाः
९१ फक्-फिगोरन्यतरस्याम्	११६ कन्यायाः कनीन च
९२ तस्यापत्यम् १७६	११७ विकर्णं-शुङ्ग-च्छगलाद्वत्स-भरद्वा- जात्रिषु
९३ एको गोत्रे	११८ पीलाया वा
९४ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्	११९ ढक्च मण्डूकात्
९५ अत इम् ९७	१२० स्त्रीभ्यो ढक् (६) १२१, १२७
९६ बाह्यादिभ्यश्च	१२१ द्वचचः १२२
९७ सुधातुरकङ् च	१२२ इतश्चानिजः
९८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् १११	१२३ शुभ्रादिभ्यश्च
९९ नडादिभ्यः फक् १०३	१२४ विकर्णं-कुषीतकात् काश्यपे
१०० हरितादिभ्योऽञ् (५)	१२५ ध्रुवो वुक्च
१०१ यनिगोश्च	१२६ कल्याण्यादीनामिनङ् च १२७

८३ अधिकारः परिभाषा विधिर्बोति निष्ठापि दर्शनेषु अपचद्विषयं परिहृत्य
अण् प्रवर्तते ।

१२७ कुलटाया वा		१५३ उदीचामिन्	
१२८ चटकाया ऐरक्		१५४ तिकादिभ्यः फिन्	१५९
१२९ गोधाया ढक्	१३०, १३१	१५५ कौशल्य-कार्मार्याभ्यां च	
१३० आरगुदीचाम्		१५६ अणो द्वचचः	
१३१ क्षुद्राभ्यो वा		१५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात्	१५९
१३२ पितृष्वसुश्छण्	१३३, १३४	१५८ वाकिनादीनां कुवच	१५९
१३३ ढकि लोपः	१३४	१५९ पुत्रान्तादन्यतरस्याम्	
१३४ मातृष्वसुश्च		१६० प्राचामवृद्धात्फिन्वहुलम् (८)	
१३५ चतुष्पाद्भ्यो ढम्	१३६	१६१ मनोजातावज्यतौ पुवच	
१३६ गृह्यादिभ्यश्च		१६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्	१६५
१३७ राज-श्वशुराद्यत्		१६३ जीवति तु वंश्ये युवा	
१३८ क्षत्राद् घः			१६४, १६५
१३९ कुलात्खः	१४० (७)	१६४ भ्रातरि च ज्यायसि	
१४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां		१६५ वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे	
यङ्-ढकमौ	१४२	जीवति	
१४१ महाकुलादञ्खमी		१६६ वृद्धस्य च पूजायाम्	
१४२ दुष्कुलाङ्ढक्		१६७ यूनश्च कुत्सायाम्	
१४३ स्वसुश्छः	१४४	१६८ जनपदशब्दात्क्षत्रियादम्	
१४४ भ्रातुर्व्यञ्च	१४५		१७६, १६७
१४५ व्यन्त्सपत्ने		१६९ साल्वेय-गान्धारिभ्यां च	
१४६ रेवत्यादिभ्यष्टक्	१४७	१७० द्वयञ्मगध-कलिङ्ग-सूरमसादण्	
१४७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च	१४९	१७१ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ्	
१४८ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्		१७२ कुरु-नादिभ्यो ण्यः	
	१४९, १५०	१७३ साल्वावयव-प्रत्यग्रथ-कलकूटा-	
१४९ फेच्छ च		श्मकादिम्	
१५० फाण्टाहृति-मिमताभ्यां ण-फिणौ		१७४ ते तद्राजाः	१७६
१५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः	१५२	१७५ कम्बोजाल्लुक्	१७६
(वा०) सम्राजः क्षत्रिये		(वा०) कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्	
१५२ सेनान्त-लक्षण-कारिभ्यश्च		१७६ स्त्रियामवन्ति-कुन्ति-	
	१५३	कुरुभ्यश्च	१७५

१७७ अतश्च
 १७८ न प्राच्यभर्गादि-यौघेयादिभ्यः
 'ङ्याद्धि'गोः'पिद्गौरादि'वाहो दैव'
 यञि 'यमिजो'ब्धचो'महाकुलान्म'
 नोर्जातौ षोडश १६ ॥
 इति पाणिनीयसूत्रपाठे चतुर्थ्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः

१ तेन रक्तं रागात् १३।२।२
 २ लाक्षारोचना-शकल-कर्दमाट्टक्
 (वा०) नील्या अन्
 (वा०) पीतात्कन्
 (वा०) हरिद्रा-महारजनाभ्यामब्
 ३ नक्षत्रेण युक्तः कालः ६
 ४ लुबविशेषे ५
 ५ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्
 ६ द्वन्द्वाच्छः
 ७ दृष्टं साम ९
 ८ कलेर्ढक्
 ९ वामदेवाङ्ङ्यङ्ङुथौ
 १० परिवृतो रथः १२
 ११ पाण्डुकम्बलादिनिः
 १२ द्वैप-वैयाघ्रादब्
 १३ कौमारापूर्ववचने
 १४ तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः २०
 १५ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते
 १६ संस्कृतं भक्षाः २०
 १७ श्लोखाद्यत्

१८ दध्नष्टक् १९
 १९ उदश्चितोऽन्यतरस्याम्
 २० क्षीराङ्ङ्क् (१)
 २१ साऽस्मिन्पौर्णमासीति २३
 २२ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् २३
 २३ विभाषा फाल्गुनी-श्रवणा-कार्तिकी-
 चैत्रीभ्यः
 २४ साऽस्य देवता ३५
 २५ कस्येत्
 २६ शुक्राद् घन्
 २७ अपोनपत्रपांनप्लृभ्यां घः २६
 २८ छ च २९
 (वा०) शतरुद्रादघश्च
 २९ महेन्द्रादघाणौ च
 ३० सोमाट्ट्यण्
 ३१ वाय्वृत्य-पित्रुषसो यत् ३२
 ३२ द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्वदनी-
 षोम-वास्तोष्पति-गृहमेधाच्छ च
 ३३ अग्नेर्ढक्
 ३४ कालेभ्यो भववत्
 ३५ महाराज-प्रोष्ठपदाट्टक्
 (वा०) पूर्णमासादण् वक्तव्यः
 ३६ पितृव्य-मातुल-मातामह-पितामहः
 ३७ तस्य समूहः ५४, ५९
 ३८ भिक्षादिभ्योऽण्
 ३९ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र-राज-राजन्य-
 राजपुत्र-वत्स-मनुष्याजाद्वुञ्
 (वा०) वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्
 ४० केदाराद्यत् (२) ४९
 ४१ ठञ्कवचिनश्च

४२ ब्राह्मण-माणव-वाडवाद्यत्	६५ सूत्राच्च कोपधात्
४३ ग्राम-जन-बन्धुभ्यस्तल्	६६ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
४४ अनुदात्तादेरञ् ४५	६७ तदस्मिन्नस्तीति देशे तस्मास्मि ७०
४५ खण्डिकादिभ्यश्च	६८ तेन निर्वृत्तम्
४६ चरणेभ्यो धर्मवत्	६९ तस्य निवासः ७०
४७ अचित्त-हस्ति-धेनोष्ठक्	७० अदूरभवश्च
४८ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्	७१ ओरञ् ७६
४९ पाशादिभ्यो यः ५०	७२ मतोश्च बह्वज्जात्
५० खल-गो-रथात्	७३ बह्वचः कूपेषु ७४
५१ इनि-त्र-कटचचश्च	७४ उदक्च विपाशः
(वा०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः	७५ संकलादिभ्यश्च
५२ विषयो देशे ५४	७६ स्त्रीषु सौवीर-साल्व-प्राक्षु
५३ राजन्यादिभ्यो बुञ्	७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ७९
५४ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधत्- क्तलौ	७८ रोणी
५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः	७९ कोपधान्च
प्रगाथेषु ५६	८० बुञ्-छण्-क-ठजिल-सेनि-र-ढञ्- ण्य-य-फक्- फिलिञ्ज्य-कक्-ठकोऽ- रीहण-कृशाश्च-र्यं-कुमुद-काश-तृण- प्रेक्षा-श्म-सखि-संकाश-वल-पक्ष- कर्ण-सुतङ्गम-प्रग-दिन्वराह-कुमुदा- दिभ्यः (५)
५६ संग्रामे प्रयोजन-योद्धृभ्यः	८१ जनपदे लुप् ८३
५७ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः	८२ वरणादिभ्यश्च
५८ घञः साऽस्यां क्रियेति ञः	८३ शर्कराया वा ८४
५९ तदधीते तद्वेद ६६	८४ ठक्-छौ च
६० क्रतूक्थादि-सूत्रान्ताट्ठक् (४)	८५ नद्यां मतुप् ८६
(वा०) आख्यानाख्यायिकेतिहास- पुराणेभ्यश्च	८६ मध्वादिभ्यश्च
(वा०) इन्पदोत्तरपदात् शतषष्ठेः षिकन् पथः	८७ कुमुद-नड-वेतसेभ्यो ङ्मतुप्
६१ क्रमादिभ्यो वुन्	८८ नड-शादाङ्ग्वलच्
६२ अनुब्राह्मणादिनिः	८९ शिखायां वल्च्
६३ वसन्तादिभ्यश्च	
६४ प्रोक्ताल्लुक् ६६, ६५	

९० उत्करादिभ्यश्छः	९१	११० प्रस्थोत्तरपद-पलद्यादि-कोपधा-	
९१ नडादीनां कुक्च		दण्	११३
९२ शेवे (तस्य विकारः ४।३।१३४		१११ कण्वादिभ्यो गोत्रे	११३
इति यावत् ।)		११२ इञश्च	११३
९३ राष्ट्रावारपाराद् घ-खौ		११३ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु	
९४ ग्रामाद् य-खौ		११४ वृद्धाच्छः	११८
९५ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्	९६	११५ भवतष्ठक्-छसौ	
९६ कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यः श्वास्यलंका-		११६ काश्यादिभ्यश्छञ्-जिठौ	११८
रेषु		(वा०) आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्	
९७ नद्यादिभ्यो ढक्		११७ वाहीक-ग्रामेभ्यश्च	
९८ दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यक्		११८ विभाषोशीनरेषु	
९९ कापिश्याः षफक्	१००	११९ ओर्देशे ठञ्	
१०० रङ्कोरमनुष्येऽण् च	(६)	१२० वृद्धात् प्राचाम्	(७) १२६
१०१ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्		१२१ धन्व-योपधाद् बुञ्	१३०
१०२ कन्थायाष्ठक्	१०३	१२२ प्रस्थ-पुर-वहान्ताच्च	
१०३ वणौ वुक्		१२३ रोपधेतोः प्राचाम्	
१०४ अव्ययात् त्यप्	१०५	१२४ जनपद-तदवध्योश्च	१२५
(वा०) अमेह-क्व-तसि-त्रेभ्य एव		१२५ अवृद्धादपि बहुवचन-	
(वा०) त्यन्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्		विषयात्	१२६
(वा०) अरण्याणः		१२६ कच्छाग्नि-वक्त्र-वर्तोत्तरपदात्	
(वा०) दूरादेत्यः		१२७ धूमादिभ्यश्च	
१०५ ऐषमो-ह्यः-श्वसोऽन्यतरस्याम्		१२८ नगरात्कुत्सन-प्रावीण्ययोः	
१०६ तीर-रूपोत्तरपदादञ्-औ		१२९ अरण्यान्मनुष्ये	
१०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः	१०८	१३० विभाषा कुरु-युगन्धराभ्याम्	
१०८ मद्रेभ्योऽञ्	१०९	१३१ मद्र-वृज्योः कन्	
१०९ उदीच्य-ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तो-		१३२ कोपधादण्	१३३
दात्तात्		१३३ कच्छादिभ्यश्च	१३४

९२ इतः पूर्वम् अपत्यादि चतुरर्थ्यन्तं समाप्तम् । इतः शैषिकाः, तस्य विकार
इत्यर्थाधिकारः तृतीयपादान्तं यावत् ।

१३४ मनुष्य-तत्स्थयोरुब्ज १३५, १३६
 १३५ अपदातौ साल्वात् १३६
 १३६ गो-यवाग्वोश्च
 १३७ गर्तोत्तरपदाच्छः ४।३।१
 १३८ गहादिभ्यश्च
 (वा०) कुग्जनस्य परस्य च
 (वा०) देवस्य च
 (वा०) स्वस्य च
 (वा०) वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः
 १३९ प्राचां कटादेः
 १४० राज्ञः क च (८)
 १४१ वृद्धादकेकान्त-खोपधात् १४२
 १४२ कन्था-पलद-नगर-ग्राम-हृदोत्तर-
 पदात्
 १४३ पर्वताच्च १४४
 १४४ विभाषाऽमनुष्ये
 १४५ कृक्ण-पर्णाद्भारद्वाजे

तेन 'सा'स्मिन्ठ'ञ् क्र'मादिभ्यो'जन-
 पदे'द्युप्रागपाग्'धन्व'वृद्धात्पञ्च ५ ॥
 इति पाणिनीयसूत्रपाठे चतुर्थस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः

१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
 खञ् च ३
 २ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ३
 ३ तवक-ममकावेकवचने
 ४ अर्धाद् यत् ७।६
 ५ परावराधमोत्तम-पूर्वाच्च
 ६ दिक्-पूर्वपदाट्ठञ्च ७
 ७ ग्राम-जनपदैकदेशादञ्ठञौ
 ८ मध्यान्मः ९
 (वा०) आदेश्च । अवोधसोलोपश्च

१३६ साल्व-शब्दाद् वुब्ज विधानात् साल्व-देशजा गौः विशिष्टा भातीति सूच्यते ।
 गोशब्दस्य बहुधोपादानात् ४।३।१४३ सूत्रे मयटा ४।३।१६०; ५।१।२
 सूत्रयोश्च यता प्रयोगद्वयनिर्माणाद् बहुत्र गोत्वसम्बन्धिप्रयोगबाहुल्याच्च
 प्रगाढा भक्तिर्गवि पाणिनेः प्रतीयते ।

१४१ अक + इक इत्यन्ते येषां ते च खोपधाच्च तेषां समाहार इत्येकान्त-खोप-
 धम्, तस्मादित्यर्थः ।

१ शैषिका एव प्रत्ययाः 'तस्य विकारः ३-४-१३४' इत्यन्तम् । तत्र (११-२४)
 यावत् कालाधिकारः । (२५-३७) जातार्थः । मध्येत्वनिश्चितः (४३-५२)
 कालात् । (५३-७३) तत्र भवः । (७४-८२) तत आगतः । तत इति
 (८४) यावत् । आगत इति (८२) यावत् । (८९-१००) 'सोऽस्य' ।
 (१०१-१११) प्रोक्तम् । (११६-११९) कृतम् । (१२०-१३३)
 तस्येदम् । (१३४-पादान्तम्) तस्य विकारः प्राक् दीन्यतीयश्च ।

९ अ सांप्रतिके		३५ स्थानान्त-गोशाल-खरशालाच्च	
१० द्वीपादनुसमुद्रं यन्		३६ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो	
११ कालाट्ठम्	२४।१५	वा	
१२ श्राद्धे शरदः	१३	३७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम्	
१३ विभाषा रोगातपयोः	१५	३८ कृत-लब्ध-क्रीत-कुशलाः	
१४ निशा-प्रदोषाभ्यां च		३९ प्रायभवः	४०
१५ श्वसस्तुट् च		४० उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक्	(२)
१६ सन्धि-वेलाद्युतु-नक्षत्रेभ्योऽण्		४१ संभूते	४३
१७ प्रावृष एण्यः		४२ कोशाड्ढम्	
१८ वर्षाभ्यष्टक्	१९	४३ कालात्साधु-पुण्यत्-पच्य-	
१९ छन्दसि ठम्	२१	मानेषु	५०
२० वसन्ताच्च	(१)	४४ उप्ते च	४६
२१ हेमन्ताच्च	२२	४५ आश्वयुज्या वुम्	
२२ सर्वत्राण् च तलोपश्च		४६ ग्रीष्म-वसन्तादन्यतरस्याम्	
२३ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययेभ्यष्टच्-		४७ देयमृणे	५०
ट्युलौ तुट् च	२४	४८ कलाप्यश्वत्थ-यव-बुसाद्बुन्	
२४ विभाषा पूर्वाह्णापरारह्णाभ्याम्		४९ ग्रीष्मावरसमाद् वुम्	
२५ तत्र जातः	५१, ३७	५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च	
२६ प्रावृषष्टप्		५१ व्याहरति मृगः	
२७ संज्ञायां शरदो वुम्	२८	५२ तदस्य सोढम्	
२८ पूर्वाह्णापरारह्णा-मूल-प्रदोषाव-		५३ तत्र भवः	७३
स्कराद् वुन्	३१	५४ दिगादिभ्यो यत्	५५
२९ पथः पन्थ च		५५ शरीरावयवाच्च	
३० अमावास्याया वा	३१	५६ दृति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यस्त्यहे-	
३१ अ च		ढम्	५७
३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कन्	३३	५७ ग्रीवाभ्योऽण्	
३३ अणौ च		५८ गम्भीरान् ऊयः	५९
३४ श्रविष्ठा-फल्युन्यनुराधा-स्वाति-		(वा०) वहि-देव-पञ्चजनेभ्यश्च	
तिष्य-पुनर्वसु-हस्त-विशाखाऽषाढा-		५९ अव्ययीभावान्	६१
बहुलालुक्	३७	६० अन्तःपूर्वपदाट्ठम्	(३) ६१

(वा०) अध्यात्मादेश्च	८२ मयट् च	
६१ ग्रामात्पर्यनु-पूर्वात्	८३ प्रभवति	८४
६२ जिह्वा-मूलाङ्गुलेच्छः	८४ विद्वराञ्च्यः	
६३ वर्गान्ताच्च	८५ तद्गच्छति पथि-दूतयोः	८८
६४ अशब्दे यत्-खावन्यतरस्याम्	८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम्	
६५ कर्ण-ललाटात्कनलंकारे	८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे	८८
६६ तस्य व्याख्यान इति च	८८ शिशुकन्द-यमसभ-द्वन्द्वेन्द्रजननादि-	
व्याख्यातव्यनाम्नः	भ्यश्छः	
६७ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठक्	८९ सोऽस्य निवासः	१००
६८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च	९० अभिजनश्च	९४
६९ अध्यायेष्वेवर्षेः	९१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते	
७० पौरोडाश-पुरोडाशात्षण्	९२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः	
७१ छन्दसो यदणौ	९३ सिन्धु-तक्षशिलादिभ्योऽण्वौ	
७२ व्वाजृद्-ब्राह्मणक्-प्रथमाध्वर-पुरश्च-	९४ तूदी-शलातुर-वर्मती-कूचवारा-	
रण-नामाख्याताट्ठक्	इद्वच्छण्डञ्यकः	
७३ अणूयनादिभ्यः	९५ भक्तिः	१००
७४ तत आगतः	९६ अचित्ताददेशकालाट्ठक्	
७५ ठगायस्थानेभ्यः	९७ महाराजाट्ठक्	
७६ शुण्डिकादिभ्योऽण्	९८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्	
७७ विद्या-योनि-संबन्धेभ्यो वुन्	९९ गोत्र-क्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुन्	
७८ ऋतष्ठञ्	१०० जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन	
७९ पितुर्यञ्च	समानशब्दानां बहुवचने (५)	
८० गोत्रादङ्कवत्	१०१ तेन प्रोक्तम्	१११
८१ हेतु-मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां	१०२ तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिकोखा-	
रूप्यः	च्छण्	

६६ इतोऽष्टाशीतितमसूत्रान्तं प्रयोगेषु सौपः, तैङ्, कार्तः, आख्यातिकः, नामिक
 इत्याद्युदाहरणतो ज्ञायते यदीदृशा ग्रन्थाः पूर्वमासन्निति ।
 ९४ शलातुर-नगराभिजनः पाणिनिरिति ऐतिहासिकाः ।
 १०१ पाणिनिना प्रोक्तम् इत्यर्थे निम्नानां पाणिनीयमष्टकं कथं पाणिनि-कृतम् इति
 सुधीभिरवधेयम् । सूत्राणि च बहूनि प्राक्तनानि तत्र ।

- १०३ काश्यप-कौशिकाभ्यामृषिभ्यां
णिनिः १०६
- १०४ कलापि-वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च
- १०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
- १०६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि
- १०७ कठ-चरकाल्लुक्
- १०८ कलापिनोऽण्
- १०९ छगलिनो दिनुक्
- ११० पाराशर्य-शिलालिभ्यां भिक्षु-
नट-सूत्रयोः १११
- १११ कर्मन्द-कृशाश्चादिनिः
- ११२ तेनैकदिक् ११९, ११४
- ११३ तसिश्च ११४
- ११४ उरसो यच्च
- ११५ उपज्ञाते
- ११६ कृते ग्रन्थे ११९
- ११७ संज्ञायाम् ११९
- ११८ कुलालादिभ्यो वुञ्
- ११९ क्षुद्रा-भ्रमर-वटर-पादपादम्
- १२० तस्येदम् (६) १३५
- १२१ रथाद्यत् १२२
- १२२ पत्रपूर्वादम् १२३
- १२३ पत्राध्वर्यु-परिषदश्च
- १२४ हल-सीराट्ठक्
- १२५ द्वन्द्वाद्बुन्वैर-मैथुनिकयोः
- १२६ गोत्रचरणाद्बुञ्
- १२७ सङ्गाङ्ग-लक्षणेष्वन्यत्रिणा-
मण् १२८
- १२८ शाकलाद्वा
- १२९ छन्दोगौक्थिक-याज्ञिक-बह्वृच-
नटाञ्ज्यः
- १३० न दण्ड-माणवान्तेवासिषु
- १३१ रैवतिकादिभ्यश्छः
- १३२ कौपिञ्चल-हास्तिपदादण् १३३
- १३३ आथर्वणिकस्येकलोपश्च
- १३४ तस्य विकारः (पादान्तम्) १६८
- १३५ अवयवे च प्राण्योषधि-वृक्षेभ्यः १६८
- १३६ विल्वादिभ्योऽण् १४१
- १३७ कोपघाच्च
- १३८ त्रपु-जतुनोः षुक्
- १३९ ओरञ् १४१
- १४० अनुदात्तादेश्च (७)
- १४१ पलाशादिभ्यो वा
- १४२ शम्याः ष्लञ्
- १४३ मयङ्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या-
च्छादनयोः १५१, १४४
- १४४ नित्यं वृद्ध-शरादिभ्यः
(वा०) एकाचो नित्यम्
- १४५ गोश्च पुरीषे
- १४६ पिष्टाच्च १४७
- १४७ संज्ञायां कन्
- १४८ ब्रीहेः पुरोडाशे
- १४९ असंज्ञायां तिल-यवाभ्याम्
- १५० द्व्यचश्छन्दसि १५१
- १५१ नोत्वद्वर्ध-विल्वात्
- १५२ तालादिभ्योऽण् १५३
- १५३ जातलोभ्यः फदिमाणे
- १५४ प्राणि-रजतादिभ्योऽण् १५५

१५५ मितश्च तत्प्रत्ययात्	
१५६ क्रीतवत्परिमाणात्	
१५७ उष्द्राद् वुञ्	१५८
१५८ उमोर्णयोर्वा	
१५९ एण्या ढञ्	
१६० गो-पयसोर्यत् (८)	१६१
१६१ द्रोश्च	१६२
१६२ माने वयः	
१६३ फले लुक्	१६५
१६४ प्लक्षादिभ्योऽण्	१६५
१६५ जम्बवा वा	१६६
१६६ लुप् च	१६७

(वा०) फल-पाक-शुषामुपसंख्यानम्
 (वा०) पुष्पमूलेषु बहुलम्
 १६७ हरीतक्यादिभ्यश्च
 १६८ कंसीय-परशव्ययोर्यजनौ लुक्च
 युष्मद्धे मन्तासंभूते ग्रामाद्धे तु तेन
 रथात् पलाशादिभ्यो द्रोश्चाष्टौ ८ ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः

१ प्राग्वहतेष्ठक्	७६
(वा०) गच्छतौ परदारादिभ्यः	

२ तेन दीव्यति खनति जयति जितम्	२७
३ संस्कृतम्	४
४ कुलत्थ-कोपधादण्	
५ तरति	७
६ गोपुच्छाट्ठञ्	
७ नौ-द्वचचष्टन्	
८ चरति	११
९ आकर्षात्पुल्ल्	
१० पर्पादिभ्यः ष्टन्	११
११ श्वगणाट्ठञ्च	
१२ वेतनादिभ्यो जीवति	१४
१३ वस्न-क्रय-विक्रयाट्ठन्	१४
१४ आयुधाच्छ च	
१५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः	१८
१६ भस्त्रादिभ्यः ष्टन्	१७
१७ विभाषा विवधात्	
१८ अण्कुटिलिकायाः	
१९ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः	२१
२० कत्रेर्मम् नित्यम् (१)	
२१ अपमित्य-याचिताभ्यां कक्-कनौ	
२२ संसृष्टे	२५
२३ चूर्णादिनिः	
२४ लवणाल्लुक्	
२५ मुदगादण्	
२६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते	

१ तद् वहति रथ-युग-प्रासङ्गम् ४।४।७६ इत्यतः प्राक्तेषु अर्थेषु ठक् अधि-
 क्रियते । २८-प्रति-अनु इति उभयम् ईप, लोम, कूलेन प्रत्येकं सम्बध्नाति
 वर्तते इत्यर्थे ।
 १ आकषादिति पाठान्तरम् ।

२७ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते	२९	५२ लवणाट्ठम्	
२८ तत्प्रत्यनु-पूर्वमीप-लोम-कूलम् ४६		५३ किसरादिभ्यः षन्	५४
२९ परिमुखं च		५४ शलालुनोऽन्यतरस्याम्	
३० प्रयच्छति गृह्यम्	३१	५५ शिल्पम्	
३१ कुसीद-दशैकादशाष्टन्-ष्ठौ		५६ मङ्गुक्-झर्झरादन्यतरस्याम्	
३२ उञ्छति		५७ प्रहरणम्	५९
३३ रक्षति		५८ परश्वधाट्ठम् च	
३४ शब्द-द्वंद्वं करोति		५९ शक्ति-यष्ट्योरीकक्	
३५ पक्षि-मत्स्य-मृगान् हन्ति		६० अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः	(३)
३६ परिपन्थं च तिष्ठति		६१ शीलम्	६२
३७ माथोत्तरपद-पदव्यनुपदं		६२ छत्रादिभ्यो णः	
धावति	३८	६३ कर्माध्ययने वृत्तम्	६४
३८ आक्रन्दाट्ठञ्च		६४ वल्लच्छूर्वपदाट्ठम्	
३९ पदोत्तरपदं गृह्णाति	४०	६५ हितं भक्षाः	
४० प्रतिकण्ठार्थ-ललामं च	(२)	६६ तदस्मै दीयते नियुक्तम्	६८
४१ धर्मं चरति		६७ श्राणा-मांसौदनाट्ठिन्	
(वा०) अधर्मान्चेति वक्तव्यम्		६८ भक्तादन्यतरस्याम्	
४२ प्रतिपथमेति ठञ्च		६९ तत्र नियुक्तः	७४, ७०
४३ समवायान्समवैति	४५	७० अगारान्ताट्ठन्	
४४ परिषदो ण्यः	४५	७१ अध्यायिन्यदेशकालात्	
४५ सेनाया वा		७२ कठिनान्त-प्रस्तार-संस्थानेषु	
४६ संज्ञायां ललाट-कुक्कुटयो पश्यति		व्यवहरति	
४७ तस्य धर्म्यम्	५०, ४९	७३ निकटे वसति	७४
४८ अण्महिष्यादिभ्यः		७४ आवसथात् षल्	
४९ ऋतोऽन्		७५ प्राग्विधाद्यत्	५१, १५
५० अवक्रयः		७६ तद्वहति रथ-युग-प्रासङ्गम्	८६, ८२
५१ तदस्य पण्यम्	६५, ५४	७७ धुरो यङ्-ढकौ	

३५ पक्षि-मत्स्य-मृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति ।

व्रातेन जीवत्यधुना, न वक्रः पूर्वतः सन् । (इति सूत्रवद्वा प्रसिद्धम्)

७५ तस्मै हितम् ५१, १५ इत्यतः प्राक्तनेषु अर्थेषु यत् अधिक्रियते ।

७८ खः सर्वधुरात्	७९	१०२ कथादिभ्यष्टक्
७९ एकधुराल्लुक्च		१०३ गुडादिभ्यष्टक्
८० शकटादण्	(४)	१०४ पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेर्ढञ्
८१ हल-सीराट्ठक्		१०५ सभाया यः १०६
८२ संज्ञायां जन्याः		१०६ ढञ्छन्दसि
८३ विध्यत्यधनुषा		१०७ समानतीर्थे वासी
८४ घन-गणं लब्धा	८५	१०८ समानोदरे शयित औ
८५ अन्नाणः		चोदात्तः १०९
८६ वशं गतः		१०९ सोदराद्यः
८७ पदमस्मिन् दृश्यम्		११० भवे छन्दसि ११८, १४४
८८ मूलमस्यावर्हि		१११ पाथो-नदीभ्यां डचण्
८९ संज्ञायां धेनुष्या		११२ वेशन्त-हिमवद्भ्यामण्
९० गृहपतिना संयुक्ते ज्यः		११३ स्रोतसो विभाषा डचड्चौ
९१ नौ-वयो-धर्म-विष-मूल-मूल-सीता-		११४ सगर्भ-सयूथ-सनुताद्यन्
तुलाभ्यस्तार्य-तुल्य-प्राप्य-वध्या-		११५ तुग्राद् घन्
नाभ्य-सम-समित-संमितेषु		११६ अग्राद्यत् ११७
९२ धर्म-पथ्यर्थ-न्यायादनपेते		११७ घञ्छौ च
९३ छन्दसो निर्मिते	९४	११८ समुद्राभ्राद् घः
९४ उरसोऽण् च		११९ वर्हिषि दत्तम्
९५ हृदयस्य प्रियः	९६	१२० दूतस्य भाग-कर्मणी (६)
९६ बन्धने चषौ		१२१ रक्षो-यातूनां हननी
९७ मत-जन-हलात् करण-जल्प-कर्षेषु		१२२ रेवती-जगती-हविष्याभ्यः प्रशस्ये
९८ तत्र साधुः	११९, १०६	१२३ असुरस्य स्वम् १२४
९९ प्रतिजनादिभ्यः खञ्		१२४ मायायामण्
१०० भक्ताणः	(५)	१२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इती-
१०१ परिषदो ण्यः		ष्टकासु लुक्च मतोः १२६

८४ लब्धा इति तृन्तं रूपम् ।

१०१ 'णोऽपीष्यते' इति पारिषदः ।

११० भवति छन्दसि प्रत्यया लोकेऽपि कियन्तः प्रयुज्यन्ते अणुनिबन्धत् ।

११८ छञ्च-समुद्रीयम् । अङ्गीयम् ।

१२६ अश्विमानण्		१३७ सोममर्हति यः	१३
१२७ वयस्यासु मूढर्नो मतुप्		१३८ मये च	१४
१२८ मत्वर्थे मास-तन्वोः	१३२	१३९ मघोः	
१२९ मघोर्न च		१४० वसोः समूहे च	(७
१३० ओजसोऽहनि यत्खौ		१४१ नक्षत्राद् घः	
१३१ देशोयशंभादेर्भगाद्यल्	१३२	१४२ सर्वदेवात् तातिल्	१४
१३२ ख च	१३३	१४३ शिव-शमरिष्टस्य करे	१४
१३३ पूर्वेः कृतमिनि-यौ च		१४४ भावे च	
१३४ अद्भिः संस्कृतम्		'प्राग्वहतेर'पमित्य'धर्म'शील' हल्	
१३५ सहस्रेण संमितौ घः	१३६	परिषदो'रक्षो'नक्षत्राच्चत्वारि॥	
१३६ मतौ च			

इति पाणिनीयसूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

१ प्राक् क्रीताच्छः	३६	१६ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति १७
२ उ-गवादिभ्यो यत्	४	१७ परिखाया ढञ्
(वा०) शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ।		१८ प्राग्वतेष्टञ् ११५
३ कम्बलाच्च संज्ञायाम्		१९ आर्हादिगोपुच्छ-संख्या-परिमाणा-ट्ठक् ६५
४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः		२० असमासे निष्कादिभ्यः (१)
५ तस्मै हितम्	११	२१ शताच्च ठन्-यतावशते
६ शरीरावयवाद्यत्	७	२२ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् २३
७ खल-यव-माप-तिल-वृष-ब्रह्माणश्च		२३ वतोरिड् वा
८ अजाविभ्यां ध्यन्		२४ विंशति-त्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्
९ आत्मन्-विश्वजन-भोगोत्तरपदात्ख		२५ कंसाट्ठिठन्
(वा०) सर्वजनादृञ् खश्च		२६ शूर्पादन्यतरस्याम्
१० सर्व-पुरुषाभ्यां ण-ढञौ		२७ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनादण्
११ माणव-चरकाभ्यां खञ्		२८ अध्यर्धपूर्व-द्विगोलुंग-संज्ञायाम् ३५, ३१
१२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ	१५	२९ विभाषा कार्षापण-सहस्राभ्याम् ३१
१३ छदिरुपधि-बलेढञ्		३० द्वि-त्रिपूर्वाभिष्कात् ३१
१४ ऋषभोपानहोर्ध्यः		३१ विस्ताच्च
१५ चर्मणोऽञ्		३२ विंशतिकात्खः

- १ 'तेन क्रीतम्' ५-१-३७ इत्यतः प्राक्तनार्थेषु छ-यतोरधिकारः सहैव चलति । (इतः पूर्वं चतुरध्यायान्ता काशिकावृत्तिर्जयादित्यस्य, इत एव वामनस्य । कथमयं विभाग इति न ज्ञायते । उभयोः सर्ववृत्तित्वात्)
- १८ इतः 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५-१-१५५' इत्यतः प्राक्तनेष्वर्थेषु ठञ् चलति । मध्ये-मध्ये तदपवादकाः ठगादयोऽपि ।
- १९ 'तदहंति ५-१-६३' यावत् सर्वाथेषु ठक् बोध्यः । गोपुच्छादिषु ठञ् च भेदः ।

३३ खार्या ईकन्		५५ कुलिजाल्लुक्-खौ च	
३४ पण-पाद-माष-शताद् यत्	३६	५६ सोऽस्यांश-वस्न-भृतयः	
३५ शाणाद्वा	३६	५७ तदस्य परिमाणम्	६१
३६ द्वि-त्रिपूर्वादण्च		५८ संख्यायाः संज्ञा-संघ-सूत्राध्ययने	
३७ तेन क्रीतम्		५९ पंक्ति-विंशति-त्रिंशच्चत्वारिंशत्-	
३८ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ	४१	पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तत्यशीति-नवति-	
३९ गो-द्व्यचोऽसंख्यापरिमाणा-		शतम्	
श्वादेयंतु	४०	६० पञ्चदशतौ वर्गौ वा (३)	६१
४० पुत्राच्छ च	(२)	६१ सप्तनोऽञ् छन्दसि	
४१ सर्वभूमि-पृथिवीभ्यामणौ	४३	६२ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञाय-	
४२ तस्येश्वरः		डण्	
४३ तत्र विदित इति च	४४	६३ तदर्हति	७६, ७७
४४ लोक-सर्वलोकाट्ठम्		६४ छेदादिभ्यो नित्यम्	६५
४५ तस्य वापः	४६	६५ शीर्षच्छेदाद् यच्च	७३
४६ पात्रात् ष्टन्		६६ दण्डादिभ्यो यः	
४७ तदस्मिन् वृद्ध्याय-लाभ-शुल्को-		६७ छन्दसि च	
पदा दीयते	४९	६८ पात्राद् घञ्श्च	
४८ पूरणाद्धाट्ठन्	४९	६९ कडङ्कुर-दक्षिणाच्छ च	
४९ भागाद्यच्च		७० स्थालीबिलात्	
५० तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंश-		७१ यज्ञत्विग्भ्यां घ-खनौ	
दिभ्यः	५५, ५१	७२ पारायण-नुरायण-चान्द्रायणं	
५१ वस्न-द्रव्याभ्यां ठन्-कनौ		वर्तयति	
५२ संभवत्यवहरति पचति	५५	७३ संशयमापन्नः	
५३ आढकाचित-पात्रात् खोऽन्य-		७४ योजनं गच्छति	७७
तरस्याम्	५४	७५ पथः ष्कन्	७६
५४ द्विगोः ष्ठञ्च	५५	७६ पन्थो ण नित्यम्	

५३ आढक + आचित पात्रात् इति छेदः ।

५८ संज्ञा, संघः, सूत्रम्, अध्ययनम् इति छेदः ।

६४ नित्यमिति क्रिययाऽच्चेति न तु प्रत्ययेन । छेद नित्यमर्हति छेदिकः ठम् ।

७१ आर्हियाः समाप्ताः । प्राग्वतीयाः चलन्ति । तत्रोत्सर्गः ठम् ।

७७ उत्तरपथेनाहतं च		१०० कर्मवेषाद्यत् (५)	
७८ कालात्	९७	१०१ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः	१०३
७९ तेन निवृत्तम्		१०२ योगाद्यच्च	
८० तमधीष्टो भृतो भृतो भावी (४)		१०३ कर्मण उक्त्वा	
८१ मासादवयसि यत्-खञौ ८९, ८३		१०४ समयस्तदस्य प्राप्तम्	११४, १०७
८२ द्विगोर्यप्	८३	१०५ ऋतोरण्	१०६
८३ षण्मासाण्यच्च	८४	१०६ छन्दसि घस्	
८४ अवयसि ठञ्च		१०७ कालाद्यत्	१०८
८५ सभायाः खः	८६, ८८	१०८ प्रकृष्टे ठञ्	
८६ द्विगोर्वा	८९, ८८	१०९ प्रयोजनम्	११४
८७ राज्यहः-संवत्सराच्च		११० विशाखापाढादण् मन्थ-दण्डयोः	
८८ वर्षाल्लुक्च	८९	१११ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः	११२
८९ चित्तवति नित्यम्		११२ समापनात् सपूर्वपदात्	
९० षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते		११३ ऐकागारिकट् चौरे	
९१ वत्सरान्ताच्छदच्छन्दसि	९२	११४ आकालिकडाद्यन्त-वचने	
९२ सं-परिपूर्वात्ख च		११५ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः	११८
९३ तेन परिजय्य-लभ्य-कार्य-सुकरम्		११६ तत्र तस्येव	
९४ तदस्य ब्रह्मचर्यम्		११७ तदर्हम्	
९५ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः		११८ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे	
९६ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ९७, ९८		११९ तस्य भावस्त्व-तलौ	१३६
९७ व्युष्टादिभ्योऽण्		१२० आ च त्वात्	१३६ (६)
९८ तेन यथाकथाच-हस्ताभ्यां ण-यतौ		१२१ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुर-संगत-	
९९ संपादिनि	१००	लवण-वट-युध-कत-रस-लसेभ्यः	

- ७७ चकारात् 'तेन गच्छति' औत्तरपथिको दूतः ।
 ७८ 'व्युष्टादिभ्योऽण् ५-१-९७' इति यावत् काल-वाचिनः प्रत्ययाः ।
 ९८ यथाकथाच इत्यव्ययसंघोऽनादरार्थकः । इतः पूर्वं समाप्तः कालाधिकारः ।
 ११५ ठञ् समाप्त आकालिकट् इति सूत्रान्तम् ।
 ११९ इतो भावकर्माधिकारः चलति पादान्तम् ।
 १२० 'ब्रह्मणस्त्वः ५-१-१३६' इति यावत् अपवादेः सह त्वतलावपि स्या-
 ताम्, नञ्स्नञ्भ्याम् च ।

२४ तस्य पाकमूले पीत्वादि-कर्णा- दिभ्यः कुणव्-जाहचौ	२५
२५ पक्षात्तिः	
२६ तेन वित्तश्चुञ्चुप्-चणपौ	
२७ वि-नञ्भ्यां ना नाञौ न सह	
२८ वेः शालच्छङ्कटचौ	२९
२९ संप्रोदश्च कटञ्च	३०
(वा०) विकारे स्नेहने तैलच्	
३० अवात्कुटारच्च	
३१ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्- नाटञ्-भ्रटचः	३३, ३४
३२ नेबिडञ्-विरीसचौ	३३
३३ इनच्-पिटच्-चिक-चि च	
३४ उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः	
३५ कर्मणि घटोऽठच्	
३६ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्	३८
३७ प्रमाणे द्वयसज्-दधनज्-मात्र- चः	३८
३८ पुरुष-हस्तिभ्यामणच	
३९ यत्-तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्	४१
४० किमिदम्भ्यां वो घः	४१
४१ किमः संख्या-परिमाणे इति च	
४२ संख्याया अवयवे तयप्	
४३ द्वि-त्रिभ्यां तयस्यायज्वा	४४
४४ उभादुदात्तो नित्यम्	
४५ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः	४६

४६ शदन्त-विशतेश्च	
४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्	५८
४८ तस्य पूरणे डट्	५८, ५३
४९ नान्तादसंख्यादेर्मट्	५०
५० थट् च च्छन्दसि	
५१ षट्-कति-कतिपय-चतुरां थुक्	
५२ बहु-पूग-गण-सङ्घस्य तिथुक्	
५३ वतोरिथुक्	
५४ द्वेस्तीयः	५५
५५ त्रैः संप्रसारणं च	
५६ विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतर- स्याम्	५८
५७ नित्यं शतादि-मासाधं-मास- संवत्सराच्च	
५८ षष्ट्याद्रेत्रासंख्यादेः	
५९ मतौ छः सूक्त-साम्नोः	६२
६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् (३)	६५
६१ विमुक्तादिभ्योऽण्	
६२ गोषदादिभ्यो वुन्	६३
६३ तत्र कुशलः पथः	६७, ६४
६४ आकर्षादिभ्यः कन्	८२
६५ धन-हिरण्यात्कामे	
६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते	६७
६७ उदराट्टगाडूने	
६८ सस्येन परिजातः	
६९ अंशं हारी	
७० तन्त्रादचिरापहृते	
७१ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्	

दाहृदिमानि पञ्चदशानि तन्त्रे प्रकीर्णं काण्डे (१-५ सर्गस्य पणवति-पद्या-
न्तम्) दृशेलिमानि । २९ चकाराद् विकटः । निकटः ।

- ७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि .
 ७३ अधिकम्
 ७४ अनुकाभिकाभीकः कमिता
 ७५ पार्श्वेनान्विच्छति ७६
 ७६ अयःशूल-दण्डाजिनाभ्यां ठक्-ठनौ
 ७७ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा
 ७८ स एषां ग्रामणीः
 ७९ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे
 ८० उत्क उन्मनाः (४)
 ८१ काल-प्रयोजनाद्रोगे
 ८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये
 संज्ञायाम् ८३
 ८३ कुल्मापादम्
 ८४ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते
 ८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिति-ठनौ ८८
 ८६ पूर्वादिनिः ८७, ९१
 ८७ सपूर्वाच्च
 ८८ इष्टादिभ्यश्च
 ८९ छन्दसि परिपन्थि-परिपरिणौ
 पर्यवस्थातरि
 ९० अनुपद्यन्वेष्टा
 ९१ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्
 ९२ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः
 ९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्र-
 सृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा

- ९४ तदस्यास्त्यस्मिन्निति
 मतुप् १४०
 ९५ रसादिभ्यश्च
 ९६ प्राणिस्थादातो लजन्यतर-
 स्याम् ९९
 ९७ सिध्मादिभ्यश्च
 ९८ वत्सांसाभ्यां काम-वले
 ९९ फेनादिलच्च
 १०० लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः
 शनेलचः (५)
 १०१ प्रज्ञा-श्रद्धार्चाभ्यो णः
 १०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी १०३
 १०३ अण् च १०५
 १०४ सिकता-शर्कराभ्यां च १०५
 १०५ देशे लुविलचौ च
 १०६ दन्त उन्नत उरच्
 १०७ ऊष-सुषि-मुष्क-मधो रः
 (वा०) रप्रकरणे ख-मुख-कुञ्जेभ्य
 उपसंख्यानम्
 १०८ द्यु-द्रुभ्यां मः
 १०९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ११०
 ११० गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्
 १११ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ
 ११२ रजः-कृष्यासुति-परिषदो-
 वलच् ११३

९४ मत्वर्थीया इतः पादान्ताः चलन्ति । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति-
 शायने । संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥
 ११२ 'परिषद्' शब्देन पर्षदोऽपि ग्रहणम् 'एकदेश-विकृतमनन्यवदिति' परि-
 भाषया । तथाहि-पर्षद्व्याप्तं महाप्रहारात् नैकदिनाभ्याम् (इति भट्टिः) ।
 'पर्षद्'-शब्दनिमितिः 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' ६।३।१०८ निपातनात् ।

(वा०) अन्येभ्योऽपि दृश्यते
 ११३ दन्त-शिखात्संज्ञायाम् ११४
 ११४ ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गि-
 णोर्जस्विन्नूर्जस्वल-गोमिन्-
 मलिन-मलीमसाः
 ११५ अत इनि-ठनौ ११७
 ११६ ब्रीह्यादिभ्यश्च
 ११७ तुन्दादिभ्य इलच्च
 ११८ एक-गो-पूर्वाद्विज् नित्यम् ११९
 ११९ शत-सहस्रान्ताच्च निष्कात्
 १२० रूपादाहत-प्रशंसयोर्यप् (६)
 १२१ अस्-माया-मेघा-स्रजो विनिः १२२
 १२२ बहुलं छन्दसि
 १२३ ऊर्णाया युस्
 १२४ वाचो गिमनिः १२५
 १२५ आलजाटचौ बहुभाषिणि
 १२६ स्वामिन्नैश्वर्ये
 १२७ अर्शआदिभ्योऽच्
 १२८ द्वन्द्वोपताप-गर्हात्प्राणिस्था-
 दिनिः १३७
 १२९ वातातीसाराभ्यां कुक्च
 १३० वयसि पूरणात्
 १३१ सुखादिभ्यश्च
 १३२ धर्मशील-वर्णान्ताच्च
 १३३ हस्ताज्जातौ

१३४ वर्णाद् ग्रह्यचारिणि
 १३५ पुष्करादिभ्यो देशे
 (वा०) अर्थाच्चासन्निहिते
 (वा०) तदन्ताच्चेति वक्तव्यम्
 १३६ बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम्
 १३७ संज्ञायां मन्-माभ्याम्
 १३८ कं-शंभ्यां व-भ-युस्-ति-तु-त-यसः
 १३९ तुन्दि-बलि-वटेभः
 १४० अहं-शुभमोर्युस्

१ धान्यानां २ व्रातेन किं ३ मो विं
 मुक्तादिभ्यः ४ कालप्रयोजनात्प्र १-
 ज्ञाश्चद्धा ५ स्मायामेघा विशतिः ।

इति पाणिनीयसूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः

१ प्राग्विदशो विभक्तिः २६
 २ किं-सर्वनाम-बहुभ्योऽद्वया-
 दिभ्यः २७
 ३ इदम् इश् ४
 ४ एतेतौ रथोः
 ५ एतदोऽन्
 ६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि
 ७ पञ्चम्यास्तसिल् ९

१ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रारभ्यन्ते । दिक्छन्देभ्यः ५।३।२७ प्राग्विभक्तिसंज्ञा ।
 त्यदाद्यत्वादि प्रयोजनम् । समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तम्, 'वा' चलति ।
 ५ एतदोऽन् इति पाठान्तरम् । योगविभागोऽप्यत्र सर्वसम्मत्तस्तेन 'एतर्हि'
 इति प्रयोगोऽपि । अन् अनेकालदेशः । पञ्चम्या प्रथमादिकान्तस्य
 ८।२।७ नलोपः ।

८ तसेश्च		३३ पश्च पश्चा च च्छन्दसि	
९ पर्यभिभ्यां च		३४ उत्तराधर-दक्षिणादातिः	
१० सप्तम्यास्त्रल्	२२	३५ एतन्न्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः	
११ इदमो हः		३६ दक्षिणादाच्च	३७, ३८
१२ किमोऽत्	१३	३७ आहि च दूरे	३८
१३ वा ह च च्छन्दसि		३८ उत्तराच्च	
१४ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते		३९ पूर्वाधरावराणामसिपुरधव-	
१५ सर्वैकान्य-किं-यत्-तदः काले दा २२		श्चैषाम्	४०
१६ इदमो हिल्	१८	४० अस्ताति च	(२) ४१
१७ अधुना		४१ विभाषाऽवरस्य	
१८ दानीं च	१९	४२ संख्याया विद्यार्थे धा	४३, ४६
१९ तदो दा च		४३ अधिकरणविचाले च	
२० तयोर्दा-हिलो च च्छन्दसि (१)		४४ एकाद्धो ध्यमुजन्यतरस्याम्	४६
२१ अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्		४५ द्वि-त्र्योश्च धमुज्	४६
२२ सद्यः-परुत्-परार्येषमः-परेद्यव्यद्य-		४६ एधाच्च	
पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युर-		४७ याप्ये पाशप्	
परेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः		४८ पूरणाद् भागे तीयादन्	
२३ प्रकारवचने थाल्	२६		४९, ५१, ५१
२४ इदमस्थमुः	२५	४९ प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि	५०
२५ किमश्च	२६	५० पष्ठाष्टमाभ्यां अ च	५१
२६ था हेतौ च च्छन्दसि		५१ मान-पश्चङ्गयोः कन्-लुकौ च	५२
२७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमी-		५२ एकादाकिनिच्चासहाये	
प्रथमाभ्यो दिग्देश-कालेष्व-		५३ भूतपूर्वे चरट्	५४
स्तातिः	४१	५४ षष्ठ्या रूप्य च	
२८ दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्चं	२९	५५ अतिशायने तमबिष्ठनौ	५७, ५६
२९ विभाषा परावराभ्याम्		५६ तिङश्च	७१
३० अञ्चेलुक्		५७ द्विवचन-विभज्योपपदे तरवीयसुनौ	
३१ उपयुं परिष्ठात्		५८ अजादो गुणवचनादेव	६५
३२ पश्चात्		५९ तुरछन्दसि	

६० प्रशस्यस्य श्रः (३) ६१	८४ शेवल-मुपरि-विशाल-वरुणार्यमा- दीनां तृतीयात्
६१ ज्य च	८५ अल्पे
६२ वृद्धस्य च	८६ ह्रस्वे ८७
६३ अन्तिक-वाढयोर्नेद-साधौ	८७ संज्ञायां कन्
६४ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्	८८ कुटी-शमी-शुण्डाभ्यो रः
६५ विन्-मतोर्लुक्	८९ कुत्वा डुपच्
६६ प्रशंसायां रूप्	९० कासू-गोणीभ्यां छरच् ९१
६७ ईषदसमाप्तौ कल्पव्-देश्य- देशीयरः ६८	९१ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे
६८ विभाषा सुपो बहुचुरस्तात् ६९	९२ किं यत्-तदो-निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ९३, ९४
६९ प्रकारवचने जातीयर्	९३ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ९४
७० प्रागिवात्कः ९६	९४ एकाच्च प्राचाम्
७१ अव्यय-सर्वनाम्नामकचप्राक्तेः ७२	९५ अवक्षेपणे कन् १००
७२ कस्य च दः	९६ इवे प्रतिकृतौ १११, १००
७३ अज्ञाते	९७ संज्ञायां च १००
७४ कुत्सिते ७५	९८ लुम्मनुष्ये १००
७५ संज्ञायां कन्	९९ जीवकार्थे चापण्ये
७६ अनुकम्पायाम् ८२	१०० देवपथादिभ्यश्च (५)
७७ नीतौ च तद्युक्तात् ८१, ८०	१०१ वस्तेर्ढञ्
७८ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ८०, ८२, ८०	१०२ शिलाया ङः
७९ घनिलचौ च ८०	१०३ शाखादिभ्यो यः
८० प्राचामुपादेरड्ज्वुचौ च (४)	१०४ द्रव्यं च भव्ये
८१ जातिनाम्नः कन् ८२	१०५ कुशाग्राच्छः १०६
८२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ८४	१०६ समासाच्च तद्विषयात्
८३ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ८४	

७० 'इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६' इत्यतः प्राक् कप्रत्ययाधिकारः ।

८३ चतुर्थदिनजादी च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्टं अत्र्याल्ललस्य च ॥

९६ को गतः, कन् चलति १११ यावत्

- १०७ शर्करादिभ्योऽण्
 १०८ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् १०९
 १०९ एकशालायाष्टजन्यतरस्याम्
 ११० कर्क-लोहितादीकक्
 १११ प्रत्न-पूर्व-विश्वेमात्थाल्छन्दसि
 ११२ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ११३
 ११३ व्रात-ञ्फनोरस्त्रियाम्
 ११४ आयुधजीवि-सङ्घाञ्ज्यङ्-
 वाहीकेष्वब्राह्मण-राजन्यात् ११७
 ११५ वृकाट्पेण्यण्
 ११६ दामन्यादि-त्रिगर्त-षष्ठाच्छः
 ११७ पश्चादि-योधेयादिभ्योऽणगौ
 ११८ अभिजिद्-विदभृच्छालावच्छि-
 खावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यन्
 ११९ ज्यादयस्तद्राजाः
 १ प्राग्दिशोऽनद्यतने विभाषा ज्य^४ च
 २ जातिनाम्नो १ वस्तरेकोनविंशतिः ।
 इति पाणिनीयसूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः

- १ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां
 वुन्लोपश्च २

- २ दण्ड-व्यवसर्गयोश्च
 ३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ६
 ४ अनत्यन्तगतौ क्तात् ५
 ५ न सामिवचने
 ६ बृहत्या आच्छादने
 ७ अषडक्षाशितङ्गवलंकर्मलिंपुरुषा-
 ऽध्युत्तरपदात् खः ८
 ८ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्
 ९ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि १०
 १० स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्
 ११ किमेत्तिङव्ययघादाभ्वद्रव्य-
 प्रकर्षे १२
 १२ अमु च च्छन्दसि
 १३ अनुगादिनष्टक्
 १४ णचः स्त्रियामञ्
 १५ अग्निनुणः १६
 १६ विसारिणो मत्स्ये
 १७ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति-
 गणने कृत्वसुच् १८, २०
 १८ द्वि-त्रि-चतुर्भ्यः सुच् १९
 १९ एकस्य सकृच्च
 २० विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले (१)
 २१ तत्प्रकृतवचने मयट् २५

११२ केवलं स्वार्थे पादान्तः प्रत्ययः ।

१ स्वार्थिका एव विशिष्टार्थे चलन्ति ।

२ व्यवसर्गो दानम् ।

२१ उच्यते वा उच्यतेऽस्मिन् वेति भावेऽधिकरणे ल्युटि वचनशब्दसिद्धिः ।
 ततश्च प्रकृतस्य वचनम् अभिधानम् इत्येको भावार्थः । अपरश्च प्रकृतस्य
 उच्यतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थः । पूर्वत्र अन्नमय प्रभूतमन्नं वर्तते ।
 उत्तरत्र अन्नमयो यज्ञः, प्रभूतान्नवान् यज्ञ इति विवेकः ।

२२ समूहवच्च बहुषु		४६ अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वाकर्तरि	
२३ अनन्तावसथेतिह-भेषजाञ्ज्यः		तृतीयायाः	४७.
२४ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् २६, २५		४७ हीयमान-पाप-योगाच्च	
२५ पादार्धाभ्यां च		४८ षष्ठ्या व्याश्रये	४९
(वा०) भाग-रूप-नामभ्यो धेयः		४९ रोगाच्चापनयने	
२६ अतिथेज्यः		५० कृभ्वस्ति-योगे संपद्यकर्तरि	
२७ देवात्तल्		चिः	५७, ५२, ५१
२८ अवेः कः		५१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो-रहो-रजसां लोपश्च	
२९ यावादिभ्यः कन्	३३	५२ विभाषा साति कात्स्न्ये ५३, ५५	
३० लोहितान्मणौ	३२	५३ अभिविधौ संपदा च	५५
३१ वर्णे चानित्ये	३३	५४ तदधीनवचने	५५
३२ रक्ते	३३	५५ देये त्रा च	५६
३३ कालाच्च		५६ देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो	
३४ विनयादिभ्यष्टक्	३५	द्वितीया-सप्तम्योर्वहुलम्	
३५ वाचो व्याहृतार्थायाम्	३६	५७ अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्धादि-	
३६ तद्युक्तात्कर्मणोऽण्	३८	नितौ डाच्	६७
३७ ओषधेरजातौ		५८ कृजो द्वितीय-तृतीय-शम्ब-	
३८ प्रज्ञादिभ्यश्च		बीजात् कृषौ	६७, ५९
३९ मृदस्तिकन्	४०	५९ संख्यायाश्च गुणान्तायाः	
४० स-स्नौ प्रशंसायाम् (२) ४१		६० समयाच्च यापनायाम्	(३)
४१ वृक-ज्येष्ठाभ्यां तिल्-तातिलौ		६१ सपत्र-निष्पत्रादतिव्यथने	
च च्छन्दसि		६२ निष्कुलान्निष्कोषणे	
४२ बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतर-		६३ सुख-प्रियादानुलोम्ये	
स्याम्	४३, ४९	६४ दुःखात्प्रातिलोम्ये	
४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्		६५ शूलात्पाके	
४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ४५, ४९		६६ सत्यादशपथे	
(वा०) आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्		६७ मद्रात्परिवापणे	
४५ अपादाने चाहीय-रहोः		६८ समासान्ताः	१६०

५० 'अभूततद्भावे' इत्यर्थः ।

६८ समासीति द्वित्वप्रत्ययान्तेषु तेषां हि जभ्यश्च प्रातिपदिकत्वम् समासत्वा-
त्तद्वितान्तत्वान्च ।

६९ न पूजनात्	७२	८७ अहः-सर्वैकदेश-संख्यात-पुण्याच्च रात्रेः	
७० किमः क्षेपे		८८ अह्नोऽह्न एतेभ्यः	९०
७१ नञस्तत्पुरुषात्	७२	८९ न संख्यादेः समाहारे	
७२ पथो विभाषा		९० उत्तमैकाभ्यां च	
७३ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्		९१ राजाहःसखिभ्यष्टच्	११२
७४ ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे		९२ गोरतद्धितलुकि	
७५ अच्प्रत्यन्वव-पूर्वात्सामलोम्नः ८७		९३ अग्राख्यायामुरसः	
७६ अक्षणोऽदर्शनात्		९४ अनोश्मायःसरसां जाति-संज्ञयोः	
७७ अचतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रीपुंस- धेन्वनडुहर्क्षामि-वाङ्मनसाक्षि- भ्रुव-दारगवोर्वेष्ठीव-पदष्ठीव-नक्तं- दिव-रात्रिदिवाहृदिव-सरजस- निःश्रेयस-पुरुषायुष-द्विचायुष- त्र्यायुष-ग्यञुष-जातोक्ष-महोक्ष- वृद्धोक्षोपशुन-गोष्ठश्वाः		९५ ग्राम-कौटाभ्यां च तक्षणः	
७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः		९६ अतेः शुनः	९७
७९ अव-समन्धेभ्यस्तमसः		९७ उपमानादप्राणिषु	९८
८० श्वसो वसीयः श्रेयसः (४)		९८ उत्तर-मृग-पूर्वाच्च सक्थनः	
८१ अन्वव-तप्ताद्रहसः		९९ नावो द्विगोः	१००, १०१
८२ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्		१०० अर्धाच्च (५) १०१	
८३ अनुगवमायामे		१०१ खार्याः प्राचाम्	
८४ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः		१०२ द्वि-त्रिभ्यामञ्जलेः	
८५ उपसर्गादिध्वनः		१०३ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि	
८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्या- व्ययादेः	१०५, ८८	१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्	१०५
		१०५ कु-महद्भ्यामन्यतरस्याम्	
		१०६ द्वन्द्वाच्चु-द-षहान्तात्समाहारे	
		१०७ अव्ययीभावे शर- त्प्रभृतिभ्यः	११२
		१०८ अनश्च	१०९
		१०९ नपुंसकादन्यतरस्याम्	१११

७४ अ + अनक्षे इति छेदः ।

७५ कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

८८ एतेभ्यः सर्वादिभ्यः ।

९१ तत्पुरुषस्येति वर्तते, पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते ।

११० नदी-पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः	१२९ प्र-संभ्यां जानुनोर्ज्ञः	१३०
१११ ज्ञयः	१३० ऊर्ध्वाद्विभाषा	
११२ गिरेश्च सेनकस्य	१३१ ऊर्ध्वसोऽनङ्	१३३
११३ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गा- त्षच् १६०, ११४	१३२ धनुषश्च	१३३
११४ अङ्गुलेर्दारुणि	१३३ वा संज्ञायाम्	
११५ द्वि-त्रिभ्यां ष मूर्ध्नः	१३४ जायाया निङ्	
११६ अपूर्वणी-प्रमाण्योः ११७	१३५ गन्धस्येदुत्पूति-सु-सुर- भिभ्यः	१३६
११७ अन्तर्वहिर्भ्यां च लोम्नः	१३६ अल्याख्यायाम्	
११८ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् १२१, ११९	१३७ उपमानाच्च	१३८
११९ उपसर्गाच्च	१३८ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः	
१२० सुप्रात-सुश्व-सुदिव-शारि- कुक्ष-चतुरश्रैणीपदाजपद- प्रोष्ठपदाः (६)	१३९ कुम्भपदीषु च	
१२१ नञ्दुःसुभ्यो हलि-सक्थ्योरन्य- तरस्याम् १२२	१४० संख्या-सु-पूर्वस्य (७)	१४१
१२२ नित्यमसिचप्रजा-मेधयोः १२३	१४१ वयसि दन्तस्य दत्	१४५
१२३ बहुप्रजाश्छन्दसि	१४२ छन्दसि च	
१२४ धर्मादिनिचकेवलात् १२६	१४३ स्त्रियां संज्ञायाम्	
१२५ जम्भा-सुहरित-तृण-सोमेभ्यः	१४४ विभाषा व्यावारोकाभ्याम् १४५	
१२६ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे	१४५ अग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वराहेभ्यश्च	
१२७ इच्छकर्मव्यतिहारे १२८	१४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः १५०	
१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च	१४७ त्रिककुत्पर्वते	
	१४८ उद्विभ्यां काकुदस्य	१४९
	१४९ पूर्णाद्विभाषा	
	१५० सुहृद-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः	
	१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ६०	

१२० सारि शारु इति पाठान्तरम् ।

१२४ केवलग्रहणात् त्रिपदबहुव्रीहौ नेति जयादित्यादयः । साक्षात्कृतधर्माणो
मुनय इति भाष्यप्रयोगात् निवृत्तिपरमस्वधर्मत्यादि साधवेव ।

१२९ जानुशब्दो हि द्विवचनान्तो ज्ञेयोऽस्तौ जानुनोरिति षष्ठीद्विवचनम् ।

१५१ इयदवधिः पञ्चदशदिनसर्वनामसंज्ञाते १४।१७' इति सूत्रे बहु-
वचनपाठात् ।

१५२ इनः स्त्रियाम्
 १५३ नद्यतश्च
 १५४ शेषाद्विभाषा
 १५५ न संज्ञायाम्
 १५६ ईयसश्च
 १५७ वन्दिते भ्रातुः

१६०

१५८ ऋतश्छन्दसि
 १५९ नाडी-तन्त्र्योः स्वाङ्गे
 १६० निष्प्रवाणिश्च (८)
 १पादशतस्य २तत्प्रकृत ३वृकज्येष्ठाभ्यां
 ४सपत्रान्व ५वतसा ६त्कार्या ७
 नञ्दुःसुभ्यो ८वयसि विंशतिः ।

इति पाणिनीयसूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति पूर्वार्धम् ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रथमः पादः

(द्वित्वप्रकरणम्)

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य	११	१७ लिटचभ्यासस्योभयेषाम्	
२ अजादोद्वितीयस्य	११	१८ स्वापेश्रडि	
३ न न्द्राः संयोगादयः		१९ स्वपि-स्यमि-व्येनां यडि	२१
(वा०) यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम्		२० न वशः	(१)
४ पूर्वोऽभ्यासः		२१ चायः की	
५ उभे अभ्यस्तम्	६	२२ स्फायः स्फी निष्ठायाम्	२८
६ जक्षित्यादयः षट्		२३ स्तयः प्रपूर्वस्य	
७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य		२४ द्रवमूर्ति-स्पर्शयोः इयः	२६
८ लिटि धातोरनभ्यासस्य	११	२५ प्रतेश्र	
९ सन्-यङोः		२६ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य	२८
१० इलौ		२७ शृतं पाके	
११ चडि		२८ प्यायः पी	२९
१२ दाश्चान्-साह्वान्-मीढ्वांश्च		२९ लिङचडोश्च	३०
१३ ष्यङः संप्रसारणं पुत्र-पत्योस्त-		३० विभाषा श्वेः	३१
त्पुरुषे	१४, ३१	३१ णौ च संश्रङोः	३२
१४ बन्धुनि बहुव्रीहौ		३२ ह्वः संप्रसारणम्	३४, ४४
१५ वचि-स्वपि-यजादीनां किति		३३ अभ्यस्तस्य च	
	१७, १६	३४ बहुलं छन्दसि	३५, ३६
१६ ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-		३५ चायः की	
विचति-वृश्चति-पृच्छति-		३६ अपस्पृधेयामानृचुराचृहुश्चिच्यु-	
भृज्जतीनां ङिति च	१७	षे-तित्याज-आताः श्रितमाशीरा-	
		शीर्ताः	
		३७ न संप्रसारणे संप्रसारणम्	४४

१ इतो द्वित्वप्रकरणम् १२ यावत्, ततः सम्प्रसारणम् (१३-४४), ततः आत्वम् (४५-५७), ततः प्रकीर्णम् (५८-६५), ततो लोपः (६६-७०), ततः संहिता (७२-१५७), ततः स्वर-सूत्राणि (६।३।१) इत्यतः प्राक् ।
३२ सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तमाने पुनः सम्प्रसारणमित्युक्तिः विभाषानिवृत्तये ।

३८ लिटि वयो यः	४०	५६ विभेतेर्हेतुभाये	५७
३९ वञ्चास्यान्यतरस्यां किति		५७ नित्यं स्मयतेः	
४० वेजः	(२) ४१	५८ सृजि-दृशोर्ज्ञान्यमकिति	५९
४१ ल्यपि च	४४	५९ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्	
४२ ज्यञ्च		६० शीर्षश्छन्दसि	(३) ६१
४३ व्यञ्च	४४	६१ ये च तद्धिते	
४४ विभाषा परेः		६२ अचि शीर्षः	
४५ आदेश उपदेशोऽशिति	५७, ६५	६३ पद-दन्नो-मास्-हृन्निशसन्-यूषन्-दोषन्-	
४६ न व्यो लिटि		यकञ्छकान्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु	
४७ स्फुरति-स्फुलत्योर्ध्वनि		६४ धात्वादेः षः सः	६५
४८ क्रीड्-जीनां णौ	४९	६५ णो नः	
४९ सिद्धयतेरपारलौकिके		६६ लोपो व्योर्वलि	७०
५० मीनाति-मिनोति दीङां		६७ वेरपृक्तस्य	
ल्यपि च	५१	६८ हल्-ङ्याभ्यां दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं	
५१ विभाषा लीयतेः	५६	हल्	६९
५२ खिदेश्छन्दसि		६९ एङ्-ह्रस्वात् संबुद्धेः	
५३ अपगुरो णमुलि		७० शेषछन्दसि बहुलम्	
५४ चि-स्फुरोर्णौ	५७	७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ७३, ७६	
५५ प्रजने वीयतेः		७२ संहितायाम्	१५८

३९ खमूयुर्वसुधामूयुः १४-८४ इति भट्टिः । चतुर्दशे सर्गे भट्टिकाव्यशास्त्रे लिङ्-विलसितं दृशेलिमम् । किम्बहुना भट्टिकाव्यशास्त्रं सर्वैः सुबोधाय साधेलिमम् ।

६४ 'आदेश-प्रत्यययोः ८।३।५९' इति षत्वार्थं षोपदेशो धातुः । 'अजृदन्त्ययपराः सादयः षोपदेशाः, स्मिङ् स्विदि स्विदि स्विञ्जि स्वपयश्च । सृपि-सृजि-सृ-स्त्या-सेकृ-सृ-वर्जम्' इति भाष्यम् ।

६५ षोपदेशो णत्वार्थं पुनरुपसर्गयोगे 'उपसर्गाद् ८।४।१४' इति । 'सर्वे नादयो षोपदेशाः, वृति-नन्दि-नदि-नक्क-नाटि-नाथू-नाधू-वर्जम्' इति भाष्यम् ।

७२ इतः सन्धिः प्रास्वः । पूर्वं तुक् (७३-७६), ततो यणतुक् (७७-८३), ततः एकादेशः (८४-१११) प्राक् । तत उत्त्वम् (११२-११४), ततः

७३ छे च	७६	९४ एङि पररूपम्	१००
७४ आङ्-माङोश्च		(वा०) शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्	
७५ दीर्घात्		९५ ओमाङोश्च	
७६ पदान्ताद्वा		९६ उस्यपदान्तात्	९७
७७ इको यणचि	१२५	९७ अतो गुणे	
७८ एचोऽयवायावः	८३	९८ अव्यक्तानुकरणस्यात इतो	
७९ वान्तो यि प्रत्यये	८०, ८३		१००, ९९
(वा०) अध्वपरिमाणे च		९९ नात्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा	
८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव (४)	८३	१०० नित्यमात्रेडिते डाचि (वा०) (५)	
८१ क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे		१०१ अकः सवर्णे दीर्घः १०७, १०६	
८२ क्रय्यस्तदर्थे		(वा०) ऋति सवर्णे ऋ वा	
८३ भय्य-प्रवय्ये च च्छन्दसि		(वा०) लृति सवर्णे लृ वा	
८४ एकः पूर्वपरयोः	१११	१०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	१०६
८५ अन्तादिवच्च		१०३ तस्माच्छसो नः पुंसि	
८६ पत्व-तुकोरसिद्धः		१०४ नादिचि	१०५, १०६
८७ आद् गुणः	९६	१०५ दीर्घाज्जसि च	१०६
८८ वृद्धिरेचि	९२, ८९	१०६ वा च्छन्दसि	
८९ एत्येधत्यूठसु		१०७ अमि पूर्वः	११०
(वा०) अक्षाद्द्विन्यामुपसंख्यानम्		१०८ सम्प्रसारणाच्च	
(वा०) प्राद्वहोढोढ्येवैष्येषु		१०९ एङः पदान्तादति	११०, ११३
(वा०) ऋते च तृतीयासमासे		११० ङसि-ङसोश्च	११२
(वा०) प्र-वत्सतर-कम्बल-वसनार्ण-		१११ ऋत उत्	११४
दशानामृणे		११२ ख्यत्यात् परस्य	
९० आटश्च		११३ अतो रोरप्लुतादप्लुते	११४
९१ उपसर्गादृति धातौ ९४, ९२, ९४		११४ हशि च	
९२ वा सुप्यापिशलेः		११५ प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे	
९३ औतोऽम्-शसोः			१३०, ११६

प्रकृतिभावः (११५-११८), ततः प्रकीर्णम् (१२९-१३४), ततः सुट्
(१३५-१५७) ।

- ११६ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमव-
न्त्ववस्युषु च
- ११७ यजुष्युरः १२१
- ११८ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे-
ऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे
- ११९ अङ्ग इत्यादौ च
- १२० अनुदात्ते च कु-धपरे (६) १२१
- १२१ अवपथासि च
- १२२ सर्वत्र विभाषा गोः १२३, १२४
- १२३ अवङ् स्फोटायनस्य १२४
- १२४ इन्द्रे च
- १२५ प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम् १३०
- १२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि
- १२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य
ह्रस्वश्च १२८
- १२८ ऋत्यकः
- १२९ अप्लुतवदुपस्थिते १३०
- १३० ईं च काक्रवर्मणस्य
- १३१ दिव उत्
- १३२ एतत्-तदोः सुलोपोऽकोर-
नञ्समासे हलि १३४, १३३
- १३३ स्यश्छन्दसि बहुलम्
- १३४ सोऽचि लोपे चेट्पादपूरणम्
- १३५ सुट्कात् पूर्वः १५७
- १३६ अडभ्यासव्यवायेऽपि (वा०)

- १३७ सं-पर्युपेभ्यः करोतौ
भूषणे १३८, १३९
- १३८ समवाये च
- १३९ उपात् प्रतियत्न-वैकृत-वाक्या-
ध्याहारेषु १४१
- १४० किरतौ लवने १४२
- १४१ हिंसायां प्रतेश्च
- १४२ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने
- १४३ कुस्तुम्बुरुणि जातिः
- १४४ अपरस्पराः क्रियासातत्ये
- १४५ गोष्पदं सेवितासेवित-प्रमाणेषु
- १४६ आस्पदं प्रतिष्ठायाम्
- १४७ आश्चर्यमनित्ये
- १४८ वचंस्केऽवस्करः
- १४९ अपस्करो रथाङ्गम्
- १५० विष्किरः शकुनौ वा
- १५१ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे
- १५२ प्रतिष्कशश्च कशेः
- १५३ प्रस्कण्व-हरिश्चन्द्रावृषी
- १५४ मस्कर-मस्करिणौ वेणु-परि-
व्राजकयोः
- १५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे
- १५६ कारस्करो वृक्षः (ग. सू.)
- १५७ पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम्

१२५ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरज्ग्रहणं निमित्तस्य अचः परिग्रहार्थम् । तेनेह
न प्रकृतिभावः, जानु उ अस्य रुजति = जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात्
परस्य अकारस्य सवर्णदीर्घं प्रति अनिमित्तत्वात् ।

१४४ सातत्यशब्दसादृश्याद् भाष्याशयमाश्रित्य पठ्यम् । 'लुप्तेहवश्यम्' कृत्ये तुम्
काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धजोः ॥

अ. ६। पा. १]

पदच्छेद-वृत्ति-सहितः

६९

१५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्	
१५९ कर्पात्वतो षओऽन्त	
उदात्तः	१८५, २२०
१६० उञ्छादीनां च	(८)
१६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः	
१६२ धातोः	
१६३ चितः	१६४
१६४ तद्धितस्य	१६५
१६५ कितः	
१६६ तिसृभ्यो जसः	
१६७ चतुरः शसि	
१६८ सावेकाचस्तृतीयादि-	
विभक्तिः	१६९, १८४
१६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्य-	
तरस्यामनित्यसमासे	१७७
१७० अञ्च्रेऽछन्दस्यसर्वनाम-	
स्थानम्	१७५
१७१ ऊडिदं-पदाद्यप्-पुत्रै-द्युभ्यः	
१७२ अष्टनो दीर्घात्	
१७३ शतुरनुमो नद्यजादी	१७५
१७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात्	१७५
१७५ नोङ्धात्वोः	
१७६ ह्रस्व-नुङ्भ्यां मतुप्	१७७
१७७ नामन्यतरस्याम्	१८७
१७८ ङ्यश्छन्दसि बहुलम्	
१७९ षट्-त्रि-चतुर्थ्यो हलादिः	१८१
१८० झल्युपोत्तमम्	१८१

१८१ विभाषा भाषायाम्	
१८२ न गो-श्चन्-साववर्णं-राडङ्-कृङ्-	
कृङ्ग्यः	१८४
१८३ दिवो झल्	१८४
१८४ नृ चान्यतरस्याम्	
१८५ तित् स्वरितम्	
१८६ तास्यनुदात्तेऽङिदुपदेशाल्ल-	
सार्वधातुकमनुदात्तमङ्गि-	
ङोः	१९२
१८७ आदिः सिचोऽन्यरस्याम्	१८८
१८८ स्वपादि-हिंसामच्यनिटि	१८९
१८९ अम्यस्तानामादिः	१९२, १९९
१९० अनुदात्ते च	
१९१ सर्वस्य सुपि	
१९२ मी-ह्री-भृ-हु-मद-जन-धन-दरिद्रा-	
जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति	१९३
१९३ लिति	
१९४ आदिणंमुल्यन्यतरस्याम्	१९६
१९५ अचः कर्तृयकि	
१९६ थलि च सेटीडन्तो वा	
१९७ ञ्जित्यादिर्नित्यम्	२१६
१९८ आमन्त्रितस्य च	
१९९ पथि-मथोः सर्वनामस्थाने	
२०० अन्तश्च तवै युगपत्	
२०१ क्षयो निवासे	
२०२ जयः करणम्	
२०३ वृषादीनां च	

१५८ भाषायामपि स्वरः प्रयुक्तो भवति स्म पूर्वं, सम्प्रति तु वेदेऽपि हस्तचाल-
नात् स्वरं सूचयन्ति वेदिकाः। कालप्रभावाऽयम्।

१७० १६८ सूत्रे तृतीयादिरिति सत्त्वेऽपि असर्वनामग्रहणं शसोऽपि संग्रहणार्थम्।

२०४ संज्ञायामुपमानम्	२०५
२०५ निष्ठा च दव्यजनात्	
२०६ शुष्क-धृष्टौ	
२०७ आशितः कर्ता	
२०८ रिक्ते विभाषा	२०९
२०९ जुष्टापिते च छन्दसि	२१०
२१० नित्यं मन्त्रे	
२११ युष्मदस्मदोर्ङंसि	२१२
२१२ डयि च	
२१३ यतोऽनावः	
२१४ ईड-वन्द-वृ-शंस-दुहां प्यतः	
२१५ विभाषा वेण्विन्धानयोः	२१६
२१६ त्याग-राग-हास-कुह-श्वठ-क्रथानाम्	
२१७ उपोत्तमं रिति	२१८
२१८ चङ्चन्यतरस्याम्	
२१९ मतोः पूर्वमात् संज्ञायां	
स्त्रियाम्	२२१
२२० अन्तोऽवत्याः (११)	२२३
२२१ ईवत्याः	
२२२ चौ	
२२३ समासस्य	
१एकाचश्चा२यो १ल्यपि च २थे च	
क्षय्य१-जय्याव१कः सवर्णोऽ१वपथा८	
हिंसायाम् १ नुदात्तस्य वि१०भाषा	
११क्षय ईव१२त्यास्त्रीणि ।	

इति पाणिनीयसूत्रपाठे अष्टाध्यायस्य
प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्	६३, १०९
२ तत्पुरुषे तुल्यार्थ-तृतीया-सप्तम्यु- पमानाव्यय-द्वितीया-कृत्याः	२४
३ वर्णो वर्णेष्वनेते	
४ गाघ-लवणयोः प्रमाणे	
५ दायाद्यं दायादे	
६ प्रतिबन्धि चिर-कृच्छ्रयोः	
७ पदेऽपदेशे	
८ निवाते वातत्राणे	
९ शारदेऽनार्तवे	
१० अध्वर्यु-कषाययोजार्तौ	
११ सदृश-प्रतिरूपयोः सादृश्ये	
१२ द्विगौ प्रमाणे	
१३ गन्तव्य-पथ्यं वाणिजे	
१४ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके	
१५ सुख-प्रिययोर्हिते	१६
१६ प्रीतौ च	
१७ स्वं स्वामिनि	
१८ पत्यावैश्वर्ये	२०
१९ न भू-वाच्-किद्विधिषु	
२० वा भुवनम्	(१)
२१ आशङ्का-वाधनेदीयस्सु संभावने	
२२ पूर्वं भूतपूर्वं	
२३ सविध-सनीड-समर्याद- सवेश-सदेशेषु सामीप्ये	
२४ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु	

२५ श्र-ज्यावम-कन्-पापवत्सु-भावे कर्मधारये २८	४६ कर्मधारयेऽनिष्ठा
२६ कुमारश्च २८	४७ अहीने द्वितीया
२७ आदिः प्रत्येनसि २८	४८ तृतीया कर्मणि ४९
२८ पूगेष्वन्यतरस्याम्	४९ गतिरनन्तरः ५२, ५१
२९ इगन्त-काल-कपाल-भगाल- शरावेषु द्विगौ ३०, ३१	५० तादौ च निति कृत्यतौ
३० बह्वन्यतरस्याम् ३१	५१ तवै चान्तश्च युगपत्
३१ दिष्टि-वितस्त्योश्च	५२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ५३
३२ सप्तमी सिद्ध-शुष्क-पक्व-बन्धेष्व- कालात्	५३ न्यघी च
३३ परि-प्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रा- वयवेषु	५४ ईषद्वन्यतरस्याम् ६३
३४ राजन्य-बहुवचन-द्वन्द्वेऽन्धक- वृष्णिषु ३७	५५ हिरण्य-परिमाणं धने
३५ संख्या	५६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ
३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी	५७ कतर-कतमौ कर्मधारये ५९
३७ कार्त-कौजपादयश्च	५८ आर्यो ब्राह्मण-कुमारयोः ५९
३८ महान् ब्रीह्यपराङ्मु गृष्टीष्वास- जावाल-भार-भारत-हैलिहिल- रौरव-प्रबृद्धेषु ३९	५९ राजा च ६०
३९ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे	६० षष्ठी प्रत्येनसि (३)
४० उष्ट्रः सादि-वाम्योः (२)	६१ क्ते नित्यार्थे
४१ गौः साद-सादि-सारथिषु	६२ ग्रामः शिल्पिनि ६३
४२ कुरुगार्हपत-रिक्तगुर्वसूतजर- त्यश्लीलदृढरूपा-पारेवडवा- तैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासी- भाराणां च	६३ राजा च प्रशंसायाम्
४३ चतुर्थी तदर्थे ४५	६४ आदिर्दत्तः ९१
४४ अथ	६५ सप्तमी-हारिणौ धर्म्येऽहरणे
४५ क्ते च ४९	६६ युक्ते च
	६७ विभाषाऽध्यक्षे ६८
	६८ पापं च शिल्पिनि
	६९ गोत्रान्तेवासि-माणव-ब्राह्मणेषु क्षेपे
	७० अङ्गानि मैरेये
	७१ भक्ताख्यास्तदर्थेषु
	७२ गो-विडाल-सिंह-सैन्धवेषूपमाने
	७३ अके जीविकार्थे ७४
	७४ प्राचां क्रीडायाम्
	७५ आणि नियुक्ते ७७
	७६ शिल्पिनि चाकृमः ७७

- ७७ संज्ञायां च
 ७८ गो-तन्ति-यवं पाले
 ७९ णिनि ८०
 ८० उपमानं शब्दार्थ-प्रकृतावेव (४)
 ८१ युक्तारोह्यादयश्च
 ८२ दीर्घ-काश-तुष-भ्राष्ट्र-वटं जे ८३
 ८३ अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः
 ८४ ग्रामेऽनिवसन्तः
 ८५ घोषादिषु च
 ८६ छात्र्यादयः शालायाम्
 ८७ प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ८८
 ८८ मालादीनां च
 ८९ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम्
 ९० अर्मे चावर्णं द्व्यच्-त्र्यच् ९१
 ९१ न भूताधिक-संजीव-मद्राश्म-
 कज्जलम्
 ९२ अन्तः ११०
 ९३ सर्वं गुणकात्स्न्ये
 ९४ संज्ञायां गिरि-निकाययोः
 ९५ कुमार्या वयसि
 ९६ उदकेऽकेवले
 ९७ द्विगौ क्रतौ
 ९८ भाषायां नपुंसके
 ९९ पुरे प्राचाम् १०१
 १०० अरिष्ट-गौड-पूर्वे च (५)
 १०१ न हास्तिन-फलक-मार्देयाः
 १०२ कुसूल-कूप-कुम्भ-शालं विले
 १०३ दिक्शब्दा ग्राम-जनपदाख्यान-
 चामाशाटेषु १०५
 १०४ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि
 १०५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च
 १०६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् १२०, १०८
 १०७ उदराश्वेषुषु १०८
 १०८ क्षेपे
 १०९ नदी बन्धुनि
 ११० निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्
 १११ उत्तरपदादिः ११९, १४२
 ११२ कर्णो वर्ण-लक्षणात् ११३
 ११३ संज्ञौपम्ययोश्च ११५
 ११४ कण्ठ-पृष्ठ-ग्रीवा-जङ्घं च
 ११५ शृङ्गमवस्थायां च
 ११६ नवो जर-मर-मित्र-मृताः
 ११७ सोमनसी अलोमोषसी १२०
 ११८ क्रत्वादयश्च
 ११९ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि १२०
 १२० वीर-वीर्यौ च (६)
 १२१ कूल-तीर-तूल-मूल-शालाक्ष-
 सममव्ययीभावे
 १२२ कंस-मन्थ-क्षूर्प-पाय्य-काण्डं द्विगौ
 १२३ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके १३७, १२५
 १२४ कन्था च १२५
 १२५ आदिश्चिह्णादीनाम्
 १२६ चेल-खेट-कटुक-काण्डं गर्हायाम्
 १२७ चीरमुपमानम्
 १२८ पलल-सूप-शाकं मिश्रे
 १२९ कूल-सूद-स्थल-कर्षाः संज्ञायाम्
 १३० अकर्मधारये राज्यम् १३१
 १३१ वर्यादयश्च

१३२ पुत्रः पुंभ्यः	१३३	१५८ आक्रोशे च	१५९
१३३ नाचार्य-राजत्विक-संयुक्त-ज्ञात्या- ख्येभ्यः		१५९ संज्ञायाम्	
१३४ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः	१३५	१६० कृत्योकेष्णुच्-चावदियञ्च (८)	
१३५ षट् च काण्डादीनि		१६१ विभाषा तृन्नन्न-तीक्ष्ण-शुचिपु	
१३६ कुण्डं वनम्		१६२ बहुव्रीहाविदमेतत्-तद्भ्यः प्रथम- पूरणयोः क्रियागणने	१७७
१३७ प्रकृत्या भगालम्	१४२	१६३ संख्यायाः स्तनः	१६४
१३८ शितेर्नित्यावहृज् बहुव्रीहावभसत्		१६४ विभाषा छन्दसि	
१३९ गति-कारकोपपदात् कृत्		१६५ संज्ञायां मित्राजिनयोः	
१४० उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्	१४२	१६६ व्यवायिनोऽन्तरम्	
१४१ देवताद्वन्द्वे च (७)	१४२	१६७ मुखं स्वाङ्गम्	१६९
१४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवी- रुद्र-पूष-मन्थिषु		१६८ नाव्यय-दिवच्छब्द-गो-महत्- स्थूल-मुष्टि-पृथु-वत्सेभ्यः	
१४३ अन्तः	१९९	१६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्	
१४४ थायधञ्-क्ताजबिन्न-काणाम्		१७० जाति-काल-सुखादिभ्योऽनाच्छा- दनात् क्तोऽकृत-मित-प्रतिपन्नाः	१७१
१४५ सूपमानात् क्तः	१४९	१७१ वा जाते	
१४६ संज्ञायामनाचितादीनाम्	१४८	१७२ नञ्-सुभ्याम्	१७४
१४७ प्रवृद्धादीनां च		१७३ कपि पूर्वम्	१७४
१४८ कारकाद्भुत-श्रुतयोरेवाशिषि	१५१	१७४ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्	
१४९ इत्थंभूतेन कृतमिति च		१७५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि	१७६
१५० अनो भाव-कर्मवचनः		१७६ न गुणादयोऽवयवाः	
१५१ मन्-क्तिन्-व्याख्यान-शयनासन- स्थान-याजकादि-क्रीताः		१७७ उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु	१९६
१५२ सप्तम्याः पुण्यम्		१७८ वनं समासे	१७९
१५३ ऊनार्थ-कलहं तृतीयायाः	१५४	१७९ अन्तः	
१५४ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ		१८० अन्तश्च (९)	१८१
१५५ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्ह-हिता- लमथस्तिद्धिताः	१६१, १५६	१८१ न नि-विभ्याम्	
१५६ य-यस्तिश्चातदर्थे		१८२ परेरभितोभावि-मण्डलम्	
१५७ अच्कावशक्तौ	१५८	१८३ भावस्वाङ्गं संज्ञायाम्	
		१८४ निरुदकादीनि च	

१८५ अभेमुखम्	१८६
१८६ अपाञ्च	१८७
१८७ स्फिग-पूत-वीणाऽञ्जोऽष्टव- कुक्षि-सीर-नाम नाम च	
१८८ अधेरुपरिस्थम्	
१८९ अनोरप्रधान-कनीयसी	१२०
१९० पुरुषश्चान्वादिष्टः	
१९१ अतेरकृत्पदे	
१९२ नेरनिधाने	
१९३ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे	१९६
१९४ उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः	
१९५ सोरवक्षेपणे	
१९६ विभाषोत्पुच्छे	१९८
१९७ द्वि-त्रिभ्यां पाद्-दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ	
१९८ सक्थं चाक्रान्तात्	
१९९ परादिश्छन्दसि बहुलम्	
‘बहुव्रीहावा’शङ्कागोः ‘साद्-क्ते’ नित्यार्थे ‘युक्ता-न’ हास्तिन- कूलतीर-देवता ‘विभाषा’ न ‘नियेकोनविंशतिः ।	
इति पाणिनीयसूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।	

तृतीयः पादः

१ अलुगुत्तरपदे	२४, १३९
२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः	
३ ओजः-सहोऽम्भस्तमसस्तृती- यायाः	६
४ मनसः संज्ञायाम्	५
५ आज्ञायिनि च	
६ आत्मनश्च	७
७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः	८
८ परस्य च	
९ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्	१८, २०
१० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ	
११ मध्याद् गुरौ	
(वा०) अन्ताच्च	
१२ अमूर्ध-मस्तकात् स्वाङ्गादकामे	
१३ बन्धे च विभाषा	
१४ तत्पुरुषे कृति बहुलम्	
१५ प्रावृट्-शरत्-काल-दिवां जे	१६
१६ विभाषा वर्ष-क्षर-शर-वरात्	१८
१७ घ-काल-तनेषु कालनाम्नः	
१८ शय-वास-वासिष्वकालात्	
१९ नेन्सिद्ध-वधनातिषु च	२०
२० स्थे च भाषायाम्	(१)
२१ षष्ठ्या आक्रोशे	२४, २३

१ ‘उत्तरपदे’ इति पादान्तम् । अलुक् चतुर्विंशं यावत् । ततः प्रकीर्णम् (२५-३३) ; ततः पुंवद् (३४-४२), ततः प्रकीर्णम् (४३-६०), ततो ह्रस्वः (६१-६६), ततो मुम् (६७-७२), ततः प्रकीर्णम् (७३-७७)
 ततः सप्तम्याः (७८-८९), ततः प्रकीर्णम् (९०-११०), ततो दीर्घः
 (१११-६।४।१८) यावत् ।

२२ पुत्रेऽन्यतरस्याम्		४३ घ-रूप-कल्प-चेलङ्-ब्रुव-गोत्र-	
२३ ऋतो विद्या-योनि-संबन्धेभ्यः	२४, २५	मत-हतेषु ड्योऽनेकाचो	
		ह्रस्वः	४५
२४ विभाषा स्वसृ-पत्योः		४४ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्	४५
२५ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे	२६	४५ उगितश्च	
२६ देवताद्वन्द्वे च	३१	४६ आन्महतः समानाधिकरण-	
२७ ईदग्नेः सोम-वरुणयोः	२८	जातीययोः	४९
२८ इद्वृद्धौ		४७ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्य-	
२९ दिवो द्यावा	३०	शीत्योः	४९
३० दिवसश्च पृथिव्याम्		४८ त्रेह्यः	४९
३१ उवासोपसः		४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्	
३२ मातर-पितराबुदीचाम्		५० हृदयस्य ह्रल्लेख-यदण्-लासेषु ५१	
३३ पितरा-मातरा च च्छन्दसि		५१ वा शोक-प्यब्-रोगेषु	
३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषित-पुंस्कादनूङ्-		५२ पादस्य पदाज्याति-गोपहतेषु ५६	
समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-		५३ पद्यत्यतदर्थे	५६
प्रियादिषु	४२, ४३, ४२	५४ हिम-कापि-हतिषु च	
३५ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः		५५ ऋचः शे	
३६ क्यङ्-मानिनोश्च		५६ वा घोष-मिश्र-शब्देषु	
३७ न कोपधायाः	४३	५७ उदकस्योदः संज्ञायाम्	६०
३८ संज्ञा-पूरण्योश्च		५८ पेष-वास-वाहन-धिषु च	
३९ वृद्धि-निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-		५९ एक-हलादौ पूरयितव्येऽन्य-	
विकारे		तरस्याम्	६१
४० स्वाङ्गान्वेतोऽमानिनि		६० मन्थोदनसक्तु-विन्दु-वज्र-भार-	
(२) ४१		हार-वीवध-गाहेषु च (३)	
४१ जातेश्च		६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६६	
४२ पुंवत् कर्मधारय-जातीय-देशीयेषु		६२ एकतद्धिते च	
(वा०) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु		६३ ड्यापोः संज्ञा-छन्दसोर्बहुलम् ६४	

६४ त्वे च		८६ चरणे ब्रह्मचारिणि	
६५ इष्टकेषीका-मालानां चित्त-तूल- भारिषु		८७ तीर्थे ये	८८
६६ खित्यनव्ययस्य	६९, ६७	८८ विभाषोदरे	
६७ अरुद्विषदजन्तस्य मुम्	७२	८९ दृग्दृश-वतुषु	९१
६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च		९० इदं-किमोरीश-की	
६९ वाचंयम-पुरन्दरौ च		९१ आ सर्वनाम्नः	९२
७० कारे सत्यागदस्य		९२ विष्वग्देवयोश्च टेरद्वयञ्चता- वप्रत्यये	९५
७१ श्येन-तिलस्य पाते वे		९३ समः समि	
७२ रात्रेः कृति विभाषा		९४ तिरसस्तिर्यलोपे	
७३ न-लोपो नमः	७७	९५ सहस्य सध्रिः	९६
७४ तस्मान्नुडचि		९६ सधमाद-स्थयोश्छन्दसि	
७५ नभ्राण्-नपात्रवेदा-नासत्या-नमुचि- नकुल-नख-नपुंसक-नक्षत्र-नक्र- नाकेषु प्रकृत्या	७७	९७ द्वचन्तरुपसर्गोभ्योऽप ईत्	९८
७६ एकादिश्चैकस्य चादुक्		९८ ऊदनोर्देशे	
७७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्		९९ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोति- कारकरागच्छेषु	१००
७८ सहस्य सः संज्ञायाम्	८३, ८९	१०० अर्थे विभाषा	(५)
७९ ग्रन्थान्ताधिके च		१०१ कोः कत् तत्पुरुषेऽचि	१०८, १०३
८० द्वितीये चानुपाख्ये	(४)	१०२ रथ-वदयोश्च	
८१ अव्ययीभावे चाकाले		१०३ तृणे च जातौ	
८२ वोपसर्जनस्य		१०४ का पथ्यक्षयोः	१०८
८३ प्रकृत्याशिष्यगोवत्स-हलेषु		१०५ ईषदर्थे	
८४ समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धं प्रभृत्युदकेषु	८८	१०६ विभाषा पुरुषे	१०८
८५ ज्योतिर्जनपद-रात्रि-नाभि-नाम- गोत्र-रूप-स्थान-वर्ण-वयो-वचन- वन्धुषु		१०७ कवं चोष्णे	१०८
		१०८ पथि च च्छन्दसि	
		१०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्	

१०९ शिष्टप्रयोगाः सर्वे निरुक्त्या साध्याः । तथा हि—वर्णगमो वर्ण-विपर्ययश्च
द्वौ चापरो वर्णविकार-नाशौ । धातोस्तदधातिसंज्ञेन योगस्तदुच्यते पञ्च-
विधं निरुक्तम् ॥

११०	संख्या-विसाय-पूर्वस्याहस्या- हस्यन्यतरस्यां झौ	
१११	ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ११२ (६।४।१८)	
११२	सहि-वहोरोदवर्णस्य	
११३	साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे	
११४	संहितायाम्	१३५
११५	कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्ट-पञ्च-मणि- भिन्न-छिन्न-च्छिद्र-सुव-स्वस्तिकस्य	
११६	नहि-वृत्ति-वृषि-व्यधि-रुचि-सहि- तनिषु क्वौ	
११७	वन-गिर्योः संज्ञायां कोटर- किशुलुकादीनाम्	१२०
११८	वले	
११९	मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्	१२०
१२०	शरादीनां च	(६)
१२१	इको वहेऽपीलोः	
१२२	उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्	१२४
१२३	इकः काशे	१२४
१२४	दस्ति	
१२५	अष्टनः संज्ञायाम्	१२६
१२६	छन्दसि च	
१२७	चित्तेः कपि	

१२८	विश्वस्य वसुराटोः	१३०
१२९	नरे संज्ञायाम्	
१३०	मित्रे चषौ	
१३१	मन्त्रे सोमास्वेन्द्रिय-विश्व- देव्यस्य मतौ	१३२
१३२	ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्	
१३३	ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कुत्रो- रुष्याणाम्	१३६
१३४	इकः सुत्रि	
१३५	द्व्यचोऽस्तस्तिङः	
१३६	निपातस्य च	
१३७	अन्येषामपि दृश्यते	
१३८	चौ	
१३९	संप्रसारणस्य	६।४।२
	^१ अलुक् ^२ पृथ्वा ^३ जातेरि ^४ कोऽ ^५	
	व्ययीभावे कोः ^१ कत्तदि ^२ को	
	एकोनविंशतिः ।	
	इति पाणिनीयसूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य	
	तृतीयः पादः ।	
	०	
	चतुर्थः पादः	
१	अङ्गस्य	७।४।९७
२	हलः	

१११ इतो दीर्घः 'क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८' इति यावत् याति ।

१ अङ्गाधिकारः सप्तमाध्यायान्तं याति । तत्र दीर्घस्तु अष्टादशावधि । ततः प्रकीर्णाऽनन्तरम् 'आर्धघातुके ६।४।४६' इति 'मयतेरिदन्यतरस्याम् ६।४।७०' इति यावत् । ततः प्रकीर्णाऽनन्तरम् 'सार्वघातुके (८७-११९)' यावत् । तत्र एत्वम् (१२१-१२६), ततो 'भस्य ६।४।१२९' भाधिकारः पादान्तः ।

३ नामि	७	२८ स्यदो जवे	
४ न तिसृ-चतसृ	५	२९ अवोदैघौच-प्रश्नथ-हिमश्चथाः	
५ छन्दस्युभयथा	६	३० नाञ्चेः पूजायाम्	३३
६ नृ च		३१ क्तिव स्कन्दि-स्यन्दोः	३२
७ नोपधायाः	१८	३२ जान्त-नशां विभाषा	३३
८ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ११, १४		३३ भञ्जेश्च चिणि	
९ वा पपूर्वस्य निगमे		३४ शास इदङ्-हलोः	३५
१० सान्त-महतः संयोगस्य		३५ शा हौ	३६
११ अप-तृन्-तृच्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ- क्षत्-होतृ-पोतृ-प्रशास्तृणाम्		३६ हन्तेर्जः	
१२ इन्-हन्-पूषार्यम्णां शौ	१३	३७ अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्या- दीनामनुनासिकलोपो झलि	
१३ सौ च	१४	किङिति	३९, ४०
१४ अत्वसन्तस्य चाधातोः		३८ वा ल्यपि	
१५ अनुनासिकस्य क्ति-झलोः किङिति	२१	३९ न क्तिचि दीर्घश्च	
१६ अञ्जन-गमां सनि	१७	४० गमः क्वौ	(२)
१७ तनोतेर्विभाषा	१८	४१ विङ्वनोरनुनासिकस्यात्	४५
१८ क्रमश्च क्तिव		४२ जन-सन-खनां सञ्झलोः	४३
१९ च्छ्वोः शूडनुनासिके च २१, २०		४३ ये विभाषा	४४
२० ज्वर-त्वर-स्त्रिव्यवि-मवामुपधा- याश्च		४४ तनोतेर्यकि	
२१ राल्लोपः	(१)	४५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्	
२२ असिद्धवदत्राभात्	१७५	४६ आर्धधातुके	६९
२३ श्नाञ्च लोपः	५५	४७ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्	
२४ अनदिता हल उपधायाः किङिति	३४	४८ अतो लोपः	५४
२५ वंश-सञ्ज-स्वञ्जां शपि	२६	४९ यस्य हलः	५०
२६ रञ्जेश्च	२७	५० क्यस्य विभाषा	
२७ घञि च भाव-करणयोः	२९	५१ णेरनिटि	५७
		५२ निष्ठायां सेटि	
		५३ जनिता मन्त्रे	
		५४ शमिता यज्ञे	

५५ अयामन्ताल्वाय्येत्स्विष्णुषु	५७	८० वाऽम्-शसोः	(४)
५६ ल्यपि लघु-पूर्वात्	५९	८१ इणो यण्	८७
५७ विभाषाऽऽपः		८२ एरनेकाचोऽसंयोग-पूर्वस्य	८७
५८ यु-प्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि	६१	८३ ओः सुपि	८४
५९ क्षियः	६१	८४ वर्षाभ्वश्च	
६० निष्ठायामण्यदर्थे (३)	६१	८५ न भू सुधियोः	८६
६१ वाऽऽक्रोश-दैत्ययोः		८६ छन्दस्युभयथा	
६२ स्य-सिच्-सीयुट्-तासिषु भाव- कर्मणोरुपदेशेऽज्जन-ग्रह-दृशां वा चिण्वदिट् च		८७ हु-श्नुवोः सार्वधातुके	
६३ दीङो युङिचि विङिति ६४, ६८		८८ भुवो वुग् लुङ्-लिटोः	
(वा०) वुग्युटानुवन्-यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ		८९ ऊदुपधाया गोहः	९१, १००
६४ आतो लोप इटि च	६९	९० दोषो णौ	९१, ९४
६५ ईद्यति	६६	९१ वा चित्त-विरागे	
६६ घु-मा-स्था-गा-पा-जहाति-सां हलि	६९	९२ मितां ह्रस्वः	९३
६७ एलिङि	६८	९३ चिण्-णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्	
६८ वाऽन्यस्य संयोगादेः		९४ खचि ह्रस्वः	९७
६९ न ल्यपि	७०	९५ ह्लादो निष्ठायाम्	
७० मयतेरिदन्यतरस्याम्		९६ छादेर्घेऽद्वयुपसर्गस्य	९७
७१ लुङ्-लङ् लङ्क्ष्वडुदात्तः ७५, ७२		९७ इस्-मन्-त्रन्-क्विषु च	
७२ आङजादीनाम्	७५	९८ गम-हन-जन-खन-घसां लोपः विङित्यनङि	१००, १२६
७३ छन्दस्यपि दृश्यते		९९ तनि-पत्योश्छन्दसि	१००
७४ न माङ्योगे		१०० घसि-भसोर्हलि च (५)	१०१
७५ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि	७६	१०१ हु-श्लभ्यो हेर्घिः	१०३
७६ इरयो रे		१०२ श्रु-शृणु-पृ-कृ-वृभ्य- श्छन्दसि	१०३
७७ अचि श्नु-धातु-भ्रुवां य्वोरिय- डुवडौ	१००, ७८, ८०	१०३ अङितश्च	
७८ अभ्यासस्यासवर्णे		१०४ चिणो लुक्	१०६
७९ स्त्रियाः		१०५ अतो हेः	१०६
		१०६ उतश्च प्रत्ययादसंयोग- पूर्वात्	१००, १०७

१०७ लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्बोः

१०९, १०८

१०८ नित्यं करोतेः १०९, ११०

१०९ ये च

११० अत उत्सार्वाधातुके १११

१११ श्नसोरत्लोपः ११२

११२ श्नाभ्यस्तयोरातः ११३, ११४

११३ ई हल्यघोः ११६

११४ इद्दिरिदस्य ११६

११५ भियोऽन्यतरस्याम् ११७

११६ जहातेश्च ११८

११७ आ च हौ

११८ लोपो यि

११९ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च

१२१, १२६

१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशा-

र्देलिटि (६) १२६, १२१

१२१ थलि च सेटि १२६

१२२ तृ-फल-भज-त्रपश्च

१२३ राधो हिंसायाम्

१२४ वा जृ-भ्रमु-त्रसाम् १२५

१२५ फणां च सप्तानाम्

१२६ न शस-दद-वादि-गुणानाम्

१२७ अर्बणस्त्रसावनत्रः १२८

१२८ मघवा बहुलम्

१२९ भस्य १७९

१३० पादः पत्

१३१ वसोः संप्रसारणम्

१३२ वाह ऊठ्

१३३ श्व-युव-मघोनामतद्धिते

१३४ अल्लोपोऽनः १४५, १३७

१३५ षपूर्व-हन्-धृतराज्ञामणि

१३६ विभाषा डि-इयोः

१३७ न संयोगाद्वमन्तात्

१३८ अचः १३९

१३९ उद ईत्

१४० आतो घातोः (७)

१४१ मन्त्रेष्वान्यादेरात्मनः

१४२ ति विशतेऽडिति १४३

१४३ टैः १४५

१४४ नस्तद्धिते १४९

१४५ अह्लष्टखोरेव

१४६ ओर्गुणः १४७

१४७ ङे लोपोऽकृद्वाः १५५

१४८ यस्येति च १५०

१४९ सूर्य-तिष्यागस्त्य-मत्स्यानां य

उपधायाः १५२, १५०

१५० हलस्तद्धितस्य १५२

१५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽजाति

१५२, १५३

१५२ क्य-च्चयोश्च

१५३ विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्

१५४ तुरिष्ठेमेयःसु १६३

१५५ टैः

१२८ मघवा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा (षष्ठी-विभक्तेः सुरादेशः । ततः 'सर्वनाम-

स्थाने' दीर्घे, सुलोपे नलोपे मघवा इति) ।

१४२ ति इति लुप्त-षष्ठ्यन्तम् पदम् । विशतेः तेः लोपः डिति परे इत्यर्थः ।

१५६ स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः	१६८ ये चाभाव-कर्मणोः
१५७ प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-बहुल-गुरु- वृद्ध-तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ- स्फ-वर्वाहि-गर्वपि-त्रव्-द्राघि-वृन्दाः	१६९ आत्माध्वानौ खे
१५८ बहोर्लोपो भू च बहोः १५९	१७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः
१५९ इष्टस्य यिद् च	१७१ ब्राह्मोऽजातौ
१६० ज्यादादीयसः (८)	१७२ कर्मस्ताच्छील्ये
१६१ र ऋतो हलादेर्लघोः १६२	१७३ औक्षमनपत्ये
१६२ विभाषजोऽश्चन्दसि	१७४ दाण्डिनायन-हास्तिनायनाथर्वणि- कजैह्याशिनेय-वाशिनायनि- भ्रौणहत्य-धैवत्य-सारवैक्षवाक- मैत्रेय-हिरण्मयानि
१६३ प्रकृत्यैकाच् १७०	१७५ ऋत्व्य-वास्त्व्य-वास्त्व-माध्वी- हिरण्मयानि च्छन्दसि
१६४ इनण्यनपत्ये १६६, १७१	१ अङ्गस्य २ राल्लोपो वि ३ ड्वनो ४ वा क्रोशे ५ णो यण्हु ६ झल्भ्य ७ स्थलि च ८ मन्त्रेषु र ९ ऋतः पञ्चदश ॥
१६५ गाथि-विदथि-केशि-गणि-पणितश्च	
१६६ संयोगादिश्च	
१६७ अन् १७०	

इति पाणिनीयसूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च ।

१६१ पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् र-विधौ स्मरेत् ॥

तेनेह न मास्तरमाध्वे मास्तिथि । एवमं प्रस्तवसि इत्यादि ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

१ यु-वोरनाको		१५ डसि-डचोः स्मात्-स्मिनौ	१६
२ आयनेयीनीयियः फ-ढ-ख-छ-घां		१६ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	
प्रत्ययादीनाम्	५	१७ जसः शी	१९
३ झोऽन्तः	७	१८ औङ आपः	१९
४ अदभ्यस्तात्	७	१९ नपुंसकाच्च	२०
५ आत्मनेपदेष्वनतः		२० जश्-शसोः शिः	(१) २२
६ शीडो रुट्	८	२१ अष्टाभ्य औश्	
७ वेत्तेर्विभाषा		२२ षड्भ्यो लुक्	२३
८ बहुलं छन्दसि		२३ स्वमोनंपुंसकात्	२६
९ अतो भिस ऐस्	१७, ११	२४ अतोऽम्	
१० बहुलं छन्दसि		२५ अदङ्-इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः	२६
११ नेदमदसोरकोः		२६ नेतराच्छन्दसि	
१२ टा-डसि-डसामिनात्-स्याः		२७ युस्मदस्मद्भ्यां डसोऽश्	३३
१३ डेर्यः	१४	२८ डे प्रथमयोरम्	
१४ सर्वनाम्नः स्मै	१७	२९ शसो न	
		३० भ्यसो भ्यम्	३१

१ युवोः इति षष्ठीद्विवचनम् । सौत्रो वकारलोपः । अथवा युश्च वुश्च, तयोः समाहारः युवु इति । समाहारद्वन्द्वे युवुन इति प्राप्ते सौत्रं पुंस्त्वम् । इतः प्रत्ययस्यैवादेशागमौ 'गोः पादान्ते ७।१।५७' सूत्रान्तं यातः । ततो नुम् 'इदितो नुम् ७।१।५८' इति सूत्रादारभ्य 'दृक्-स्ववस्-स्वतवसां छन्दसि ७।१।८३' इत्यन्तं याति । ततः प्रकीर्णं पादान्तम् ।

१३ डेः इति पष्ठ्यन्तं पदम् ।

२८ डे इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पदम् 'सुपां सुलुक् ७।१।३९' इति सूत्रबलात् । प्रथमयोरिति द्विवचनात् प्रथमाद्वितीययोरुभयोरग्रहणं ज्ञेयम् ।

२९ न इति लुप्तप्रथमान्तम् 'सुपां सुलुक् ७।१।३९' इति सूत्रबलात् । 'अलिङ्गो युष्मदस्मदी' इति नत्वाप्राप्ति विधिः ।

३१ पञ्चम्या अत्	३२	५८ इदितो नुम् धातोः	८३
३२ एकवचनस्य च		५९ शे मुचादीनाम्	
३३ साम आकम्		६० मस्जि-नशोर्झलि	(३)
३४ आत औ णलः		६१ रधि-जभोरचि	६४
३५ तु-ह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्		६२ नेटचलिटि रधेः	
	३७	६३ रभेरशब्बिलटोः	६४
३६ विदेः शतुर्वसुः		६४ लभेश्च	६९
३७ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्	३८	६५ आङो यि	६६
३८ क्त्वापि च्छन्दसि	५०	६६ उपात्प्रशंसायाम्	
३९ सुपां सु-लुक् पूर्वसवर्णाच्छे-या- डा-ड्या-याजालः		६७ उपसर्गात् खल्-घञोः	६८
४० अमो मश्	(२)	६८ न सु-दुभ्यां केवलाभ्याम्	
४१ लोपस्त आत्मनेपदेषु		६९ विभाषा चिण्-णमुलोः	
४२ ध्वमो ध्वात्		७० उगिदचां सर्वनामस्थानेऽ- धातोः	७२
४३ यजध्वैनमिति च		७१ युजेरसमासे	
४४ तस्य तात्	४५	७२ नपुंसकस्य झलचः	७७
४५ तप्-तनप्-तन-थनाश्च		७३ इकोऽचि विभक्तौ	७४, ७५
४६ इदन्तो मसि		७४ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं	
४७ क्त्वो यक्	४९	पुंवद् गालवस्य	७५
४८ इष्ट्वीनमिति च		७५ अस्थि-दधि-सक्-ध्यक्षणा- मनङ्ङात्तः	७७, ७६
४९ स्नात्वाद्यदयश्च		७६ छन्दस्यपि दृश्यते	७७
५० आञ्जसेरसुक्	५२, ५१	७७ ई च द्विवचने	
५१ अश्व-क्षीर-वृष-लवणानामात्म- प्रीतौ क्यचि		७८ नाभ्यस्ताच्छतुः	७९, ८१
५२ आमि सर्वनाम्नः सुट्	५७	७९ वा नपुंसकस्य	८०
५३ त्रेस्त्रयः		८० आच्छी-नद्योर्नुम् (४)	८१, ८२
५४ ह्रस्व-नद्यापो नुट्	५७	८१ शप्-श्यनोर्नित्यम्	
५५ षट्चतुर्भ्यश्च		८२ सावनडुहः	८५
५६ श्री-ग्रामण्योश्छन्दसि		८३ दृक्-स्ववस्-स्वतवसां छन्दसि	
५७ गो-पदास्ते		८४ विव औत्	

८५ पथि-मथ्यभुक्षामात्	८८
८६ इतोऽ् सर्वनामस्थाने	९८
८७ थो न्यः	
८८ भस्य टेलोपः	
८९ पुंसोऽसुङ्	
९० गोतो णित्	९२
९१ णलुत्तमो वा	
९२ सख्युरसंबुद्धौ	९३, ९५
९३ अनङ् सौ	९४
९४ ऋदुशनस्-पुरुदंसोऽनेहसां च	
९५ तृज्वत् क्रोष्टुः	९७
९६ स्त्रियां च	
९७ विभाषा तृतीयादिष्वचि	
९८ चतुरनङ्गहोराभुदात्तः	९९
९९ अम् संबुद्धौ	
१०० ऋत इद् धातोः (५)	
	१०३, १०५, १०३
१०१ उपधायाम्	
१०२ उदोष्ठ्यपूर्वस्य	१०३
१०३ बहुलं छन्दसि	
१युवोर ^२ ष्टाभ्यो ^३ लोपोर ^४ धि ^५	
शप्श्यनोर ^६ पधायाम्स्त्रीणि ॥	
इति पाणिनीयसूत्रपाठे सप्तमस्या-	
ध्यायस्य प्रथमः पादः	

द्वितीयः पादः

१ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु	७
२ अतो ह्रान्तस्य	
३ वद-व्रज-हलन्तस्याचः	४
४ नेटि	७
५ ह्यचन्त-क्षण-श्चस-जागृ-णि-	
इव्येदिताम्	
६ ऊर्णोतिविभाषा	७
७ अतो हलादेर्लघोः	
८ नेङ् वशि कृति	३४, ९
९ ति-तु-त्र-त-थ-सि-सु-सर-कसेषु च	
१० एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्	११
११ अच्युकः किति	१२
१२ सनि ग्रह-गुहोश्च	
१३ कृ-सृ-भृ-वृ-स्तु-द्-सु-श्रुवो लिटि	
१४ श्रीदितो निष्ठायाम्	३४
१५ यस्य विभाषा	
१६ आदितश्च	१७
१७ विभाषा भावादिकर्मणोः	
१८ क्षुब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-म्लिष्ट-	
विरिब्ध-फाण्ट-बाढानि मन्थ-	
मनस्तमः-सक्ताविस्पष्ट-स्वरा-	
नायास-भृशेषु	
१९ घृषि-शसी वैयात्ये	

९२ 'सर्वनामस्थाने' इति अनुवृत्तम् 'असम्बुद्धौ' इति सूत्रस्थम् उभयमपि प्रथमान्तं विपरिणम्यते ।

१ सिज्वृद्धिः—'अतो हलादेर्लघोः ७।२।७' इति यावत् । ततोऽनिट् (८-३४) । तत इट् (३५-७८) । ततः प्रकीर्णं पञ्च-सूत्री । ततः प्रकृतिकार्यं प्रत्यये परे (८४-११८) पादान्तम् ।

२० दृढः स्थूल-बलयोः	(१)	४१ इट् सनि वा	४३
२१ प्रभौ परिवृढः		४२ लिङ्-सिचोरात्मनेपदेषु	४३
२२ कृच्छ्र-गहनयोः कषः		४३ ऋतश्च संयोगादेः	
२३ घुषिरविशब्दने		४४ स्वरति-सूति-सूयति-धूमूदितो	
२४ अर्देः सं-नि-विभ्यः	२५	वा	५१
२५ अभेश्चाविद्वयौ		४५ रघादिभ्यश्च	
२६ णेरध्ययने वृत्तम्	२७	४६ निरः कुषः	४७
२७ वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट- च्छन्न-ज्ञप्ताः	२९	४७ इग्निष्ठायाम्	
२८ रुष्यम-स्वर-संघुषास्वनाम्		४८ तीष-सह-लुभ-रुष-रिषः	
२९ हृषेलोमसु		४९ सनीवन्तर्ध-भ्रस्ज-दम्भु-श्रि-स्व-	
३० अपचितश्च		यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनाम्	
३१ ह्रु ह्ररेश्छन्दसि	३४	५० क्लिषाः क्त्वा-निष्ठयोः	५४
३२ अपरिह्वृताश्च		५१ पूङ्गश्च	
३३ सोमे ह्वरितः		५२ वसति-क्षुधोरिट्	
३४ प्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित- चत्त-विकस्ता विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ- तरुतृ-तरुतृ-वरुतृ-वरुतृ-वरुतृ- रुज्ज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमि- तीति च		५३ अञ्चेः पूजायाम्	
३५ आर्धधातुकस्येड् वलादेः ७५, ७८		५४ लुभो विमोहने	
३६ स्तु-क्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते		५५ जू-व्रश्च्योः क्तिव	५६
३७ ग्रहोऽलिटि दीर्घः	३८, ४०	५६ उदितो वा	५७
३८ वृतो वा	४२	५७ सेऽसिचि कृत-चृत-च्छृद-तृद- वृतः	६०
३९ न लिङि	४०	५८ गमेरिट् परस्मैपदेषु	६०
४० सिचि च परस्मैपदेषु	(२)	५९ न वृद्धश्चतुर्भ्यः	६५
		६० तासि च कल्पः	(३) ६३
		६१ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्	६६, ६३
		६२ उपदेशेऽजत्वतः	

३५ इटोऽनुगमः—'लिटस्थवमसेध्वानां स्यसीयुत्तास्सिचां सनः ।

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri Collection.

४७ इट् इत्यनुवर्तमाने नित्यार्थं पुनरिङ्गुक्तिः ।

८६

६३ ऋतो भारद्वाजस्य	
६४ वभूथा-ततन्थ-जगृम्भ-ववर्थेति निगमे	
६५ विभाषा सृजि-दृशोः	
६६ इडत्यति-व्ययतीनाम्	
६७ वस्वेकाजादघसाम्	६९
६८ विभाषा गम-हन-विद-विशाम्	
६९ सनि-ससनिवांसम्	
७० ऋद्धनोः स्ये	
७१ अञ्जेः सिचि	७३
७२ स्तु-सू-धूञ्म्यः परस्मैपदेषु	७३
७३ यम-रम-नमातां सक् च	
७४ स्मि-पूङ्-रञ्जवशां सनि	७५
७५ किरश्च पञ्चम्यः	
७६ रुदादिभ्यः सार्वधातुके	८१
७७ ईशः से	७८
७८ ईड-जनोर्ध्वे च	
७९ लिङः स-लोपोजनन्त्यस्य	
८० अतो येयः (४)	८२, ८१
८१ आतो ङितः	
८२ आने मुक्	८३
८३ ईदासः	

८४ अष्टन आ विभक्तौ	८९, ११३
८५ रायो हलि	
८६ युष्मदस्मदोरनादेशे	९८, ८९
८७ द्वितीयायां च	
८८ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्	
८९ योऽचि	
९० शेषे लोपः	
९१ मपर्यन्तस्य	९८
९२ युवावौ द्विवचने	
९३ यूय-वयौ जसि	
९४ त्वाहौ सौ	
९५ तुभ्य-मह्यौ ङयि	
९६ तव-ममौ ङसि	
९७ त्व-मावेकवचने	९८
९८ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च	
९९ त्रि-चतुरोः स्त्रियां तिसृ-चतसृ	
१०० अचि र ऋतः (५)	१०१
१०१ जराया जरसन्यतरस्याम्	
१०२ त्यदादीनामः	
१०३ किमः कः	१०५
१०४ कु ति-होः	
१०५ क्वाति	

६३ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यभ्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

६६ इट् इत्यनुवर्तमाने पुनरिङुक्तिः विभाषानिरोधार्थम् ।

६७ 'वसु' इति लुमसप्तमी । एकाच् आत् घसां धातूनां वसौ इट् इत्यर्थः ।

८४ अत्रोत्तरसूत्रात् 'हलि' इत्याकृष्य हलादौ विभक्तौ इति ।

९० लोपानुगमः—पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

पान्याद्विवचनान्ध्रलोपे लोपो विधीयते ॥

१०४ 'ति' इति इकार उच्चारणार्थः, तादौ हादौ विभक्तौ इति ।

१०६ तदोः सः सावनन्त्ययोः १०८

१०७ अदस औ सुलोपश्च

१०८ इदमो मः ११३, १०९

१०९ दश्च

११० यः सौ १११

१११ इदोऽय् पुंसि ११३

११२ अनाप्यकः

११३ हलि लोपः

११४ मृजेवृद्धिः ७।३।३५

११५ अचो ङिति ७।३।३१; ३५

११६ अत उपधायाः

११७ तद्धितेऽवचामादेः ७।३।३१

११८ किति च

१सिचि प्रभाविट् सन्येचस्तास्वदा-

तो १जराया अष्टादश ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः

१ देविका-शिशपा-दित्यवाङ्-दीर्घ-

सत्र-श्रेयसामात्

२ केकय-मित्रयु-प्रलयानां यादेरियः

३ न य्-वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वो

तु ताभ्यामैच् ५, ४

४ द्वारादीनां च

५ न्यग्रोधस्य च केवलस्य

६ न कर्म-व्यतिहारे ९

७ स्वागतादीनां च

८ श्वादेरिभि ९

९ पदान्तस्यान्यतरस्याम्

१० उत्तरपदस्य ३१

११ अवयवादृतोः

१२ सु-सर्वाध्वज्जनपदस्य १३

१३ दिशोऽमद्राणाम् १४

१४ प्राचां ग्राम-नगराणाम्

१५ संख्यायाः संवत्सर-संख्यस्य च १७

१०६ सुवन्त-तिङन्तपदानि उपर्यधः क्रमेण सर्वाण्येकवचनानि ततो द्विवचनानि

सर्वाणि क्रमशो वाच्यानि । तत्रैव सौविध्यम्—

नाम्नामुपर्यधो-मार्गात्सर्वादि-युष्मदस्मदाम् ।

पदानि क्रमवाच्यानि सर्वैकद्वयादिसौष्ठवात् ॥ तथाहि—

सः तम् तेन तस्मै तस्मात् तस्य तस्मिन् । तौ २ ताभ्याम् ३ तयोः २ ।

ते तान् तैः तेभ्यः २ तेषाम् तेषु । त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति ।

१ वृद्धेः विविधं कार्यम् 'पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९' इति यावत् । तत

उत्तर-पदवृद्धिः (१०-३१) । ततो ङिति कार्यम् (३२-३५) । तत

आगमः (३६-४०) । तत आदेशः (४१-८१) । ततो गुणः (८२-८६) ।

ततः सौविधातुके प्रकृति-कृत्यम् (८७-१०१) । ततः सति प्रकृति-प्रत्यय-

कृत्यम् पादान्तम् (१०२-१२०) ।

१६ वर्षस्याभविष्यति	
१७ परिमाणान्तस्याऽसंज्ञा-शाणयोः	
१८ जे प्रोष्ठपदानाम्	
१९ हृद्-भग-सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च २५	
२० अनुशतिकादीनां च (१)	
२१ देवता-द्वन्द्वे च २३	
२२ नेन्द्रस्य परस्य २३	
२३ दीर्घान्च वरुणस्य	
२४ प्राचां नगरान्ते	
२५ जङ्गल-धेनु-वलजान्तस्य विभाषित- मुत्तरम्	
२६ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा २७, ३१, ३०	
२७ नातः परस्य	
२८ प्रवाहणस्य द्वे २९	
२९ तत्प्रत्ययस्य च	
३० नञः शुचीश्वर-क्षेत्रज्ञ-कुशल- निपुणानाम् ३१	
३१ यथातथ-यथापुरयोः पर्यायेण	
३२ हनस्तोऽचिण्-णलोः	
३३ आतो युक् चिण्-कृतोः ३५	
३४ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याना- चमेः ३५	
३५ जनि-वध्योश्च	
३६ अति-ह्री-व्ली-री-क्नूयी-स्मा- य्यातां पुणौ ४३	
३७ शा-च्छा-सा-ह्वा-व्या-वे-पां युक्	

(वा०) पातेणौ लुग्वक्तव्यः	
३८ वो विधूनने जुक्	
३९ ली-लोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेह- विपातने	
४० भियो हेतुभये पुक् (२)	
४१ स्फायो वः	
४२ शदेरगतौ तः	
४३ रुहः पोऽन्यतरस्याम्	
४४ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ४९, ४८	
४५ न या-सयोः	
४६ उदीचामातः स्थाने य-क- पूर्वायाः ४८, ४९	
४७ भस्त्रैषा-जा-ज्ञा-द्वा-स्वा-नञ्पूर्वा- णामपि	
४८ अभाषितपुंस्काच्च ४९	
४९ आदाचार्याणाम्	
५० ठस्येकः ५१	
५१ इसुसुक्-तान्तात् कः	
५२ चजोः कु घिण्ण्यतोः ६९	
५३ न्यङ्क्वादीनां च	
५४ हो हन्तेऽङ्गिन्तेषु ५५, ५६	
५५ अस्यासाच्च ५८	
५६ हेरचङि	
५७ सन्-लिटोर्जेः ५८	
५८ विभाषा चेः	

३६ अत्र लाक्षणिकस्यापि आतो ग्रहणम्, न तु आपदेशिकमात्रम् । तेन 'क्रीड्
जीनां णौ ६।१।४८' इति कृतात्वानामपि पुकि अध्यापयतीत्यादि प्रयोगाः ।

५९ न क्वादेः	६९	७८ पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्-दृश्यति-
६० अजि-त्रज्योश्च	(३)	सर्ति-शद-सदां पिव-जिघ्र-धम-तिष्ठ-
६१ भुज-न्युब्जौ पाण्युपतापयोः		मन-यच्छ-पश्यच्छ-धौ-शीय-सीदाः
६२ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे		७९ ज्ञा-जनोर्जा
६३ वञ्चेर्गंतौ		८० प्वादीनां ह्रस्वः (४) ८१
६४ ओक उचः के		८१ मीनातेर्निगमे
६५ ण्य आवश्यके	६९	८२ मिदेर्गुणः ८८
६६ यज-याच-रुच-प्रवचर्चश्च		८३ जुसि च
(वा०) त्यजेश्च		८४ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ८६
६७ वचोऽशब्दसंज्ञायाम्		८५ जाग्रोऽवि-चिण्-णल्-ङित्सु
६८ प्रयोज्य-नियोज्यौ शक्यार्थे		८६ पुगन्त-लघूपधस्य च ८७
६९ भोज्यं भक्ष्ये		८७ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्व-
७० घोर्लोपो लेटि वा	७२	धातुके ८८, ९४, १०१
७१ ओतः श्यनि		८८ भू-सुवोस्तिङि
७२ कसस्याचि	७३	८९ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ९०, १००
७३ लुग्वा दुह-दिह-लिह-गुहामात्मने-		९० ऊर्णोर्तेर्वभाषा ९१
पदे दन्त्ये		९१ गुणोऽपृक्ते
७४ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि	७६	९२ तृणह इम्
७५ श्विबु-क्लमु-चमां शिति	८२	९३ ब्रुव ईट् ९८
७६ क्रमः परस्मैपदेषु		९४ यङो वा ९५
७७ इषु-गमि-यमां छः		९५ तु-रु-स्तु-शम्यमः सार्वधातुके

५९ 'न' इति योगविभागः । तेन रोमाञ्च इत्यादि । शोच्यमिति ण्यति कृत्वाभावः ।

८७ धातुपदान्यपि उत्तराधरमार्गेण पुरुषत्रयंऽप्येकवचनम् पूर्वं, ततो द्विवचन-बहु-वचने । पद्यम् यथा—'पुमेकद्वयादिमार्गेण धातुजानि पदान्यपि ।

गुणागुण-विभागेन च्छात्रः सुविधया वदेत् ॥' तथाहि—

(१) नेनेक्ति नेनेक्षि नेनेज्मि । (२) नेनित्तः नेनिकथः नेनिज्वः ।

(३) नेमिजति नेमिकथ नेनित्तः । इति महत्सो विद्याम् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection.

९५ पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्शम् ।

१६ अस्ति सिचोऽपुक्ते	१७,१००
१७ बहुलं छन्दसि	
१८ रुदश्च पञ्चम्यः	१९
१९ अङ् गार्ग्य-गालवयोः	१००
१०० अदः सर्वेषाम्	(५)
१०१ अतो दीर्घो यञि	१०४,१०२
१०२ सुपि च	१०३
१०३ बहुवचने झल्येत्	१०६
१०४ ओसि च	१०५
१०५ आङि चापः	१०६
१०६ संबुद्धौ च	१०८
१०७ अम्बार्थ-नद्योर्ह्रस्वः	
१०८ ह्रस्वस्य गुणः	१०९,१११
१०९ जसि च	
११० ऋतो ङि-सर्वनामस्थानयोः	
१११ घेङिति	११५
११२ आणनद्याः	
११३ याडापः	११४
११४ सर्वनाम्नः स्याङ्ङस्वश्च	११५
११५ विभाषा द्वितीया-तृतीयाभ्याम्	
११६ डेराभ् नद्याम्नीभ्यः	११९,११७
११७ इडु-द्व्याम्	११८
११८ औत्	११९

११९ अच्च घेः	१२०
१२० आङो नाऽस्त्रियाम्	(६)
१देविका १देवता १स्फायो १भुज-मी १	
नातेर १तो दीर्घो विशतिः ॥	
इति पाणिनीयसूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य	
तृतीयः पादः ।	

चतुर्थः पादः

१ णौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः	८,३
२ नाग्लोपि-शास्वृदिताम्	
३ भ्राज-भास-भाष-दीप-जीव-मील-पीडामन्यतरस्याम्	
४ लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य	
५ तिष्ठतेरित्	६
६ जिघ्रतेर्वा	७
७ उञ्चत्	८
८ नित्यं छन्दसि	
९ दयतेदिगि लिटि	११
१० ऋतश्च संयोगादेर्गुणः	१२
११ ऋच्छत्यृताम्	
१२ शृ-दृ-प्रां ह्रस्वो वा	१५

११२ छितीत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते ङित इति ।

१२० आङ्वन्ति सूत्राणि औङ्वन्ति च न पाणिनीयानि, प्राक्तनान्येव । एवं 'भूवादयो धातवः १।३।१' इत्यादीनि बहूनि 'इकां यणिभर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः' इति सिद्धान्यपाणिनीयान्येव । भूश्च वाश्चेत्यादिकल्पनं मनोविनोदिनी ।

१ सप्तपञ्चाशत् यावत् प्रकृति-प्रत्यय-कृतिः ।

अङ्ग-कार्यं ततोऽभ्यास-कृत्यं स्यात्सप्तमान्तिमे ॥

१३ केऽणः	१४	४० द्यति-स्यति-मा-स्थामित्ति	
१४ न कपि	१५	किति (२)	४१, ४७
१५ आपोऽन्यतरस्याम्		४१ शा-च्छोरन्यतरस्याम्	
१६ ऋ-दृशोऽङि गुणः	२०	४२ दधार्तेहिः	४४
१७ अस्यतेस्थुक्		४३ जहातेश्च क्तिव	४४
१८ श्वयतेरः		४४ विभाषा छन्दसि	४५
१९ पतः पुम्		४५ सुधित-वसुधित-नेमधित-धिष्व-	
२० वच उम्	(१)	धिषीय च	
२१ शीङः सार्वधातुके गुणः	२२	४६ दो दद घोः	४७
२२ अयङ् यि किङिति	२९, २५	४७ अच उपसर्गात् तः	४९
२३ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः	२४	४८ अपो भि	
२४ एतेलिङि		४९ सः स्यार्धधातुके	५२, ५७
२५ अकृत-सार्वधातुकयोर्दीर्घः	२९, २६	५० तासस्त्योर्लोपः	५२, ५३
२६ च्चौ च	२७	५१ रि च	
२७ रीडृतः	३०	५२ ह एति	
२८ रिङ् श-यग्-लिङ्क्षु	२९	५३ यीवर्णयोर्दीधी-वेव्योः	
२९ गुणोऽर्ति-संयोगाच्चोः	३०	५४ सनि मी-मा-धु-रभ-लभ-शक-पत-	
३० यङि च	३१	पदामच इस्	५७, ५६
३१ ई घ्रा-ध्मोः	३३	५५ आप्-ज्ञप्यृधामोत्	५६
३२ अस्य च्चौ	३५	५६ दम्भ इच्च	
३३ क्यचि च	३९	५७ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा	
३४ अशनायोदन्य-धनाया बुभुक्षा-		५८ अत्र लोपोऽभ्यासस्य	९७
पिपासा-गर्धेषु		५९ ह्रस्वः	
३५ न छन्दस्यपुत्रस्य	३९	६० हंलादिः शेषः	(३) ६१
३६ दुरस्युर्द्रविणस्युर्बृषण्यति-रिषण्यति		६१ शर्पूर्वाः खयः	
३७ अश्वाघस्यात्	३८	६२ कुहोश्चुः	६४
३८ देव-सुम्नयोर्यजुषि काठके		६३ न कवतेर्यङि	६४
३९ कव्यध्वर-पृतनस्यर्चि लोपः		६४ कृपेश्छन्दसि	६५

६५ दाघति-दर्घति-दर्घषि-बोभूतु-
तेतिक्तेऽलर्घ्यापनीफणत्-संस-
निष्यदत्-करिक्कत्-कनिक्रदद्-
भरिभ्रद्-दविध्वतो-दविद्युतत्-
तरीत्रतः-सरीसृपतं-वरीवृजन्-
मर्मृज्यागनीगन्तीति च
६६ उरत्
६७ द्युति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम् ६८
६८ व्यथो लिटि ७४
६९ दीर्घं इणः किति ७०
७० अत आदेः
७१ तस्मान्नुङ् द्विहलः ७२
७२ अश्नोतेश्च
७३ भवतेरः ७४
७४ ससूवेति निगमे
७५ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ७६, ७८
७६ भृगामित् ८१
७७ अति-पिपत्योश्च
७८ बहुलं छन्दसि
७९ सन्यतः ८१
८० ओः पु-यण्-ज्यपरे (४) ८१
८१ स्रवति-मृणोति-द्रवति-प्रवति-
प्लवति-च्यवतीनां वा

८२ गुणो यङ्-लुकोः ९०
८३ दीर्घोऽकितः
८४ नीग्-वञ्चु-संसु-ध्वंसु-भ्रंसु-कस-
पत-पद-स्कन्दाम्
८५ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ८७
(वा०) पदान्ताच्चेति वक्तव्यम्
८६ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशां च
८७ चर-फलोश्च ८७
८८ उत्परस्यातः ८९
८९ ति च
९० रीगृदुपधस्य च ९२, ९१
(वा०) रीगृत्वत इति वक्तव्यम्
९१ रुप्रिकौ च लुकि ९२
९२ ऋतश्च
९३ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे
९४ दीर्घो लघोः
९५ अत् स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-भ्रद-स्तृ-
स्पशाम् ९७
९६ विभाषा वेष्टि-चेष्टयोः
९७ ई च गणः
गौ'च शीङ्ः' शाच्'छो 'शार्पूर्वाः
'स्रवति सप्तदश ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च ।

अथाष्टमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

१ सर्वस्य द्वे	१५
२ तस्य परमाच्चेडितम्	३
३ अनुदात्तं च	
४ नित्य-वीप्सयोः	
५ परेर्वर्जने	
६ प्र-समुपोदः पादपूरणे	
७ उपर्यध्यधसः सामीप्ये	
८ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयाऽसंमति- कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु	
९ एकं बहुव्रीहिवत्	१०
१० आवाधे च	
११ कर्मधारयवदुत्तरेषु	१५
१२ प्रकारे गुणवचनस्य	
(वा०) डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्	
(वा०) कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्	
(वा०) स्त्री-नपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः	

१३ अकृच्छ्रे प्रिय-सुखयोरन्यतरस्याम्	
१४ यथास्वे यथायथम्	
१५ द्वन्द्वं रहस्य-मर्यादा-वचन-व्युत्क्र- मण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु	
१६ पदस्य	८।३।५४
१७ पदात्	६९
१८ अनुदात्तं सर्वमपादादौ	७४
१९ आमन्त्रितस्य च	
२० गुष्मदस्मदोः षष्ठी-चतुर्थो- द्वितीयास्थयो-वर्न्नावो	
(१) २६, २२	
२१ बहुवचनस्य वस्-नसौ	
२२ ते-मयावेकवचनस्य	२३
२३ त्वा-मी द्वितीयायाः	
२४ न च-वा-हाहैव-युक्ते	२६
२५ पश्यार्थैश्चानालोचने	
२६ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा	
२७ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो	

- १ पिशाचप्रश्ने पण्डितोत्तरम्—‘सर्वस्य द्वे’ सुमति-कुमती सम्पदापत्ति-हेतू,
‘एको गोत्रे’ स भवति पुमान् यः कुटुम्बं विभर्ति । ‘वृद्धो यूना’ ऽभ्युदय-
मतिना श्रद्धया सेवनीयः, ‘स्त्री पुंवच्च’ प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम् ॥
- ४ आभीक्ष्ण्यं नित्यता सा च तिङव्यय-कृत्सु । पचति पचतीति । युगपद्
व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा च सुप्सु । गृहे-गृहे गावः । इति ।
- १६ पादे तृतीयेऽस्याध्यायस्य ‘इडाया वा ८।३।५४’ इति यावत् ।
- १७ ‘कुत्सने० ६९’ इत्यन्तम् ।
- १७ पदात् पदस्य विज्ञानमुत्तरोत्तरमधत्ते । सपादसप्तमं वीक्ष्य त्रिपादी प्रपलायते ॥

२८ तिङ्ङितिङ्ङः	६६	५५ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके	
२९ न लुट्	६६	५६ यद्धि-तु-परं छन्दसि	
३० निपातैर्यद्यदि-हन्त-कुविन्-नेच्- चेच्-चण्-कच्चिद्-यत्र-युक्तम्		५७ चन-चिदिव-गोत्रादि-तद्धिताभ्रेडि- तेष्वगतेः	५८
३१ नह प्रत्यारम्भे		५८ चादिषु च	
३२ सत्यं प्रश्ने		५९ च-वा-योगे प्रथमा	६५
३३ अङ्गात्प्रातिलोभ्ये	३४	६० हेति क्षियायाम् (३)	६८
३४ हि च	३५	६१ अहेति विनियोगे च	
३५ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्		६२ चाहलोप एवेत्यवधारणम्	
३६ यावद्यथाभ्याम्	३८	६३ चादिलोपे विभाषा	६५
३७ पूजायां नानन्तरम्	३८	६४ वै-वावेति च छन्दसि	६५
३८ उपसर्गव्यपेतं च		६५ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्	
३९ तु-पश्य-पश्यताहैः पूजायाम्	४०	६६ यद्वृत्तान्नित्यम्	
४० अहो च (२)	४१	६७ पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठा- दिभ्यः	६८
४१ शेषे विभाषा	४२	६८ सगतिरपि तिङ्ङि	६९
४२ पुरा च परीप्सायाम्		६९ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ	
४३ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्		७० गतिगंतौ	७१
४४ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रति- षिद्धम्	४५	७१ तिङ्ङि चोदात्तवति	
४५ लोपे विभाषा		७२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्य- मानवत्	७४
४६ एहि मन्ये प्रहासे लृट्		७३ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्	७४
४७ जात्वपूर्वम्	४९	७४ विभाषितं विशेषवचने	
४८ किंवृत्तं च चिदुत्तरम्		१सर्वस्य २बहुवचनस्य ३शेषे ४हेति चतुर्दश ॥	
४९ आहो उताहो चानन्तरम्	५०	इति पाणिनीयसूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य	
५० शेषे विभाषा	५३	प्रथमः पादः ।	
५१ गत्यर्थ-लोटा लण्-न-चेत्कारकं सर्वान्यत्	५४		
५२ लोट् च	५४		
५३ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्	५४		
५४ हन्त च			

द्वितीयः पादः

१ पूर्वत्रासिद्धम्	८।४।६८
२ नलोपः सुप्-स्वर-संज्ञा-तुग्विधिषु कृति	
३ न मु ने	
(वा०) निष्ठादेशः षत्व-स्वर-प्रत्ययेङ्-विधिषु सिद्धो वक्तव्यः	
४ उदात्त-स्वरितयोर्यणः स्वरितो-ऽनुदात्तस्य	६
५ एकादेश उदात्तेनोदात्तः	६
६ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ	
७ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य	८
८ न ङि-सम्बुद्धयोः	
(वा०) वा नपुंसकानाम्	
९ मादुपधायाश्च सतोर्वोऽय-वादिभ्यः	१६, १५
१० झयः	
११ संज्ञायाम्	१६

१२ आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्-कक्षी-वद्गुमण्वच्चर्मण्वती	
१३ उदन्वानुदधौ च	
१४ राजन्वान्सौराज्ये	
१५ छन्दसीरः	१७
१६ अनो नुट्	१७
१७ नाद् घस्य	
१८ कृपो रो लः	२२
१९ उपसर्गस्यायतौ	
२० ओ यङि	(१) २१
२१ अचि विभाषा	२२
२२ परेश्च घाङ्कयोः	
२३ संयोगान्तस्य लोपः	२४, २९
(वा०) यणः प्रतिषेधो वाच्यः	
२४ रात् सस्य	२८
२५ धि च	
२६ झलो झलि	३८
२७ ह्रस्वादङ्गात्	
२८ इट ईटि	

१ पूर्वत्रासिद्धमित्येष पाणिनि-न्यायदोऽद्भुतः ।

स्वानेवासिद्धयन्नचंचतिथीन् स्वीयकार्यकृत् ॥

(अष्टाध्यायीपाठकाः 'पूर्वत्र इतः पूर्वसूत्रेषु परम् पादत्रयम् असिद्धम् ।

यदा अधिकारोऽयं पर-सूत्रे गच्छति तदापि तत्र वक्ति पूर्वत्र परं सूत्रम् असिद्धम् इति, अतश्च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परम् असिद्धम्' इति तु अधिकारसूत्रमिदम् इति ज्ञानेनैव जानन्ति । कथं वृत्तिघोषणं कुर्युः । इत्यतो ज्ञायते वृत्तिघोषणं पाणिनिसंकल्पविरुद्धमिति पापकृत् ।)

१ मात् इति स्वतन्त्रम्, उपधायाः विशेषणं च । मश्च अश्च तयोः समाहारः मम्, तस्मात् इति पञ्चम्यन्तम् । 'अ' इति सवर्णबोधकतया अ, आ इत्यु-भयं गृह्णाति ।

२९ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च	३८
३० चोः कुः	
३१ हो ङः	३५
३२ दादेर्घातोर्घः	३८, ३३
३३ वा द्रुह-मुह-ष्णुह-ष्णिहाम्	
३४ नहो घः	
३५ आहस्थः	
३६ व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज- भ्राज-च्छ-शां षः	
(वा०) परौ व्रजेः षः पदान्ते	
३७ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्थवोः	३८
३८ दघस्त-थोश्च	
३९ झलां जशोऽन्ते	
४० झषस्त-थोर्घोऽघः	(२)
४१ षढोः कः सि	
४२ र-दाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः	६१
४३ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः	
४४ ल्वादिभ्यः	
४५ ओदितश्च	
४६ क्षियो दीर्घात्	
४७ श्योऽस्पशं	
४८ अञ्चोऽनपादाने	
४९ दिवोऽविजिगीषायाम्	
५० निर्वाणोऽवाते	
५१ शुषः कः	
५२ पचो वः	

५३ क्षायो मः	५४
५४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्	
५५ अनुपसर्गात् फुल्ल-क्षीब-कृशोल्लाषाः	
५६ नुद-विदोन्द-त्रा-घ्रा-ह्रीभ्योऽन्यतर- स्याम्	
५७ न ध्या-ख्या-पू-मूर्च्छि-मदाम्	६१
५८ वित्तो भोग-प्रत्यययोः	
५९ भित्तं शकलम्	
६० ऋणमाधमर्ण्ये	(३)
६१ नसत्त-निषत्तानुत्त-प्रतूर्त-सूर्त- गूर्तानि छन्दसि	
६२ विवन्प्रत्ययस्य कुः	६३
६३ नशेर्वा	
६४ मो नो धातोः	६५
६५ म्वोश्च	
६६ स-सजुषो रुः	७१
६७ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च	
६८ अहन्	६९
(वा०) रूप-रात्रि-रथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्	
६९ रोऽसुपि	७१
७० अमनरूधरवरित्युभयथा छन्दसि	
७१ भुवश्च महाव्याहृतेः	
७२ वसु-संसु-ध्वंस्वनडुहां दः	७५
७३ तिप्यनस्तेः	
७४ सिपि धातो र्वा	७५, ७९, ७५
७५ दश्च	
७६ वोरूपघ्राया दीर्घ इकः	
	७९, ७८, ७९

४२ इतो निष्ठादेशप्रकरणम् ६१ सूत्रान्तं याति ।

६८ अहन् इत्यत्र सुपो सुलुक् ७१, ३९ इति षष्ठ्या लुक् शेषम् ।

७७ हलि च	७८
७८ उपधायां च	
७९ न भ-कुर्छुराम्	
८० अदसोऽसेर्दादु दो मः (४) ८१	
८१ एत-ईद् बहुवचने	
८२ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः	९८
८३ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे	
८४ दूराद्धूते च	८६
८५ है-हे-प्रयोगे है-हयोः	
८६ गुरोरुत्तोजनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्	
८७ ओमभ्यादाने	
८८ ये यज्ञकर्मणि	९२
८९ प्रणवष्टेः	९०
९० याज्यान्तः	
९१ ब्रूहि-प्रेष्य-श्रौषड्-वौषडावहाना-मादेः	९२
९२ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च	
९३ विभाषा पृष्ट-प्रतिवचने हेः	९४
९४ निगृह्यानुयोगे च	
९५ आम्रेडितं भर्त्सने	९६
९६ अङ्ग-युक्तं तिङाकाङ्क्षम्	

९७ विचार्यमाणानाम्	९८
९८ पूर्वं तु भाषायाम्	
९९ प्रति-श्रवणे च	
१०० अनुदात्तं प्रश्नान्ताभि-पूजितयोः (५) १०२	
१०१ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने	
१०२ उपरिस्विदासीदिति च	
१०३ स्वरितमात्रेडितेऽसूया-सम्मति-कोप-कुत्सनेषु	१०५
१०४ क्षियाशीः-प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्	
१०५ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः	
१०६ प्लुतावैच इदुतौ	
१०७ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्ध-स्यादुत्तरस्येदुतौ	
१०८ तयोर्-श्वावचि संहितायाम्	८।४।६८

‘पूर्वत्रा’चि षढोः नसत्तैत^५
ईच्चि^१ दित्यष्टौ ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

८० असेः इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । असः सकार-रहितस्येत्यर्थः । उ + ऊ = ऊ
ततः ‘उ’ इति समाहारद्वन्द्वाद् ह्रस्वम् ॥

अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

१०८ ‘संहितायाम्’ इति अष्टमाध्यायान्तिमपादान्तम् ‘अ अ ८।४।६८’ इत्यन्तं
गच्छति-^१ इयं संहिता गृह्यसूत्रिकायां पूर्वोक्तानि धातुसंज्ञा-^२ आबस्यको उभे
अपि ।

तृतीयः पादः

१ मतु-वसो रु संबुद्धौ छन्दसि	१२
२ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा	३
३ आतोऽटि नित्यम्	
४ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः	
५ समः सुटि	
(वा०) सं-पुं-कानां सो वक्तव्यः, समो	
वा लोपमेके ।	
६ पुमः खय्यम्परे	८
७ नश्छव्यप्रशान्	१२, ८
८ उभयथर्क्षु	
९ दीर्घादटि समानपादे	
१० नृन् पे	
११ स्वतवान् पायौ	
१२ कानाम्नेडिते	
१३ ङो ङे लोपः	१४
१४ रो रि	१५
१५ खरवसानयोर्विसर्जनीयः	१६
१६ रोः सुपि	१७
१७ भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य	
योऽशि	२२, २४
१८ व्-योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटा-	
यनस्य	२१
१९ लोपः शाकल्यस्य	२२

२० ओतो गार्ग्यस्य	(१)
२१ उञि च पदे	
२२ हलि सर्वेषाम्	२३
२३ सोऽनुस्वारः	२४
२४ नश्चापदान्तस्य झलि	
२५ नो राजि समः वदौ	२७
२६ हे मपरे वा	२७, ३१
२७ नपरे नः	
२८ इ-णोः कुक् टुक् शरि	३०
२९ डः सि धुट्	३०
३० नश्च	३१
३१ क्षि तुक्	
३२ डमो ह्रस्वादच्चि डमुण् नित्यम्	३३
३३ मय उञो वो वा	
३४ विसर्जनीयस्य सः	५४
३५ शर्परे विसर्जनीयः	३६
३६ वा शरि	
(वा०) खर्परे शरि वा विसर्गलोपः	
३७ कु-प्वो-क-पौ च	५४
३८ सोऽपदादौ	५४, ३९
३९ इणः षः	४८
४० नमस्-पुरसोर्गत्योः	(२)
४१ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य	
४२ तिरसोऽन्यतरस्याम्	४४

१ रुप्रकरणं १२ सूत्रान्तम् ।

७ 'अप्रशान्' इति प्रशान् शब्दस्य 'सुपां सुलुक्० ७।१।३९' इति षष्ठ्याः सो कृते रूपम् ।

१३ क्रमोपवन्धेऽप्यथ लाघवे मुने रो रीति सूत्रं पुरतः प्रकाशते ।

समाजशास्त्रावगतिद्विजत्ववित् प्रशालनं कर्तुमुपागता बुधः ॥

३४ इतः 'इडाया वा ८।३।५४' इत्यन्तं सत्त्वाधिकारः ।

४३ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे		६२ सः स्विदि-स्वदि-सहीनां च	
४४ इसुसोः सामर्थ्ये	४५	६३ प्राक् सितादङ्गव्यायेऽपि	७०
४५ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य	५४, ४७	६४ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य	६५
४६ अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र- कुशा-कर्णोष्णव्ययस्य		६५ उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति- स्तौति-स्तोमति-स्था-सेनय-सेध- सिच-सञ्ज-स्वञ्जाम्	७७
४७ अधः-शिरसी पदे		६६ सदिरप्रतेः	
४८ कस्कादिषु च		६७ स्तम्भेः	६८
४९ छन्दसि वाऽप्राप्तेऽदितयोः	५४	६८ अवाञ्चालम्बनाविद्वययोः	६९
५० कः करत्-करति-कृधि-कृतेष्वनदितेः		६९ वेश्च स्वनो भोजने	
५१ पञ्चभ्याः परावध्यर्थे	५२	७० परि-नि-विभ्यः सेव-सित-सय सिबु-सह-सुट्-स्तु-स्वञ्जाम्	७१
५२ पातौ च बहुलम्		७१ सिवादीनां वाऽङ्गव्यायेऽपि	७६
५३ षष्ठ्याः पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद- पयस्-पोषेषु	५४	७२ अनु-वि-पर्यभि-निभ्यः स्यन्दतेऽप्रा- णिषु	
५४ इडाया वा		७३ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्	७५
५५ अपदान्तस्य मूर्धन्यः	११९	७४ परेश्च	
५६ सहेः साडः सः	११९	७५ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु	
५७ इण् कोः	११९	७६ स्फुरति-स्फुल्योर्नि-नि-विभ्यः	
५८ नुम्-दिसर्जनीय-शब्दवायेऽपि	५९	७७ वेः स्कन्नातेर्नित्यम्	
५९ आदेश-प्रत्यययोः		७८ इणः षी-ध्वं-लुङ्-लिटां धोऽङ्गात्	७९
६० शासि-वसि-घसीनां च (३)			
६१ स्तौति-ण्योरेव षण्यभ्यासात्	६२		

५४ पदाङ्ग-संहिता-धातु-प्रत्ययाधिकृतिप्रभा ।

अष्टकक्रम-पाठेनाध्येतुः प्रज्ञां प्रकाशयेत् ॥

५५ षत्व-णत्वाधिकारोऽयम् भट्टिशास्त्रे विमृश्यताम् ।

नवमे दन्धनं गत्वा कपी रावणमब्रवीत् ॥

५५ इतो मूर्धन्यषाधिकारः सनिषेधः पादान्तं ज्ञेयः ।

६३ इतः सप्ततितम्-सप्तान्तं प्राक् सितादिः ।

६५ इतः सप्त-सप्ततितमान्तम् उपसर्गात् षत्वविधिः ।

७० स्थासेनयादिः सितात् पूर्वः ।

७९ विभाषेतः

८० समासेऽङ्गुलेः सङ्गः (४) ८५

८१ भीरोः स्थानम्

८२ अग्नेः स्तुत्-स्तोम-सोमाः

८३ ज्योतिरायुषः स्तोमः

८४ मातृ-पितृभ्यां स्वसा ८५

८५ मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ८६

८६ अभि-निसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्

८७ उपसर्ग-प्रादुर्भ्यामस्तियञ्परः

८८ सु-वि-नि-द्वैभ्यः सुपि-सूति-समाः

८९ नि-नदीभ्यां स्नातेः कौशले

९० सूत्रं प्रतिष्ठातम्

९१ कपिष्ठलो गोत्रे

९२ प्रष्ठोऽग्रगामिनि

९३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ९४

९४ छन्दोनाम्नि च

९५ गवि-युधिभ्यां स्थिरः

९६ वि-कु-शमि-परिभ्यः स्थलम्

९७ अम्बाम्ब-गो-भूमि सव्याऽप-द्वि-त्रि-

कु-शेकु-शङ्क्वङ्गु-मञ्जि-पुञ्जि-

परमे-वर्हिदिव्यग्निभ्यः स्थः

९८ सुषामादिषु च

९९ एति संज्ञायामगात् १००

१०० नक्षत्राद् वा (५)

१०१ ह्रस्वात् तादौ तद्धिते १०४

१०२ निसस्तपतावनासेवने

१०३ युष्मत्-तत्-तत्तक्षुःष्वन्तः-

पादम् १०४

१०४ यजुष्येकेषाम् १०६

१०५ स्तुत-स्तोमयोश्छन्दसि १०९

१०६ पूर्वपदात् १०९

१०७ सुमः

१०८ सनोतेरनः

१०९ सहेः पृतनतर्भ्यां च

११० न रपर-सृपि-सृजि-स्पृशि-स्पृहि-

सवनादीनाम् ११९

१११ सात् पदाद्योः

११२ सिचो यङि

११३ सेधतेगंतौ

११४ प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ

११५ सोढः

११६ स्तम्भु-सिबु-सहां चङि

११७ सुनोतेः स्य-सनोः

११८ सदि-ष्वञ्जोः परस्य लिटि

११९ नि-व्यभिभ्योऽङ्व्यवाये वा छन्दसि

१ मतुवसोरू २ जि चेदु ३ दुपधस्य ४ स्तो-

तिष्यो ५ भीरोः ६ ह्रस्वात्तादावे-

कोनविंशतिः १९ ॥

इति पाणिनीयसूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः

१ र-षाभ्यां नो णः समानपदे ३९

(वा०) ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्

२ अट्-कु-प्वाङ्-नुम्-व्यवायेऽपि

३ पूर्वपदात् संज्ञायामगः १३, ४

४ वनं पुरगा-मिश्रका-सिधका-		२४ अन्तरदेशे	२५
शारिका-कोटरा-ऽग्रेभ्यः	६	२५ अयनं च	
५ प्र-निरन्तः-शरेक्षु-प्लक्षाम्न-कार्ष्य-		२६ छन्दस्यृदवग्रहात्	२७
खदिर-पीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि		२७ नश्च धातुस्थोरु-षुभ्यः	२८
६ विभाषौषधि-वनस्पतिभ्यः		२८ उपसर्गाद् बहुलम्	३४
७ अहोऽदन्तात्		२९ कृत्यचः	३४, ३९
८ वाहनमाहितात्		३० णेर्विभाषा	३९
९ पानं देशे	९०	३१ हलश्चेजुपधात्	३२
१० वा भाव-करणयोः	९१	३२ इजादेः सनुमः	
११ प्रातिपदिकान्त-नुम्-		३३ वा निस-निक्ष-निन्दात्	
विभक्तिषु च	९३	३४ न भा-भू-पू-कमि-गमि-प्यायी-	
१२ एकाजुत्तरपदे णः		वेपाम्	३९
१३ कुमति च		३५ षात्पदान्तात्	
१४ उपसर्गादिसमासेऽपि		३६ नशेः षान्तस्य	
णोपदेशस्य	२३	३७ पदान्तस्य	
१५ हिनु-मीना		३८ पदव्यवायेऽपि	
१६ आनि लोट्		३९ क्षुभ्नादिषु च	
१७ नेर्गद-नद-पत-पद-घु-मा-स्यति-		(वा०) आचार्यादिणत्वं च	
हन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-		४० स्तोः श्चुना श्चुः (२)	४२, ४४
वपति-वहति-शाम्यति-चिनोति-		४१ ष्टुना ष्टुः	४४
देगिधषु च	९८	४२ न पदान्ताद्वोरनाम्	४५
१८ शेषे विभाषाऽक-खादावषान्त उपदेशे		४३ तोः षि	४४
१९ अनितेः	२९	४४ शात्	
२० अन्तः	(१)	४५ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा	४७
२१ उभौ साभ्यासस्य		(वा०) प्रत्यये भाषायां नित्यम्	
२२ हन्तेरत्पूर्वस्य	२३	४६ अचो रहाभ्यां द्वे	४७, ५२
२३ व-मोर्वा		४७ अनचि च	

२८ इतः उपसर्गादिति ३४ सूत्रान्तम् ।

३४ नाधिकारः ३९ सूत्रान्तम् ।

४६ वर्णद्वित्वं दीर्घादीनां च ५२ सूत्रान्तम् । तत्र सन्निधौ च ।

४८ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य	५२	६० तोलि	(३)
४९ शरोऽचि		६१ उदः स्था-स्तम्भोः पूर्वस्य	६२
५० त्रि-भृतिपु शाकटायनस्य		६२ झयो होऽन्यतरस्याम्	६३, ६५
५१ सर्वत्र शाकल्यस्य		६३ शश्छोऽटि	
५२ दीर्घादाचार्याणाम्		(वा०) छत्वममीति वाच्यम्	
५३ झलां जश् झशि	५६	६४ हलो यमां यमि लोपः	६५
५४ अभ्यासे चर्च	५६	६५ झरो झरि सवर्णे	
५५ खरि च		६६ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः	६७
५६ वाऽवसाने	५७	६७ नोदात्त-स्वरितोदयमगार्ग्य-काश्यप- गालवानाम्	
५७ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः		६८ अ अ	
५८ अनुस्वारस्य ययि पर- सवर्णः	५९, ६५	१रषाभ्या २मुभौ ँदुना ष्टुर्ह	
५९ वा पदान्तस्य		दः स्थाष्टौ ८ ॥	

इति पाणिनीयसूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च ।

* वाच्या न सा पाणिनिकाव्य-शक्तिस्तदीय-काव्यं पठता जनेन ।
अतद्धिते यो ध्वनि-गर्भ-सूत्रे श्वानं युवानं मघवानमाह ॥

६८ 'अ अ' इति अनुत्तर-नामकीर्तनात्महामङ्गलम् । तदेवं 'वृद्धिः' इत्यादौ,
शिवशमिति मध्येऽन्ते चेदम्—इति 'मङ्गलादीनि०' इत्यादि पतञ्जल्युक्तिः
(महाभा० ३-१) ।

६८ त्रिमुन्यष्टकमध्येता भट्टिशास्त्रसमन्वितम् ।

त्रिमङ्गलं श्रुतिप्रख्यं नीतिशास्त्रसमाजवित् ॥

* तस्य हितं तद्धितं, न तद्धितम् अतद्धितम्, तस्मिन् अतद्धिते=स्व-हिताऽकरणे
श्वानं युवानं मघवानम् आह प्रयुङ्क्ते । न इमे स्वहितकर्तारः । 'श्वयुव-
मघोनाम् अतद्धिते' (६।४।१३३) प्रवृत्तिः इति पाणिनिः ध्वनयत्यनेन
सूत्रेणेति भावः ।

पाणिनीय-शिक्षा-सूत्रपाठः

इहान्ते पाणिनीय-शिक्षासूत्र-पाठः प्रकाश्यते । अन्यकृत-श्लोकात्मक-शिक्षा-पेक्षयाऽस्य सुस्फुटत्वात् प्रामाणिकत्वाच्च । तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यस्य त्रिरत्न-भाष्यकर्त्रा सोमयाजिना —

‘सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति’ इति पाणिनीयेऽपि—इत्येवं तस्य पाणिन्यु-पज्ञत्वं समर्थितं (मैसूर संस्करण पृ० ४५०) श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकादिभिरै-तिहासिकैश्च तस्य प्रामाणिकत्वमुद्धोषितम् ।

(१) आकाश-वायु-प्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः ।

स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥

(२) तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः ।

स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ॥

(३) [वर्णास्] त्रिषष्टिः ६३ ।

(४) स्थानमिदं करणमिदं प्रयत्न एष द्विधाऽनिलः ।

स्थानं पीडयति, वृत्तिकारः प्रक्रम एषोऽथ नाभितलात् ॥

(१) स्थान-प्रकरणम्

१ अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः ।

२ हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम् ।

३ जिह्वामूलीयो जिह्वयः ।

४ कवर्गं ऋवर्णश्च जिह्वयः ।

५ सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके ।

६ कण्ठ्यानास्यमात्रानित्येके ।

७ इचुयशास्तालव्याः ।

८ ऋटुरषा मूर्धन्याः ।

९ रेफो दन्तमूलीय एकेषाम् ।

१० दन्तमूलस्तु तवर्गः ।

११ लृतुलसा दन्त्याः ।

१२ वकारो दन्त्योष्ठयः ।

१३ सृक्किणीस्थानमेकेषाम् ।

१४ उपपध्मानीया ओष्ठ्याः ।

१५ अनुस्वारयमा नासिक्याः ।

१६ कण्ठ्यनासिक्यमनुस्वारमेके ।

१७ यमाश्च नासिक्यजिह्वामूलीया

एकेषाम् ।

(१) टिप्पणी—पाणिनीय-शिक्षासूत्रकी उपलब्धिका इतिहास रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़ सोनीपत (हरियाणा) से प्रकाशित अष्टाध्यायी सूत्र-पाठके १४८ पृष्ठ में देखें ।

१६ अनुस्वारो वेदे (ग्व) इत्युच्यते रेफ-शब्द-प्रत्याहारस्योपरि ।

- १८ एदैतौ कण्ठ्यतालव्यौ ।
 १९ ओदैतौ कण्ठ्योष्ठ्यौ ।
 २० ऊअणनमाः स्वस्थाननासिका-
 स्थानाः ।

- २१ द्वौ द्वौ वर्णौ सन्ध्यक्षराणामारम्भके
 भवत इति ।
 २२ नहि सरेफ-ऋवर्ण-उच्चारणे रेफ-
 श्रुतिः ।

(२) करण-प्रकरणम्

- १ जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानां
 जिह्वा करणम् ।
 २ जिह्वामूलेन जिह्व्यानाम् ।
 ३ जिह्वामध्येन तालव्यानाम् ।

- ४ जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम् ।
 ५ जिह्वाम्राधः करणं वा ।
 ६ जिह्वोपाग्रेण दन्त्यानाम् ।
 ७ इत्येतदन्तःकरणम् ।

(३) अन्तःप्रयत्न-प्रकरणम्

- १ प्रयत्नोऽपि द्विविधः ।
 २ आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।
 ३ आभ्यन्तरस्तावत् ।
 ४ स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः ।
 ५ ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तःस्थाः ।

- ६ ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः ।
 ७ विवृतकरणा वा ।
 ८ विवृतकरणाः स्वराः ।
 ९ संवृतस्त्वकारः ।
 १० इत्येषोऽन्तः-प्रयत्नः ।

(४) बाह्यप्रयत्न-प्रकरणम्

- १ अथ बाह्याः प्रयत्नाः ।
 २ वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्ज-
 नीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ
 च प्रथम-द्वितीयौ विवृतकण्ठाः
 श्वासानुप्रदानाश्चाधोषाः ।
 ३ एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः ।
 ४ वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था
 हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीय-
 चतुर्थौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा

- नादानुप्रदाना धोषवन्तश्च ।
 ५ [एकेऽन्तःस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे
 महाप्राणाः] ।
 ६ तथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः ।
 ७ आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः ।
 ८ शादय ऊष्माणः ।
 ९ [स] स्थानेन द्वितीय-तृतीय-
 चतुर्थाः ।
 १० हकारेण चतुर्थाः ।

(५) स्थानपीडन-प्रकरणम्

- १ तत्र स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयः-
 पिण्डवत् स्थानमभिपीडयति ।
 २ अन्तःस्थवर्णकरो वायुर्दाह-
 पिण्डवत् ।

- ३ ऊष्मस्वरवर्णकरो वायुरूर्णा-
 पिण्डवत् ।
 ४ उक्ताः स्थानकरणप्रयत्नाः ।

(६) वृत्तिकार-प्रकरणम्

- १ अवर्णो ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच्च त्रै-
स्वर्योपनयेन चानुनासिक्यभेदाच्च
संख्यातोऽष्टादशात्मकः ।
- २ एवमिवर्णादयः ।
- ३ लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति ।
- ४ तं द्वादशभेदमाचक्षते ।
- ५ यदृच्छाशब्देऽशक्तिजानुकरणे वा
- यदा दीर्घाः स्युस्तदाऽष्टादशभेदं
ब्रुवते क्लृपक इत्यादिषु ।
- ६ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ।
- ७ तान्यपि द्वादशप्रभेदानि ।
- ८ अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः
सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
- ९ रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ।
- १० वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः ।

(७) प्रक्रम-प्रकरणम्

- १ एष क्रमो वर्णानाम् ।
- २ तत्रैते कौशिकीयाः श्लोकाः ।
- ३ सर्वान्तेऽयोगवाहत्वाद्
विसर्गादिरिहाष्टकः ।
अकार उच्चारणार्थो
व्यञ्जनेष्वनुबध्यते ॥
- ४ (क)पयोः कपकारी च
तद्वर्गीयाश्चयत्वतः ।
पलिवक्त्री-चखल्लतुर्जगिम्-
- जञ्छनुरित्यत्र यद्वपुः ॥
- ५ ...नासिक्येनोक्तं कादीनां त इमे
यमाः । तेषामुकारः संस्थान-
तत्तद्वर्गीयलक्षकः ॥
- ६ उक्ताः स्थानकरणप्रयत्नाः ।
- ७ इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते
तत् स्थानम् ।
- ८ येन निर्वृत्यन्ते तत् करणम् ।
- ९ प्रयतनं प्रयत्नः ।

(८) नाभितल-प्रकरणम्

- १ तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः
प्राणो नाम वायुरूढ्वर्माक्रामन्नुर-
आदीनां स्थानानामन्यतमस्मिन्
स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते ।
[इति अग्रे ग्रन्थपाठः]
- उच्चारणात् पूर्वं वर्णानामाभ्यन्तरं
तदनन्तरं बाह्यं प्रयतनं ज्ञेयम् ।
प्राक्तने काले भाषासंस्कृतेऽपि
उदात्तादिस्वरप्रयोगो भवति स्म ।
अग्रेऽपि परिशिष्टकारिका दृशेलिमाः ।
- पाणिनीयो नयो दुर्लभः साम्प्रतं तस्य वक्तव्यहो भाग्यतो लभ्यते ।
तद्दिशा शब्दराशिः समः साध्यते लोक-वेदेषु यो विस्तृतो विद्यते ॥ १ ॥

परिशिष्ट-कारिकाः

हलः सेट्-सिचि वृद्धिर्नातो हलादेर्लघोस्तु वा ।
 स्याल्ल्रान्तस्य वदि-व्रज्योर्न श्वसक्षणह्यचेदिति ॥
 रधि-नशि-तुपि-दृपि-द्रुहि-ष्णुहि-मुहि-ष्णिहः ।
 रधादयोऽमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥
 मुञ्चतिलुम्पतिश्चैव विदिर्लिम्पतिरेव च ।
 सिचिः कृतिः खिदिश्चैव पिशिश्चाष्टौ मुचादयः ॥
 एकाजुपुंभूदन्ता ये दीधी-वेव्योश्च जीर्यतेः ।
 जागर्तेश्च दरिद्रातेर्नानुनासः प्रयुज्यते ॥
 रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।
 जक्षितिश्वेति विज्ञेयो रुवाविः पञ्चको गणः ॥
 जाक्षि-जागृ-दरिद्रा-शास् दीधी-वेवी-चकास् तथा ।
 अभ्यस्तसंज्ञाः सहेते साभ्यासा ये च घातवः ॥
 यजिर्वपिर्वहिश्चैव व्येज्-वेजौ श्वयतिस्तथा ।
 वव-वसौ ह्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादयः ॥
 लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं-काममनसोरपि ।
 समो वा हित-ततयोर्मासस्य पचि युङ्-घञोः ॥
 यस्य षष्ठी चतुर्थी स्याद् विहस्य च विहाय च ।
 अहं कथं द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम् ॥
 षट्-पदानोह सूत्राणि पाणिन्यष्टकमध्यतः ।
 मन्त्रवत्सम्प्रयोज्यानि सदा वृश्चिकदंशने ॥

कृतं कालिदासेन समाधानम्—पिशाचोक्तेः—(१)

एको गोत्रे स भवति पुमान् यः कुटुम्बं विभति,
 स्त्री पुंवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनश्येत् ।
 वृद्धो यूनाऽभ्युदयमनसा सर्वथा सेवनीयः,
 सर्वस्य द्वे सुमति-कुमतौ सम्पदापत्तिहेतू ॥
 पक्षि-मत्स्य मृगान् हन्ति परिपन्थं च तिष्ठति ।
 व्रातेन जीवत्यधुना न वशः पूर्ववत् सनः ॥
 कीदृग्धीरः पदं ब्रूते, को रोगी, कश्च नास्तिकः ।
 कीदृक् चन्द्रं न पश्यन्ति, तत् सूत्रं पाणिनेर्वद ॥

अनुबन्ध-विचारः

अनिट्कारिकाः—

अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमे तु सेटः कथिता महर्षिभिः ।
ऊदन्त-ऋदन्त-ऋताञ्च वृङ् वृञौ श्वि-डोडिङ्गण्वय शीङ् शिञ्चावपि ॥
गणस्थ ऊदन्त उताञ्च ऋ-ण्वो क्षुविस्तथोर्णोतिरथो यु-णु-क्षणवः ।
इति स्वरान्ता निपुणैः समोरितास्ततो हलन्ता अपि सन्निरूपिताः ॥

अन्यच्च—

ऊङ्-ऋदन्तैर्योति-ऋ-क्षु-शीङ्-स्तु-नु-क्षु-श्वि-डोडिङ्-शिभिः ।
वृङ्-वृञ्भ्यां च विनेकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
(द्र० काशिका 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१०')

शिक्षायामनुबन्ध-विचारः

धातुप्रत्ययगाः सर्वे सार्थका ये प्रकीर्तिताः ।

अनुबन्धाः प्रदर्श्यन्ते मनागध्यायिनां कृते ॥

आत्मनेपदिनामकारः अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२ इत्यात्मनेपदार्थः ।
(परस्मैपदिनान्तुच्चारणार्थः) । उभयपदिनामकारः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले १।३।७२ इति उभयपदार्थः । आकारः आवितश्च ७।२।२१६ इति
इणनिषेधार्थः । इकारः इदितो नुम् घातोः ७।१।५८ इति विशेषणार्थः । ईकारः
श्रोदितो निष्ठायाम् ७।२।१४ इति विशेषणार्थः । उकारः उदितो वा ७।२।५६
इति विशेषणार्थः । ऊकारः स्वरति-सूति-सूपति धूज्जुदितो वा ७।२।४४ इति
विशेषणार्थः । ऋकारः नागलोपिशास्वृदिताम् ७।४।२ इति विशेषणार्थः ।
लृकारः पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु ३।१।५ इति विशेषणार्थः । एकारः
ह्यचन्त-क्षण-श्वस-जागृ-णि-इव्येदिताम् ७।२।५ इति विशेषणार्थः । ओकारः
ओदितश्च ८।२।४५ इति विशेषणार्थः । 'इक् स्मरणे' इत्यत्र ककारः अवीगर्थ-
द्वयेशां कर्मणि २।३।५२ इति विशेषणार्थः । ङकारः अनुदात्तङित आत्मनेपदम्
१।३।१२ इत्यात्मनेपदार्थः । ञकारः स्वरित-ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
१।३।७२ इति विशेषणार्थः । षकारः विद्धिवादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ इति
विशेषणार्थः । टकारः पात्राध्माधेट्दृशः ३।१।१३७ इति विशेषणार्थः ।
दाणो णकारः दाणश्च सा चेचबुत्थर्थे १।३।५५ इति विशेषणार्थः । इणो
णकारः इणो गा लुङि २।४।४५ इति विशेषणार्थः । दाप् दैपोः पकारः दा-घा-
ध्वदाप् १।१।२० इति विशेषणार्थः । टु-शब्दः दिवताऽयुच् ३।३।८९ इत्यर्थः ।
डु शब्दः विवतः ३।३।८८ इत्यर्थः । मि-शब्दः मीतः कः ३।२।१८७
इत्यर्थः । इर्-शब्दः इरितो वा ३।१।५७ इत्यर्थः । अथ क्रियावाचिभ्यो धातुभ्यो

लः स्थाने तिङ्प्रत्ययाः भवन्ति । ते च यथा—तिसस्त्रिसिप्यस्यमिद्वस्-
 मस्तातांश्चयासायांश्चमिद्वहिमहिङ् ३।४।७८ इत्यष्टादश । विभक्तिश्च
 १।४।१०४ इति सुपः १।४।१०३ तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः
 १।४।१०१ इति च प्रथममध्यमोत्तमा विभक्तयोऽपि कथ्यन्ते । अत्र पकारादयः
 सर्वेऽप्यनुबन्धाः कार्यार्थाः । तथाहि—पकारः अनुदात्तो सुष्पितो ३।१।४ इति
 विशेषणार्थः । टकारः इटोऽत् ३।४।१०६ इति विशेषणार्थः । डकारः तिङ्-
 प्रत्याहारार्थः । पूर्वे नव परस्मैपदं, परे नवात्मनेपदम् । तडानावात्मनेपदम्
 १।४।१०० इति तड आत्मनेपदसंज्ञायाम्, अवशिष्टानां नवानां लः परस्मैपदम्
 १।४।९९ इति परस्मैपदम् (अप्रकल्प्य चापवादविषयम् उत्सर्गोऽभिनिविशते)
 इति न्यायात् । लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् इति षट् टितः । लङ् लिङ्
 लृङ् लृङ् चत्वारो ङितः । अत्राप्यनुबन्धा अकारादयः कार्यार्थाः । विदो लटो
 वा ३।४।८३ लिटः कानञ्वा ३।२।१०६ लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५
 लृट् शेषे च ३।३।१३ लेटोऽडाटो ३।४।९४ लोटो लङ्वात् ३।४।८५ । एषु
 अकारादयश्चरितार्थाः । टकाराः टित आत्मनेपदानां टेरे ३।४।७९ इत्यर्थाः ।
 लङः शाकटायनस्यैव ३।४।१११ लिङः सोयुट् ३।४।१०२ ङित् लुङि ३।१।४३
 स्यतासी लृलुटोः ३।१।३३ । एषु अपि अकारादयश्चरितार्थाः । डकाराः
 नित्यं ङितः ३।४।९९ इत्यर्थाः । लकारा धातुभ्यो विधीयन्ते । ते च धातवो
 गणस्थाः प्रत्ययान्ताश्चेति द्विविधाः । गणस्थाः प्रायः सहस्रद्वयसंख्यकाः २००० ।
 सौत्राः प्रत्ययान्ताश्चेति अनन्ताः । भूवादयो धातवः १।३।१ सनाद्यन्ता धातवः
 ३।१।३२ तेऽपि सकर्मकाकर्मकभेदेन द्विधा । सकर्मकाः कर्मपेक्षक्रियार्थकाः ।
 अकर्मकाः कर्मनिरपेक्षक्रियार्थकाः । तेभ्यश्च लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः
 ३।४।६९ (अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे कर्तरि सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च
 लो भवति) इति लकारविधिसूत्रम् । इमे च विकरणप्रत्ययभेदतोऽपि दशधा ।
 तथाहि—कर्तरि शप् ३।१।६८, अविप्रभृतिभ्यः शप् २।४।७२, जुहोत्यादिभ्यः ङ्लुः
 २।४।७५, दिवादिभ्यः ङ्यन् ३।१।६९, स्वादिभ्यः ङुः ३।१।७३, तुवादिभ्यः शः
 ३।१।७७, रुधादिभ्यः ङन् ३।१।७८, तनाविकृञ्भ्य उः ३।१।७९, ऋधादिभ्यः ङ्ना
 ३।१।८१, सत्यापपाश रूपवीणातूलश्लोकघ्नेनालोमत्वचवसंवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्
 ३।१।२५ । तत्र सर्वेऽपि यथायोग्यं परस्मैपदात्मनेपदोभयपदभेदेन त्रिधा
 भवन्तोऽपि लक्षणान्तरभेदेन परस्परं परिवर्तन्ते उपसर्गादियोगात् । सकर्मकादि-
 भेदोऽपि विपरिवर्तते । यथा भवति, अनुभवति इत्यादि । विशति, निविशते
 इत्यादि चेति सङ्क्षेपः ।

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची

अ अ ८।४।६८
 अंशंहारी ५।२।६९
 अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०२
 अकथितं च १।४।५१
 अकर्तरि च० ३।३।१९
 अकर्तृण्ये पञ्चमी २।३।२४
 अकर्मकाच्च १।३।२६
 अकर्मकाच्च १।३।३५
 अकर्मकाच्च १।३।४५
 अकर्मधारये ६।२।१३०
 अकृच्छ्रे प्रियसुख० ८।१।१३
 अकृतसार्वधातु० ७।४।२५
 अके जीविकार्थे ६।२।७३
 अकेनोर्भविव्य० २।३।७०
 अक्षशलाका० २।१।१०
 अक्षेपु ग्लहः ३।३।७०
 अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५
 अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६
 अगारान्ताट्ठन् ४।४।७०
 अगरैकदेशे ३।३।७९
 अग्नीत्प्रेषणे ८।२।९२
 अग्नेः स्तुत्तौ ८।३।८२
 अग्नेर्हं ४।२।३३
 अग्नौ चैः ३।२।९१
 अग्नौ परि० ३।१।३३
 अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३
 अग्राघत् ४।४।१२६
 अग्रान्तशुद्ध० ५।४।१४५
 अङ्गित्थ ६।४।१०३
 अङ्ग इत्यादी च ६।१।११९
 अङ्गयुक्तं तिङ् ८।२।९६

अङ्गस्य ६।४।१
 अङ्गानि मैरेये ६।२।७०
 अङ्गात् प्रातिलोम्ये ८।१।३३
 अङ्गुलेर्दारुणि ५।४।११४
 अङ्गुल्यादि० ५।३।१०८
 अ च ४।३।३१
 अच उपसर्गात्तः ७।४।४७
 अचः ६।४।१३८
 अचः कर्तृयकि ६।१।१९५
 अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२
 अचः परस्मिन्० १।१।५७
 अचतुरविचतुर० ५।४।७७
 अचश्च १।२।२८
 अचस्तास्वत्थल्य ७।२।६१
 अचित्तहस्तिथेनो० ४।२।४७
 अचित्ताददेश० ४।३।९६
 अचि र ऋतः ७।२।१००
 अचि विभाषा ८।२।२१
 अचि इनुधातु० ६।४।७७
 अचोऽङ्गिति ७।२।११५
 अचोऽन्त्यादि टि १।१।६४
 अचो यत् ३।१।९७
 अचो रहाम्यां द्वे ८।४।४६
 अच्कावशक्तौ ६।२।१५७
 अच्च घेः ७।३।११९
 अच्छ गत्यर्थवदेषु १।४।६९
 अच्छत्यन्वव० ५।४।७५
 अजर्यं संगतम् ३।१।१०५
 अजादी गुण० ५।३।५८
 अजादीद्वितीयस्य ६।१।११
 अजाघतष्टाप् ४।१।४

अजाघदन्तम् २।२।३३
 अजाविभ्यां थ्यन् ५।१।८
 अजिनान्तस्योत्तर ५।३।८२
 अजिब्रज्योश्च ७।३।६०
 अजेर्व्यञ्जपोः २।४।५६
 अञ्जनगमां सनि ६।४।१६
 अज्ञाते ५।३।७३
 अञ्जेः पूजयाम् ७।२।५३
 अञ्जेलुक् ५।३।३०
 अञ्जेऽछन्दस्य० ६।१।१७०
 अञ्जोऽनपादाने ८।२।४८
 अञ्जेः सिचि ७।२।७१
 अञ्नासिकायाः ५।४।११८
 अट्कुप्वाङ् ८।४।२
 अङ् गार्ग्य० ७।३।९९
 अणञौ च ४।३।३३
 अणावकर्म० १।३।८८
 अणिञोरनार्प० ४।१।७८
 अणि नियुक्ते ६।२।७५
 अणिनुणः ५।४।१५
 अणुदित्सवर्णस्य० १।१।६९
 अणगयनादिभ्यः ४।३।७३
 अणौ द्वयचः ४।१।१५६
 अणोऽप्रगृह्य० ८।४।५७
 अण्कर्मणि च ३।३।१२
 अण्कुटिलिकायाः ४।४।१८
 अण्च ५।२।१०३
 अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८
 अत आदेः ७।४।७०
 अत आदेः ७।४।९५
 अत इतिनौ ५।२।११५

अत उत्सार्वा० ६।४।११०
 अत उपधायाः ७।२।११६
 अत एकहल्० ६।४।१२०
 अतः कृकमि० ८।३।४६
 अतश्च ४।१।१७७
 अतिग्रहान्यथन० ५।४।४६
 अतिधेन्व्यः ५।४।२६
 अतिरतिक्रमेण च १।४।९५
 अंतिशायने ५।३।५५
 अतेः शुनः ५।४।९६
 अतेरकृत्पदे ६।२।१९१
 अतो गुणे ६।१।९७
 अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१
 अतो मिस ऐन् ७।१।९
 अतोऽम् ७।१।२४
 अतो येयः ७।२।८०
 अतो रोरप्पुताद० ६।१।११३
 अतो लोपः ६।४।४८
 अतो व्रान्तस्य ७।२।२
 अतो हलोर्देर्लघोः ७।२।७
 अतो हेः ६।४।१०५
 अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
 अत्र लोपोऽभ्यास० ७।४।५८
 अत्रानुनासिकः ८।३।२
 अत्रिभृगुकुत्स० २।४।६५
 अत्वसन्तस्य ६।४।१४
 अत्सृष्टृत्वरप्रथ० ७।४।९५
 अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
 अदभ्यस्तात् ७।१।४
 अदर्शनं लोपः १।१।६०
 अदस औ सु० ७।२।१०७
 अदसो मात् १।१।१२
 अदसोऽसेर्दादु० ८।२।८०
 अदिप्रमृतिभ्यः १।४।७२
 अदूरभवश्च ४।२।७०
 अदेङ् गुणः १।१।२

अदो जग्धिर्ल्यप्ति० २।४।३६
 अदोऽनन्ने ३।२।६८
 अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 अद्भुतरादिभ्यः ७।१।२५
 अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४
 अद्यश्चोनावष्टव्ये ५।२।१३
 अधःशिरसी पदे ८।३।४७
 अधिकम् ५।२।७३
 अधिकरणवाचि० २।३।६८
 अधिकरणवाचि० २।२।१३
 अधिकरणविचाले ५।३।४३
 अधिकरणे बन्धः ३।४।४१
 अधिकरणे शैतेः ३।२।१५
 अधिकरणैतावत्त्वे २।४।१५
 अधिकृत्य कृते ४।३।८७
 अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३
 अधिरीश्वरे १।४।९७
 अधिशीङ्स्था० १।४।४६
 अधीगर्धदयेशां २।३।५२
 अधीष्टे च ३।३।१६६
 अधुना ५।३।१७
 अधेः प्रसहने १।३।३३
 अधेरुपरिस्थम् ६।२।१८८
 अध्ययनतोऽवि० २।४।५
 अध्यर्धपूर्व० ५।१।२८
 अध्यायन्यायो० ३।३।१२२
 अध्यायानुवाक० ५।२।६०
 अध्यायिन्यदेश० ४।४।७१
 अध्यायेष्वेवर्धः ४।३।६९
 अध्वनो यत्खौ ५।२।१६
 अध्वर्युकपाय० ६।२।१०
 अध्वर्युक्रतुर० २।४।४
 अन् ६।४।१६७
 अन् उपधालोपि० ४।१।३६
 अनङ् सौ ७।१।९३
 अनचि च ८।४।४७

अनत्यन्तगतौ क्तात् ५।४।४
 अनत्याधान० १।४।७५
 अनद्यतने लङ् ३।२।१११
 अनद्यतने लुट् ३।३।१५
 अनद्यतनेर्हिल्० ५।३।२१
 अनन्तावसथ० ५।४।२३
 अनन्त्यस्यापि ८।२।१०५
 अनभिहिते २।३।१
 अनवकल्प्यमर्ष० ३।३।१४५
 अनश्च ५।४।१०८
 अनसन्तान्त्रपु० ५।४।१०३
 अपाप्यकः ७।२।१२२
 अनिगन्तोऽब्रतौ ६।२।५२
 अनितेः ८।४।१९
 अनिदितां हल्० ६।४।२४
 अनुकम्पायाम् ५।३।७६
 अनुकरणं चानिति० १।४।६२
 अनुकाभिका० ५।२।७४
 अनुगवमायामे ५।४।८३
 अनुगादिनष्टक ५।४।१३
 अनुग्वलंगामी ५।२।१५
 अनुदात्तं सर्वम० ८।१।१८
 अनुदात्तङित० १।३।१२
 अनुदात्तं च ८।१।३
 अनुदात्तं पद० ६।१।१५८
 अनुदात्तं प्रश्ना० ८।२।१००
 अनुदात्तस्य च ६।१।१६१
 अनुदात्तस्य चर्दुप० ६।१।५९
 अनुदात्तादेरब् ४।२।४४
 अनुदात्तादेशश्च ४।३।१४०
 अनुदात्ते च ६।१।१९०
 अनुदात्ते च कु० ६।१।१२०
 अनुदात्तेतश्च ३।२।१४९
 अनुदात्तोपदेश० ६।४।३७
 अनुदात्तौ सुप्तिौ ३।१।४
 अनुनासिकस्य ६।४।१५

अनुनासिकात् ० ८।३।४
 अनुपदसर्वात्रायां ० ५।२।९
 अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९०
 अनुपराभ्यां कृञः १।३।७९
 अनुपसर्गाच्चः १।३।७६
 अनुपसर्गात्कुल्ल ० ८।२।५५
 अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
 अनुपसर्गास्मिन् ० ३।१।१३८
 अनुपसर्जनात् ४।१।१४
 अनुप्रतिगुणश्च १।४।४१
 अनुप्रवचनादि ० ५।१।१११
 अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२
 अनुर्यत्समया २।१।१५
 अनुर्लक्षणे १।४।८४
 अनुवादे चरणानाम् २।४।३
 अनुविपर्यभिनि ० ८।३।७२
 अनुशतिकादीनां ७।३।२०
 अनुस्वारस्य ८।४।५८
 अनृष्यानन्तर्ये ४।१।१०४
 अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४
 अनेकाल्लिशत् ० १।१।५५
 अनो नृत् ८।२।१६
 अनो बहुव्रीहिः ४।१।१२
 अनो भावकर्म ० ६।२।१५०
 अनोरकर्मकात् १।३।४९
 अनोरप्रधान ० ६।२।२८९
 अनोऽस्मायः ० ५।४।९४
 अनौ कर्मणि ३।२।१००
 अन्तः ६।२।९२
 अन्तः ६।२।१४३
 अन्तः ६।२।१७९
 अन्तः ८।४।२०
 अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ४।३।६०
 अन्तरङ्गिणी ० १।१।३६
 अन्तरदेशे ८।४।२४
 अन्तरपरिग्रहे १।४।६५

अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
 अन्तर्घनो देशे ३।३।७८
 अन्तर्धौ येना ० १।४।२८
 अन्तर्वहिर्भ्यां ५।४।११७
 अन्तर्वत्पति ० ४।१।३२
 अन्तश्च ६।२।१८०
 अन्तश्च तवे ६।१।२००
 अन्तात्यन्ताध्व ० ३।२।४८
 अन्तादिवच्च ६।१।८५
 अन्तिकवाढयोर्नेद ० ५।३।६३
 अन्तोदात्तादु ० ६।१।१६९
 अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०
 अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३
 अन्त्राणः ४।४।८५
 अन्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४
 अन्यतो ङीप् ४।१।४०
 अन्यथैवंकथमि ० ३।४।२७
 अन्यपदार्थे च २।१।२१
 अन्यारादितरते २।३।२९
 अन्येभ्योऽपि ३।२।१७८
 अन्येभ्योऽपि ३।३।१३०
 अन्येभ्योऽपि ३।२।७५
 अन्येषामपि ६।३।१३७
 अन्येष्वपि ३।२।१०१
 अन्वच्यानुलोभ्ये ३।४।६४
 अन्ववतसाद्रहसः ५।४।८१
 अपगुरो णमुलि ६।१।५३
 अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१
 अपचितश्च ७।२।३०
 अपत्यं पौत्र ० ४।१।१६२
 अपथं नपुंसकम् २।४।३०
 अपदातौ सात्वात् ४।२।१३५
 अपदान्तस्य मूर्ध् ० ८।३।५५
 अपपरिवहिरञ्चवः २।१।१२
 अपपरी वजन १।४।८८
 अपमिन्यवाचिता ० ४।४।२१

अपरस्पराः ६।१।१४४
 अपरिमाणविस्ता ० ४।१।२२
 अपरिहृष्टाश्च ७।२।३२
 अपरोक्षे च ३।२।११९
 अपवर्गे तृतीया २।३।६
 अपस्करो रथ ० ६।१।१४९
 अपस्पृधेधामा ० ६।१।३६
 अपह्वे ज्ञः १।३।४४
 अपाच्च ६।२।१८६
 अपाच्चनुप्पा ० ६।१।१४२
 अपादाने चाहीय ० ५।४।४५
 अपादाने पञ्चमी २।३।२८
 अपादाने परी ० ३।४।५२
 अपाद्दः १।३।७३
 अपिः पदार्थसं ० १।४।९६
 अपूर्वपदादन्य ० ४।१।१४०
 अपृक्त एकात् ० १।२।४१
 अपे क्लेशतमसोः ३।२।५०
 अपे च लपः ३।२।१४४
 अपेतापोढमुक्त ० २।१।३८
 अपोनप्त्रपानप्त्र ० ४।२।२७
 अपो भि ७।४।४८
 अप्त्तृन्तृच्स्वसृ ० ६।४।११
 अप्पूरीप्रमा ० ५।४।११६
 अप्रत्ययात् ३।३।१०२
 अप्लुतबदुप ० ६।१।१२९
 अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८
 अभिजनश्च ४।३।९०
 अभिजिद्धिदम् ० ५।३।११८
 अभिज्ञावचने ३।२।११२
 अभिनिविशश्च १।४।४७
 अभिनिष्कामति ४।३।८६
 अभिनिःस्तनः ८।३।८६
 अभिप्रत्यतिभ्यः १।३।८०
 अभिराम १।४।९१
 अभिविधौ भाव ३।३।४४

अभिविधौ सम्पदा ५।४।५३
 अमेर्मुखम् ६।२।१८५
 अमेश्वाविदूर्ये ७।२।२५
 अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७
 अभ्यस्तस्य च ६।१।३३
 अभ्यस्तानामा० ६।१।१८९
 अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८
 अभ्यासाच्च ७।३।५५
 अभ्यासे चर्च ८।४।५४
 अभ्युत्सादयांप्रज० ३।१।४२
 अमनुष्यकर्तुके च ३।२।५३
 अमहत्त्वं नगरे० ६।२।८९
 अमावस्यदन्य० ३।१।१२२
 अमावास्याया वा ४।३।३०
 अमि पूर्वः ६।१।१०७
 अमु च च्छन्दसि ५।४।१२
 अमूर्धमस्तका० ६।३।१२
 अमेवाव्ययेन० २।२।२०
 अमो मश् ७।१।४०
 अमनरुधरवरित्यु० ८।२।७०
 अम्वाम्बगोभू० ८।३।९७
 अम्वार्थनद्यो० ७।३।१०७
 अम् संतुद्धौ ७।१।९९
 अयःशूलदण्डा० ५।२।७६
 अयङ् यि किञ्ति ७।४।२२
 अयनं च ८।४।२५
 अयस्मयादीनि १।४।२०
 अयामन्ताल्वाव्ये० ६।४।५५
 अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
 अरिष्टगौडपूर्वे च ६।२।१००
 अरुद्धिपदजन्तस्य ६।३।६७
 अरुर्मनश्चक्षुश्चे० ५।४।५१
 अतिपिपत्योश्च ७।४।७७
 अतिष्ठसूखन० ७।२।१८४
 अतिहीनरि० ७।३।३६
 अर्थवदधातुर० १।२।४५

अर्थे ६।२।४४
 अर्थे विभाषा ६।३।१००
 अर्देः संनिविभ्यः ७।२।२४
 अर्थं नपुंसकम् २।२।२
 अर्थर्चाः पुंसि च २।४।३१
 अर्थाच्च ५।४।१००
 अर्थात्परिमाणस्य ७।३।२६
 अर्थाद्यत् ४।३।४
 अर्मे चावर्णं द्वयच् ६।२।९०
 अर्यः स्वामि० ३।१।१०३
 अर्वाणस्त्रसाव० ६।४।१२७
 अर्शआदिभ्यो० ५।२।१२७
 अर्हः ३।२।१२
 अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
 अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६९
 अलंकृष्मिराकृ० ३।२।१३६
 अलंखल्वोः ३।४।१८
 अलुगुत्तरपदे ६।३।१
 अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 अलोऽन्त्यात्पूर्व १।१।६५
 अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६
 अल्पात्तरम् २।२।३४
 अल्पे ५।३।८५
 अल्लोपोऽनः ६।४।१३४
 अवक्रयः ४।४।५०
 अवक्षेपणे कन् ५।३।९५
 अवङ् स्फोटो० ६।१।१२३
 अवचक्षे च ३।४।१५
 अवचपण्यवर्या ३।१।१०१
 अवपथासि च ६।१।१२१
 अवयवावृत्तोः ७।३।११
 अवयवे च ४।३।१३५
 अवयसि ठञ्च ५।१।८४
 अवयाः श्वेतवाः ८।२।६७
 अवयसन्व्ये० ६।३।७९
 अवाच्चालम्बना० ८।३।६८

अवात्कुटारच्च ५।२।३०
 अवाद ग्रः १।३।५१
 अवारपारात्य० ५।२।११
 अवृद्धादपि बहु० ४।२।१२५
 अवृद्धाभ्यो नदी० ४।१।११३
 अवैः क्रः ५।४।२८
 अवै ग्रहो वर्ष० ३।३।५१
 अवै तृस्त्रोर्घञ् ३।३।१२०
 अवै यजः ३।२।७२
 अवोदैधौब्रप्रश्नश्च० ६।४।२९
 अवोदोर्नियः ३।३।२६
 अव्यक्तानुकरण० ६।१।९८
 अव्यक्तानुकरणाद् ५।४।५७
 अव्ययं विभक्ति० २।१।६
 अव्ययसर्वना० ५।३।७१
 अव्ययात्स्यप् ४।२।१०४
 अव्ययादाप्सुपः २।४।८२
 अव्ययीभावः २।१।५
 अव्ययीभावश्च १।१।४१
 अव्ययीभावश्च २।४।१८
 अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
 अव्ययीभावे चा० ६।३।८१
 अव्ययीभावे शर० ५।४।१०७
 अव्ययेऽयथाभिप्रे० ३।४।५९
 अव्यादवद्यादव० ६।१।११६
 अशनायोदन्यथ० ७।४।३४
 अशब्दे यत्खाव० ४।३।६४
 अशाला च २।४।२४
 अशनोतिश्च ७।४।७२
 अश्वक्षीरवृषपलव० ७।१।५१
 अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४
 अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९
 अश्वाघस्यात् ७।४।३७
 अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०
 अधिमानि ४।३।२६
 अपडक्षाशितं ग्वलं० ५।४।७

अषष्ठ्यनुतीयास्थ० ६।३।९९
 अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४
 अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५
 अष्टनो दीर्घात् ६।३।१७२
 अष्टाम्य औश् ७।३।२१
 असंयोगाद्भिद् १।२।५
 असंज्ञायां तिल० ४।२।१४९
 असमासे निष्का० ५।३।२०
 अ सांप्रतिके ४।३।९
 असिद्धवदत्रामात् ६।४।२२
 असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 असूर्यललाटयोद् ० ३।२।३६
 अस्तं च १।४।६८
 अस्ताति च ५।३।४०
 अस्तिनास्ति० ४।४।६०
 अस्तिसिचोऽपृक्तं ७।३।९६
 अस्तेर्भूः २।४।५२
 अस्थिदधिसक्थ्य० ७।३।७५
 अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९
 अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
 अस्मायामेधा० ५।२।१२१
 अस्य च्चौ ७।४।३२
 अस्यतिवृषोः ३।४।५७
 अस्यतिवृक्षिण्या० ३।१।५२
 अस्यतेस्थुक् ७।४।१७
 अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।५३
 अहः सर्वैकदेश० ५।४।८७
 अहंशुभयोर्युस् ५।२।१४०
 अहन् ८।२।६८
 अहीने द्वितीया ६।२।४७
 अहंतिविनियोगे च ८।१।६१
 अहो च ८।१।४०
 अह्वष्टखोरेव ६।४।१४५
 अहोऽदन्तादि ८।१।७०
 अहोऽह् पतेभ्यः ५।४।८८

आ
 आकङ्कारादेका संज्ञा १।४।१
 आकर्पात्पृल् ४।४।९
 आकर्पादिभ्यः कन् ५।२।६४
 आकालिकङा० ५।३।११४
 आक्रन्दाट्ठञ्च ४।४।३८
 आक्रोशे च ६।२।१५८
 आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।१२२
 आक्रोशेऽन्योर्ग्रहः ३।३।४५
 आ क्वेस्तच्छील० ३।२।१३४
 आख्यातोपयोगे १।४।२९
 आगवीनः ५।२।१४
 आगस्थकौण्डि० २।४।७०
 आग्रहायण्यश्व० ४।२।२२
 आङ उद्गमने १।३।४०
 आङि चापः ७।३।१०५
 आङि ताच्छील्ये ३।२।११
 आङि युद्धे ३।३।७३
 आङो दोऽनास्य० १।३।२०
 आङो नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२०
 आङोऽनुनासि० ६।३।१२६
 आङो यमहनः १।३।२८
 आङो यि ७।३।६५
 आङ् मर्यादाभि० २।३।१३
 आङ् मर्यादावचने १।४।८९
 आङ्माङोश्च ६।३।७४
 आ च त्वात् ५।३।१२०
 आ च हौ ६।४।११७
 आचार्योपसर्जन० ६।२।१०४
 आचार्योपसर्जन० ६।२।३६
 आच्छीनद्योर्नुम् ७।३।८०
 आज्ञसेरसुक् ७।३।५०
 आज्ञायिनि च ६।३।५
 आज्ञायां १।३।१६
 आज्ञादीनाम् ६।४।७२

आहुतमस्य पिच्च ३।४।९२
 आढकाचित० ५।३।५३
 आढ्यसुभगस्थूल० ३।२।५६
 आण् नद्याः ७।३।११२
 आत पे ३।४।९५
 आत औ णलः ७।३।३४
 आतः ३।४।११०
 आतश्चोपसर्गे ३।३।१३६
 आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
 आतो ङितः ७।२।८१
 आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
 आतो धातोः ६।४।१४०
 आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
 आतो मनिन् ० ३।२।७४
 आतो युक् चिण् ७।३।३३
 आतो युच् ३।३।१२८
 आतो लोप इटि च ६।४।६४
 आत्मनश्च ६।३।६
 आत्मनेपदेष्वनतः ७।३।५
 आत्मनेपदेष्व० २।४।४४
 आत्मनेपदेष्व० ३।३।५४
 आत्मन्विश्वजन० ५।३।९
 आत्ममाने खश्च ३।२।८३
 आत्माध्वानौ खे ६।४।१६९
 आथर्वणिकस्येक० ४।३।१३३
 आदरानादरयोः १।४।६३
 आदाचार्याणाम् ७।३।४९
 आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७
 आदिः सिचो० ६।३।१८७
 आदिकर्मणि क्त ३।४।७१
 आदितश्च ७।२।१६
 आदिरन्त्येन १।३।७१
 आदिरुदात्तः ६।२।६४
 आदिर्भिदुडवः १।३।५
 आदिर्भुजिभ्य० ६।३।१९४
 आदिश्चिहणा० ६।२।२२५

आदृगमहनजनः ३२।१७१
 आदेः परस्य १।१।५४
 आदेच उपदेशे० ६।१।४५
 आदेशप्रत्यययोः ८।१।५९
 आद् गुणः ६।१।८७
 आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१
 आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६
 आद्युदात्तं द्रव्यच्छ० ६।२।११९
 आद्युदात्तश्च ३।१।३
 आधारोऽधिकरणम् १।४।४५
 आनङ्कृतौ द्वन्द्वे ६।३।२५
 आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७
 आनि लोट् ८।४।१६
 आने मुक् ७।२।८२
 आन्महतः ६।३।४६
 आपत्यस्य च ६।४।५१
 आपो जुपाणो० ६।१।११८
 आपोऽन्यतर० ७।४।१५
 आप्पृथग्मीत् ७।४।५५
 आप्रपदं प्राप्नोति ५।२।८
 आवाधे च ८।१।१०
 आसीक्ष्ये णमुच्च ३।४।२२
 आम एकान्तर० ८।१।५५
 आमः २।४।८१
 आमन्त्रितं पूर्वम० ८।१।७२
 आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८
 आमन्त्रितस्य च ८।१।१९
 आमि सर्वनाम्नः ७।१।५२
 आमेतः ३।४।९०
 आम्प्रत्ययवत् १।३।६३
 आग्नेडितं भर्त्सने ८।२।९५
 आयनेयीनीयियः ७।१।२
 आयादय आर्ध० ३।१।३१
 आयुक्तकुशला० २।३।४०
 आयुधजीविभ्य० ४।३।९१
 आयुधजीवि० ५।३।११४

आयुधाच्छ च ४।४।१४
 आरगुदीचाम् ४।१।१३०
 आर्धधातुकं शेषः ३।४।११४
 आर्धधातुकस्ये० ७।२।३५
 आर्धधातुके २।४।३५
 आर्धधातुके ६।४।४६
 आर्यो ब्राह्मणकु० ६।२।५८
 आर्हादगोपुच्छ० ६।१।१९
 आलजाटचौ ५।२।१२५
 आवट्याच्च ४।१।७५
 आवश्यकाधम० ३।३।१७०
 आवसथात्छल् ४।४।७४
 आशंसायां ३।३।१३२
 आशंसावचने ३।३।१३४
 आशङ्कावाधने० ६।२।२१
 आशितः कर्ता ६।१।२०७
 आशिते भुवः ३।२।४५
 आशिपि च ३।१।१५०
 आशिपि नाथः २।३।५५
 आशिपि लिङ् ३।३।१७३
 आशिपि हनः ३।२।४९
 आश्चर्यमनित्ये ६।१।१४७
 आश्चर्ययुज्या बुञ् ४।३।४५
 आसन्दीवदष्टी० ८।२।१२
 आ सर्वनाम्नः ६।३।९१
 आसुयुवपिरपि० ३।१।१२६
 आस्पदं प्रतिष्ठा० ६।१।१४६
 आहस्थः ८।२।३५
 आहि च दूरे ५।३।३७
 आहो उताहो ८।१।४९
 इ
 इकः काशे ६।३।१२३
 इकः सुमि ६।३।१३४
 इको गुणवृद्धी १।१।३
 इकोऽपि विभक्तौ ७।१।७३
 इको झल् १।२।९

इको यणचि ६।१।७७
 इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१
 इकोऽसवर्णे शाक० ६।१।१२७
 इको ह्रस्वोऽङ्यो० ६।३।६१
 इगन्तकालकपाल० ६।२।२९
 इगन्ताच्च लघु० ५।१।१३१
 इगुपध्माप्रीकिरः ३।१।१३५
 इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४५
 इङश्च २।४।४८
 इङश्च ३।३।२१
 इङ्धार्योः ३।२।१३०
 इच एकाचोऽम्प्र० ६।३।६८
 इच्कर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
 इच्छा ३।३।१०१
 इच्छार्थेभ्यो ३।३।१६०
 इच्छार्थेषु लिङ् ३।३।१५७
 इजादेः सनुमः ८।४।३२
 इजादेश्च गुरुमतो० ३।१।३६
 इजः प्राचाम् २।४।६०
 इजश्च ४।२।१२२
 इट ईटि ८।२।२८
 इटोऽट् ३।४।१०६
 इट् सनि वा ७।२।४१
 इडृत्यतिव्ययती० ७।२।६६
 इडाया वा ८।३।५४
 इणः पः ८।३।३९
 इणः पीर्ञ्जुङ् ८।३।७८
 इणो गा लुङि २।४।४५
 इणो यण् ६।४।८१
 इणकोः ८।३।५७
 इणश्चजिसर्ति० ३।२।१६३
 इणिष्ठायां ७।२।४७
 इतराम्योऽपि ५।३।१४
 इतरेतरान्योन्यो० १।३।१६
 इतश्च ३।४।१००
 इतश्च लोपः ३।४।९७

उच्छति ४।४।३२
उच्छादीनां च ६।१।१६०
उणादयो बहुलम् ३।३।१
उतश्च प्रत्ययां ६।४।१०६
उताप्योः सम० ३।३।१५२
उतो वृद्धिलुकिं ७।३।८९
उत्क उन्मनाः ५।२।८०
उत्करादिभ्यश्छः ४।२।९०
उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०
उत्तरपथेनाह० ५।१।७७
उत्तरपदवृद्धौ ६।२।१०५
उत्तरपदस्य ७।३।१०
उत्तरपदादिः ६।२।१११
उत्तरमृगपूर्वाच्च ५।४।९८
उत्तराच्च ५।३।३८
उत्तराधरदक्षिण० ५।३।३४
उत्परस्यातः ७।४।८८
उत्सादिभ्योञ् ४।१।८६
उद ईत् ६।४।१३९
उदः स्थास्तम्भोः ८।४।६१
उदकस्योदः ६।३।५७
उदकेऽकेवले ६।२।९६
उदक्च विपाशः ४।२।७४
उदक्कोऽनुदके ३।३।१२३
उदन्वानुदधौ च ८।२।१३
उदराट्ठगाबूने ५।२।६७
उदराश्वेषु ६।२।१०७
उदश्चरः सकर्म० १।३।५३
उदश्वितोऽन्यतर० ४।२।१९
उदात्तयणो० ६।१।१७४
उदात्तस्वरित० १।२।४०
उदात्तस्वरित० ८।२।४
उदात्तादनुदात्त० ८।४।६६
उदि कूले रुजि० ३।२।३१
उदि गृहः ३।३।३५
उदिती वा ७।३।५६

उदि श्रयतिथौति० ३१३४९
 उदीचां वृद्धा० ४१११५७
 उदीचामातः ७३१४६
 उदीचामिन् ४१११५३
 उदीचां माडो० ३१४१९
 उदीच्यग्रामाच्च ४१२१०९
 उदुपधाद्वादि० ११२१२
 उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १३१२४
 उदोष्ठचपूर्वस्य ७१११०२
 उद्वनोऽत्याधानम् ३३१८०
 उद्विभ्यां काकु० ५१४१४८
 उद्विभ्यां तपः १३१२७
 उन्नयोर्ग्रः ३३३२९
 उपकादिभ्यो० २४१६९
 उपक्न आश्रये ३३१८५
 उपजानूपकर्णो० ४३१४०
 उपज्ञाते ४३११२५
 उपज्ञोपक्रमं तदा० २४१२१
 उपदंशस्तृतीया० ३४१४७
 उपदेशेऽजनुनासि० १३१२
 उपदेशेऽस्त्वतः ७२१६२
 उपधायां च ८१२७८
 उपधायाश्च ७१११०१
 उपपदमतिङ् २२११९
 उपपराभ्याम् १३१३९
 उपमानं शब्दार्थ० ६१२८०
 उपमानाच्च ५१४१३७
 उपमानादप्राणिषु ५१४१७
 उपमानादाचारे ३१११०
 उपमानानि सा० २११५५
 उपमाने कर्मणि च ३४१४५
 उपमितं व्याघ्रा० २११५६
 उपरिस्विदा० ८१२१०२
 उपर्यध्यधसः सा० ८११७
 उपर्युपरिधात् ५३१३१

उपसंवादाशङ्कयोश्च ३४१८
 उपसर्गप्रादुभ्यां० ८११८७
 उपसर्गव्यपेतं च ८११३८
 उपसर्गस्य ६३११२२
 उपसर्गस्यायतौ ८१२१९
 उपसर्गाः क्रिया० १४१५९
 उपसर्गाच्च ५१४११९
 उपसर्गाच्छन्द० ५११११८
 उपसर्गास्त्वल्बजोः ७११६७
 उपसर्गात्सुनोति० ८३१६५
 उपसर्गात्वाङ्गं ६१२१७७
 उपसर्गादध्वनः ५१४८५
 उपसर्गादसमासे० ८१४१४
 उपसर्गाद्वृत्ति धातौ ६११९१
 उपसर्गाद्भ्रस्व ७४१२३
 उपसर्गाद् बहुलम् ८१४२८
 उपसर्गे घोः किः ३३१९२
 उपसर्गे च संज्ञा० ३२१९९
 उपसर्गेऽदः ३३१५९
 उपसर्गे रुवः ३३१२२
 उपसर्जनं पूर्वम् २२१३०
 उपसर्गा काल्या० ३१११०४
 उपाच्च १३१८४
 उपाजेऽन्वाजे १४१७३
 उपात्प्रतियत्न० ६१११३९
 उपात्प्रशंसायाम् ७११६६
 उपाद् द्वयजजि० ६१२१९४
 उपाद्यमः स्वकरणे १३१५६
 उपाधिभ्यां त्यक्० ५१२३४
 उपान्मन्त्रकरणे १३१२५
 उपान्वध्याङ्वसः १४१४८
 उपेयिवानना० ३१२१०९
 उपोत्तमं रिति ६११२१७
 उपोऽधिके च १४१८७
 उप्ते च ४३१४४
 उभययक्षु ८३१८

उभयप्राप्तौ कर्मणि २३१६६
 उभादुदात्तो ५१२४४
 उभे अभ्यस्तम् ६११५
 उभे वनस्पत्या० ६१२१४०
 उभौ साम्यासस्य ८१४२०
 उमोर्णयोर्वा ४३११५८
 उरःप्रमृतिभ्यः ५१४१५१
 उरण् रपरः १११५१
 उरत् ७४१६६
 उरसोऽण्च ४१४१४
 उरसो यच्च ४३११२४
 उर्ध्वत् ७४१७
 उश्च १२११२
 उपविदजागृ० ३११३८
 उपासोपसः ६३३३१
 उष्णः सादिवा० ६१२४०
 उष्णाद् बुञ् ४३११५७
 उत्स्यपदान्तात् ६११९६
 ऊ
 ऊँ ११११८
 ऊकालोऽञ्जस्व० १२१२७
 ऊङ्तः ४११६६
 ऊङिदपदाद्यप् ६१११७१
 ऊर्तियूतिजुतिसा० ३३१९७
 ऊदनोर्देशे ६३१९८
 ऊदुपधाया० ६१४८९
 ऊधसोऽनङ् ५१४१३१
 ऊनार्थकलहं० ६१२१५३
 ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४११६९
 ऊर्णाया युस् ५१२१२३
 ऊर्णातेर्विभाषा ७२१६
 ऊर्णातेर्विभाषा ७३१९०
 ऊर्ध्वादिभाषा ५१४१३०
 ऊर्ध्वे शुपिपूरोः ३४१४४
 ऊर्णादिभिर्वाचश्च १४१६१

ऊपसुपिमुक्क० ५।२।१०७

ऋ

ऋक्पूरब्धूः पथा० ५।४।७४

ऋचः शे ६।३।५५

ऋचितुनुधम० ६।३।१३३

ऋच्छत्युताम् ७।४।११

ऋणमार्धमर्ण्ये ८।२।६०

ऋत उत् ६।१।१११

ऋतश्च ७।४।९२

ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३

ऋतश्च संयोगा० ७।४।१०

ऋतश्चन्दसि ५।४।१५८

ऋतष्टम् ४।३।७८

ऋतेरीयङ् ३।१।२९

ऋतो डिसर्वना० ७।३।११०

ऋतोऽञ् ४।४।४९

ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३

ऋतोरण् ५।१।१०५

ऋतो विधायोनि० ६।३।२३

ऋत्यकः ६।१।१२८

ऋत्विग्दधृक्त्त० ३।२।५९

ऋत्त्यवास्त्वय० ६।३।१७५

ऋदुपधाच्चाक्ल० ३।१।११०

ऋदुशनस्पुरद० ७।१।९४

ऋदुशोऽङि गुणः ७।४।१६

ऋद्धनोः स्वे ७।२।७०

ऋद्धेभ्यो ङीप् ४।१।५

ऋपमोपानहो० ५।१।१४

ऋष्यन्धक० ४।१।१२४

ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४

ऋ

ऋत इडातोः ७।१।१००

ऋदोरप् ३।३।५७

ए

एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४

एकगोपूर्वाट्ठञ् ५।२।११८

एकतद्धिते च ६।३।६२

एकधुराल्लुक्च ४।४।७९

एकं बहुवीहिवत् ८।१।९

एकवचनं संबुद्धिः २।३।४९

एकवचनस्य च ७।१।३२

एकविभक्ति चा० १।२।४४

एकशालायाष्टज० ५।३।१०९

एकश्रुति दूरात् ० १।२।३३

एकस्य सकृच्च ५।४।१९

एकहलादौ पूर० ६।३।५९

एकाच उपदेशे ७।२।१०

एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१

एकाचो वशो ८।२।३७

एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४

एकाजुत्तरपदे णः ८।४।१२

एकादाकिनिच्चास० ५।३।५२

एकादिश्रैकस्य ६।४।७६

एकादेश उदात्तो० ८।२।५

एकादो ध्यमु० ५।३।४४

एकान्याभ्यां ८।१।६५

एको गोत्रे ४।१।९३

एङः पदान्ता० ६।१।१०९

एङि पररूपम् ६।१।९४

एङ् प्राचां देशे १।१।७५

एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः ६।१।६९

एच इग्रस्वादेशे १।१।४८

एचोऽप्रगृह्यस्या० ८।२।१०७

एचोऽयवायावः ६।१।५७८

एजेः खश् ३।२।२८

एण्या ढञ् ४।३।५९

एत ईद् बहुवचने ८।२।८१

एत ऐ ३।४।९३

एतत्तदोः सुलो० ६।१।१३२

एतदस्त्रतसस्त्रित० १।४।३३

एतदोऽञ् ५।३।५

एति संज्ञायाम० ८।३।९९

एतिस्तुशास्त्र० ३।१।१०९

एतेतौ रथोः ५।३।४

एतेर्लिङि ७।४।२४

एत्येधत्यूठ् ६।१।८९

एधाच्च ५।३।४६

एनपा द्वितीया २।३।३१

एनबन्त्यतरस्याम० ५।३।३५

एरच् ३।३।५६

एरनेकाचोऽसं० ६।४।८२

एरुः ३।४।८६

एर्लिङि ६।४।६७

एहि मन्ये प्रहासे ८।१।४६

ऐ

ऐकागारिकट० ४।१।११३

ऐपमोहः श्वसो० ४।२।१०५

ओ

ओः पुण्यज्यपरे ७।४।८०

ओः सुपि ६।४।८३

ओक उचः के ७।३।६४

ओजः सहोऽम्मसा० ४।४।२७

ओजः सहोऽम्मस्त० ६।३।३

ओजसोऽहनि ४।४।१३०

ओत् १।१।१५

ओतः इयनि ७।३।७१

ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०

ओदितश्च ८।२।४५

ओमभ्यादाने ८।२।८७

ओमाडोश्च ६।१।९५

ओरञ् ४।२।७१

ओरञ् ४।३।१३९

ओरावश्यके ३।१।१२५

ओर्गुणः ६।४।१४६

ओदेशे ङञ् ४।१।११९

ओधधेरजातौ ५।४।३७

ओपधेश्व वि० ६।३।१३२

ओसि च ७।३।१०४

औ

औक्षमनपत्ये ६।४।१७३

औड आपः ७।१।१८

औत् ७।३।१२८

औतोऽम्शसोः ६।१।९३

क

कः कर्त्तरति० ८।३।५०

कंशंभ्यां वभयु० ५।२।१३८

कंसमन्थशूर्प० ६।२।१२२

कंसाद्विठन् ५।१।२५

कंसीयपरशव्य० ४।३।१६८

ककुदस्यावस्था० ५।४।१४६

कच्छाग्निवक्त्र० ४।२।१२६

कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३

कठचरकाल्लुक् ४।३।१०७

कठिनान्तप्रस्ता० ४।४।७२

कडङ्करदक्षिणा० ५।१।६९

कडाराः कर्मधा० २।२।३८

कणेमनसी श्रद्धा० १।४।६६

कण्ठपृष्ठग्रीवा० ६।२।११४

कण्ठ्वादिभ्यो यक् ३।१।२७

कण्वादिभ्यो ४।२।१११

कतरकतमौ कर्म० ६।२।५७

कतरकतमौ जा० २।१।६३

कत्त्यादिभ्यो ढ० ४।२।९५

कथादिभ्यश्च ४।४।१०२

कद्रुकमण्डल्वो० ४।१।७१

कन्था च ६।२।१२४

कन्थापलद० ४।२।१४२

कन्थायाष्ठक् ४।२।१०२

कन्यायाः क० ४।१।११६

कपिशाल्लुक् ५।१।१२७

कपि पूर्वम् ६।२।१७३

कपिवोधादा० ४।१।१०७

कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१

कमेर्णिङ् ३।१।१०

कम्बलाच्च संज्ञा० ५।१।३

कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५

करणाधिकरण० ३।३।११७

करणे च स्तो० २।३।३३

करणे यजः ३।२।८५

करणेऽयोविद्रुषु ३।३।८२

करणे हनः ३।४।३७

कर्कलोहितादी० ५।३।११०

कर्णललाटात्क० ४।३।६५

कर्णे लक्षण० ६।३।११५

कर्णो वर्णलक्ष० ६।२।११२

कर्तरि कर्मव्य० १।३।१४

कर्तरि कृत् ३।४।६७

कर्तरि च २।२।१६

कर्तरि चर्षिदे० ३।२।१८६

कर्तरि भुवः ३।२।५७

कर्तरि शप् ३।१।६८

कर्तर्युपमाने ३।२।७९

कर्तुः क्यङ् सलो० ३।१।११

कर्तुरीप्सिततमं १।४।४९

कर्तृकरणयो० २।३।१८

कर्तृकरणे कृता० २।१।३२

कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५

कर्तृकर्मणोश्च ३।३।१२७

कर्तृस्थे ह्याशरीरे १।३।३७

कर्त्रोर्जीवपुरुष० ३।४।४३

कर्मण उक्त् ५।१।१०३

कर्मणा यममि० १।४।३२

कर्मणि घटोऽठ् ५।२।३५

कर्मणि च २।२।१४

कर्मणि च येन ३।३।११६

कर्मणि वृशि० ३।४।२९

कर्मणि द्वितीया २।३।२

कर्मणि भूतो ३।२।२२

कर्मणि हनः ३।२।८६

कर्मणीनि ३।२।९३

कर्मणो रोमन्थ० ३।१।१५

कर्मण्यग्न्या० ३।२।९२

कर्मण्यण् ३।२।१

कर्मण्यधिकरणे ३।३।९३

कर्मण्याक्रोशे ३।४।२५

कर्मधारयवदु० ८।१।८१

कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६

कर्मन्दकृशा० ४।३।१११

कर्मप्रवचनीययुक्ते० २।३।८

कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३

कर्मवत्कर्मणा ३।१।८७

कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००

कर्मव्यतिहारे ३।३।४३

कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३

कर्पात्त्वतो घ० ६।१।१५९

कलापिनोऽण् ४।३।१०८

कलापिवेशम्पा० ४।३।१४

कलाप्यश्वत्थय० ४।३।४८

कलेर्ढक् ४।२।८

कल्याण्यादी० ४।१।१२६

क्वं चोष्णे ६।३।१०७

कव्यध्वरपृतन० ७।४।३९

कषादिषु यथा० ३।४।४६

कष्टाय क्रमणे ३।१।१४

कस्कादिषु च ८।३।४८

कस्य च दः ५।३।७२

कस्येत् ४।२।२५

काण्डान्तादी० ५।२।१११

काण्डान्ताक्षेत्रे ४।१।२३

कानात्रित्ते ८।३।१२

का पय्यक्षयोः ६।२।१०४

कापिश्याः षफक् ४।२।९९
 कामप्रवेदने० ३।३।१५३
 काम्यच्च ३।१।९
 कारकादत्त० ६।२।१४८
 कारके १।४।२३
 कारनाम्नि च ६।३।१०
 कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६
 कारे सत्यागदस्थ ६।३।७०
 कार्तिकौजपादय० ६।२।३७
 कामस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
 कालप्रयोजना० ५।२।८१
 कालविभागे ३।३।१३७
 कालसमयवे० ३।३।१६७
 कालाः २।१।२८
 कालाः परिमा० २।२।५
 कालाच्च ५।४।३३
 कालाटठञ् ४।३।११
 कालात् ५।१।७८
 कालात्साधुपु० ४।३।४३
 कालाद्यत् ५।१।१०७
 कालाध्वनोरत्यन्त० २।३।५
 कालेभ्यो भववत् ४।२।३४
 कालोपसर्जने च १।२।५७
 काव्यपुरीषपुरी० ३।२।६५
 काश्यपकौशि० ४।३।१०३
 काश्यादिभ्य० ४।२।११६
 कासूगोणीभ्यां० ५।३।९०
 कास्तीराजस्तु० ६।१।१५५
 कास्प्रत्ययादाम० ३।१।३५
 किंकिलास्त्य० ३।३।१४६
 किं क्रियाप्रश्ने० ८।१।४४
 किं क्षेपे २।१।६४
 कियत्तदो निर्धा० ५।३।९२
 किंवृत्तं च जिह् ८।१।४८
 किंवृत्ते लिङ् ० ३।३।१४४
 किंवृत्ते लिप्ता० ३।३।६

किंसर्वनामबहु० ५।३।२
 कितः ६।१।१६५
 किति च ७।२।११८
 किदाशिपि ३।४।१०४
 किमः कः ७।२।१०३
 किमः क्षेपे ५।४।७०
 किमः संख्याप० ५।२।४१
 किमश्च ५।३।२५
 किमिदंभ्यां वो ५।२।४०
 किमेत्तिङ्य० ५।४।११
 किमोऽत् ५।३।१२
 किरतौ लवने ६।१।१४०
 किरश्च पञ्चम्यः ७।२।७५
 किसरादिभ्यः० ४।४।५३
 कुगतिप्रादयः २।२।१८
 कुटीशर्माशुण्डा० ५।३।८८
 कुण्डं वनम् ६।२।१३६
 कु तिहोः ७।२।१०४
 कुत्वा डुपच् ५।३।८९
 कुत्सने च ८।१।६९
 कुत्सितानि २।१।५३
 कुत्सिते ५।३।७४
 कुप्नोः कपौ च ८।३।३७
 कुमति च ८।४।१३
 कुमहद्भ्याम० ५।४।१०५
 कुमारश्रमणादि० २।१।७०
 कुमारशीर्षयो० ३।२।५२
 कुमारश्च ६।२।२६
 कुमार्या वयसि ६।२।९५
 कुमुदनडवेतसे० ४।२।८७
 कुम्भपदीपु च ५।४।१३९
 कुरुगार्हपतरि० ६।२।४२
 कुरुनादिभ्यो० ४।१।१७२
 कर्वादभ्यो ण्यः ४।१।१५१
 कुलकुक्षिग्रावा० ४।२।९६
 कुलटया वा ४।१।१२७

कुलत्थकोपधादण् ४।४।४
 कुलात्खः ४।१।१३९
 कुलालादिभ्यो० ४।३।११८
 कुलिजाल्लुक्खौ ५।१।५५
 कुल्मापादञ् ५।२।८३
 कुशाग्राच्छः ५।३।१०५
 कुपिरजोः प्राचां ३।१।९०
 कुसीददशैकाद० ४।४।३१
 कुसल्लूपकुम्भ० ६।२।१०२
 कुस्तुम्बुरुणि ६।१।१४३
 कुहोश्चुः ७।४।६२
 कूलतीरतूल० ६।२।१२१
 कूलसदस्थल० ६।२।१२९
 कृकणपर्णाद्धार० ४।२।१४५
 कृच्छ्रगहनयोः ७।२।२२
 कृजः प्रतियत्ने २।३।५३
 कृजः श च ३।३।१००
 कृजो द्वितीयच० ५।४।५८
 कृजो हेतुताच्छी० ३।२।२०
 कृन्वानुप्रयुज्य० ३।१।४०
 कृतलब्धक्रीत० ४।३।३८
 कृते ग्रन्थे ४।३।११६
 कृत्तद्धितसमा० १।२।४६
 कृत्यचः ८।४।२९
 कृत्यतुल्याख्या० २।१।६८
 कृत्यल्युटो बहु० ३।३।११३
 कृत्याः ३।१।९५
 कृत्यानां कर्तरि २।३।७१
 कृत्यार्थे तवैके० ३।४।१४
 कृत्याश्च ३।३।१७१
 कृत्यैरधिकार्थ० २।१।३३
 कृत्यैर्ऋणे २।१।४३
 कृत्योक्तेष्णुच्चा० ६।२।१६०
 कृत्योर्धप्रयोगे २।३।६४
 कृदातिङ् ३।१।६३
 कृन्मेजन्तः १।१।३९

कृपो रो लः ८।२।१८
 कृम्बस्तियोगे ५।४।५०
 कृमृदुरहिभ्यश्छ० ३।१।५९
 कृवेश्छन्दसि ७।४।६४
 कृसमृष्टुस्तु० ७।२।१३
 कृ धान्ये ३।३।३०
 केकयमित्रयुप्र० ७।३।२
 केऽणः ७।४।१३
 केदाराद्यञ्च ४।२।४०
 केवलमामक० ४।१।३०
 केशाद्दोऽन्यतर० ५।२।१०९
 केशाश्चाम्यां य० ४।२।४८
 कोः कत्तत्पुरु० ६।३।१०१
 कोपधाच्च ४।२।७९
 कोपधाच्च ४।३।१३७
 कोपधादण् ४।२।१३२
 कोशादृञ् ४।३।४२
 कौपिञ्जलहास्ति० ४।३।१३२
 कौमारपूर्ववचने ४।२।१३
 कौरव्यमाण्डूका० ४।१।१९
 कौशल्यकार्मा० ४।२।११५
 किञ्चित् च १।१।५
 क्तक्तवत् निष्ठा १।१।२६
 क्तस्य च वर्तमाने २।३।६७
 क्तादल्पाख्यायाम् ४।१।५१
 किञ्चित्तौ च सं० ३।३।१७४
 क्ते च ६।२।४५
 क्तेन च पूजायाम् २।२।१२
 क्तेन नञ्विशि० २।१।६०
 क्तेनाहोरात्रा० २।१।४५
 क्ते नित्यार्थे ६।२।६१
 क्तोऽधिकरणे च ३।४।७६
 क्त्रैर्मन्त्रं नित्यम् ४।४।२०
 क्त्वा च २।२।२२
 क्त्वातोऽमुक्त० १।१।४०
 क्त्वापि च्छन्द० ७।१।३८

क्त्व स्कन्दित्य० ६।४।३१
 क्त्वो यक् ७।१।४७
 क्यङ्मानिनोश्च ६।३।३६
 क्यचि च ७।४।३३
 क्यच्योश्च ६।४।१५२
 क्यस्य विभाषा ६।४।५०
 क्यच्छन्दसि ३।२।१७०
 क्तुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८
 क्तूकथादिसूत्रा० ४।२।६०
 क्तौ कुण्डपा० ३।१।१३०
 क्त्वादयश्च ६।२।११८
 क्रमः परस्मैप० ७।३।७६
 क्रमश्च क्त्व ६।४।१८
 क्रमादिभ्यो ४।२।६१
 क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२
 क्रय्ये च ३।२।६९
 क्रियार्थोपपदस्य २।३।१४
 क्रियासमभिहारे ३।४।२
 क्रीड्जीनां णौ ६।१।४८
 क्रीडोऽनुसंपरि० १।३।२१
 क्रीतवत्परिमा० ४।३।१५६
 क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०
 क्रुधद्रुहेर्ष्यासू० १।४।३७
 क्रुधद्रुहोरुपसृष्ट० १।४।३८
 क्रुधमण्ड्यार्थेभ्य० ३।२।१५१
 क्रीड्यादिभ्यश्च ४।१।८०
 क्रयादिभ्यः श्ना ३।१।८१
 क्लिप्तः क्त्वा० ७।२।५०
 क्वणो वीक्षायां च ३।३।६५
 क्वसुश्च ३।२।१०७
 क्वाति ७।२।१०५
 क्विन्प्रत्ययस्य० ८।२।६२
 क्विप् च ३।२।७६
 क्त्राद्दः ४।१।१३८
 क्षयां निवासि ६।१।२०१
 क्षय्यजयौ श्च० ६।१।८१

क्षायो मः ८।२।५३
 क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३
 क्षियः ६।४।५९
 क्षियाशीः प्रैपेपु० ८।२।१०४
 क्षियो दीर्घात् ८।२।४६
 क्षीरादृञ् ४।२।२०
 क्षुद्रजन्तवः २।४।८
 क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
 क्षुद्राभ्रमरवट० ४।३।११९
 क्षुब्धस्त्वान्त० ७।२।१८
 क्षुब्नादिपु च ८।४।३९
 क्षुल्लकश्च वैश्व० ६।२।३९
 क्षेत्रियच्चरक्षेत्रे ५।२।९२
 क्षेपे २।१।४७
 क्षेपे ६।२।१०८
 क्षेमप्रियमद्रे० ३।२।४४
 क्सस्याचि ७।३।७२
 ख
 खः सवधुरात् ४।४।७८
 ख च ४।४।१३२
 खचि ह्रस्वः ६।४।९४
 खट्वा क्षेपे २।१।२६
 खण्डिकादि० ४।२।४५
 खनो घ च ३।३।१२५
 खरवसानयोर्वि० ८।३।१५
 खरि च ८।४।५५
 खलगोरथात् ४।२।५०
 खलयवमापतिल० ५।१।७
 खार्या ईकन् ५।१।३३
 खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१
 खित्यनव्ययस्य ६।३।६६
 खिदेश्छन्दसि ६।१।५२
 ख्यत्यात्परस्य ६।१।१२२
 ग
 गतिप्रकारकोष० ६।२।११९
 गतिबुद्धिप्रत्यय० १।४।५२
 गतिरनन्तरः ६।२।४९

गतिर्गतौ ८।१।७०
 गतिश्च १।४।६०
 गत्यर्थकर्मणि २।३।१२
 गत्यर्थलोटा ८।१।५१
 गत्यर्थकर्मक ३।४।७२
 गत्वरश्च ३।२।१६४
 गदमदचरयम ३।१।१००
 गन्तव्यपण्यं ६।२।१३
 गन्धनावक्षेपण १।३।३२
 गन्धस्येदुत्पूति ५।४।१३५
 गमः क्वौ ६।४।४०
 गमश्च ३।२।४७
 गमहनजनखन ६।४।९८
 गमेरिट् परस्मै ७।२।५८
 गम्भीराञ्जः ४।३।५८
 गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५
 गर्तोत्तरपदा ४।२।१३७
 गर्हायां लङपि ३।३।१४२
 गर्हायां च ३।३।१४९
 गवाश्चप्रभृतीनि २।४।११
 गवियुधिभ्यां ८।३।९५
 गः स्थक् ३।१।१४६
 गहादिभ्यश्च ४।२।१३८
 गाङ्कुटादिभ्यो १।२।१
 गाङ् लिति २।४।४९
 गाण्डयजगात् ५।२।११०
 गातिस्थाद्गुपा २।४।७७
 गाथिविदधिके ६।४।१६५
 गाथलवणयोः ६।२।४
 गापोष्टक् ३।२।८
 गिरेश्च सेनक ५।४।१२२
 गुडादिभ्यश्च ४।४।१०३
 गुणवचनब्राह्म ५।१।१२४
 गुणोऽष्टके ७।३।११
 गुणो यङ्लुकीः ७।४।८२
 गुणोऽर्तिसंयो ७।४।२९

गुपधूपविच्छि ३।१।२८
 गुपेच्छन्दसि ३।१।५०
 गुसिञ्जिदभ्यः सन् ३।१।५
 गुरोरनृतोऽनन्त्य ८।२।८६
 गुरोश्च हलः ३।३।१०३
 गृधिवञ्च्योः प्र १।३।६९
 गृष्टयादिभ्यश्च ४।१।१३६
 गृहपतिना संयुक्ते ४।४।९०
 गेहे कः ३।१।१४४
 गोः पादान्ते ७।१।५७
 गोचरसंचरव ३।३।११९
 गोतन्तियवं पाले ६।२।७८
 गोतो णित् ७।१।९०
 गोत्रक्षत्रियाख्ये ४।३।९९
 गोत्रचरणा ५।१।१३४
 गोत्रचरणाद्बुञ् ४।३।१२६
 गोत्रस्त्रियाः ४।१।१४७
 गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०
 गोत्राद्यन्यस्त्रि ४।१।९४
 गोत्रान्तेवासि ६।२।६९
 गोत्रावयवात् ४।१।७९
 गोत्रे कुञ्जादिभ्यः ४।१।९८
 गोत्रेऽलुगन्वि ४।१।८९
 गोत्रोक्षोष्टोरञ् ४।२।३९
 गोद्वयचोऽसंख्या ५।१।३९
 गोधाया ढूक् ४।१।१२९
 गोपयसोयत् ४।३।१६०
 गोपुच्छाट्ठञ् ४।४।६
 गोयवाग्वोश्च ४।२।१३३
 गोरतद्धितलुकि ५।४।९२
 गोविडालसिंह ६।२।७२
 गोश्च पुरीषे ४।३।१४५
 गोपदादिभ्यो ५।२।६२
 गोप्रात्यङ्भूत ५।२।१८
 गोपदं सेविता ६।१।१४५
 गोस्त्रियोरपस १।२।४८

गोः सादसादि ६।२।४१
 ग्रन्थान्ताधिके ६।३।७९
 ग्रसितस्क्रभित ७।२।३४
 ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ३।३।५८
 ग्रहिज्यावयिव्य ६।१।१६
 ग्रहोऽलिति दीर्घः ७।२।३७
 ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२
 ग्रामकौटाभ्यां च ५।४।९५
 ग्रामजनपदैकदे ४।३।७
 ग्रामजनबन्धुभ्य ४।२।४३
 ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१
 ग्रामाद्यख्यौ ४।२।९४
 ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४
 ग्रान्यपञ्चसङ्घेष्व १।२।७३
 ग्रीवाभ्योऽण्च ४।३।५७
 ग्रीष्मवसन्ताद ४।३।४६
 ग्रीष्मावरसमाद् ४।६।४९
 ग्री यङि ८।२।२०
 ग्लाजिस्थश्च ३।२।३९

घ
 घकालतनेपु ६।३।१७
 घच्छौ च ४।४।११७
 घञः सास्यां ४।२।५८
 घञपोश्च २।४।३८
 घञि च भाव ६।४।२७
 घनिलचौ च ५।३।७९
 घरूपकल्पचेलङ् ६।३।४३
 घसिमसोर्हलि ६।४।१००
 घुमास्थागापा ६।४।६६
 घुपिरविश्वन्दने ७।२।२३
 घेङिति ७।३।१११
 घोर्लोपो लेटि ७।२।७०
 घोषादिपु च ६।२।८५
 घ्वसोरेखाव ६।४।११९
 ड
 डमो ह्रस्वादचि ८।३।३२

डयि च ६।१।२२
 डसिङ्गोश्च ६।१।२१०
 डसिङ्गोः स्मा० ७।१।२५
 डिच्च १।१।५३
 डिति ह्रस्वश्च १।४।६
 डेप्रथमयोरम् ७।१।२८
 डेराम्नयाम्नीभ्यः ७।३।१२६
 डेर्यः ७।१।२३
 ड्णोः कुक्कुटशरि ८।३।२८
 ड्यापोः संशा० ६।३।६३
 ड्याप्प्रातिपदि० ४।१।१
 ड्याश्छन्दसि ६।१।१७८

च

चक्षिङः ख्याब् २।४।५४
 चङि ६।१।२१
 चङ्यन्यतर० ६।१।२१८
 चजोः कु विण्यतोः ७।३।५२
 चटकाया ऐरक् ४।१।२२८
 चतुरः शसि ६।१।२६७
 चतुरनङ्गहोरा० ७।१।९८
 चतुर्थी चाशिष्या० २।३।७३
 चतुर्थी तदर्था० २।१।३६
 चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३
 चतुर्थी संप्रदाने २।३।२३
 चतुर्थ्यर्थे बहुलं २।२।६२
 चतुष्पादो गर्भि० २।१।७१
 चतुष्पादभ्यो० ४।१।२३५
 चनचिदिव० ८।१।५७
 चरणे ब्रह्मचा० ६।३।८६
 चरणेभ्यो धर्म० ४।२।४६
 चरति ४।४।८
 चरफलोश्च ७।४।८७
 चरेष्टः ३।२।१६
 चर्मणोऽञ् ५।१।२५
 चर्मोदरयोः पूरः ३।४।३१
 चलनशब्दा० ३।२।१४८

चवायोगे प्रथमा ८।१।५९
 चादयोऽस्तवे १।४।५७
 चादिलोपे विभा० ८।१।६३
 चादिपु च ८।१।५८
 चायः की ६।१।२१
 चायः की ६।१।३५
 चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९
 चाहलोप एवे० ८।१।६२
 चिणो लुक् ६।४।१०४
 चिण्णमुलोर्दोर्वा० ६।४।९३
 चिण्ते पदः ३।१।६०
 चिण्भावकर्मणोः ३।१।६६
 चितः ६।१।२६३
 चित्तेः कपि ६।३।२२७
 चित्तवति नित्यम् ५।१।८९
 चित्याग्निचि० ३।१।२३२
 चित्रीकरणे च ३।३।२५०
 चिदिति चोप० ८।२।१०१
 चिन्तिपूजि० ३।३।१०५
 चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४
 चीरमुपमानम् ६।२।२२७
 चुटू १।३।७
 चूर्णादिनिः ४।४।२३
 चूर्णादीन्यप्रा० ६।२।२३४
 चेलखेटकडक० ६।२।२२६
 चेले क्तोपेः ३।४।३३
 चोः कुः ८।२।३०
 चौ ६।१।२२२
 चौ क्ष३।३।३८
 च्छ्वोः शृङ्गु० ६।४।१९
 च्लि लुङि ३।१।४३
 च्लेः सिच् ३।१।४४
 च्वी च ७।४।२६

छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२
 छदिरुपधिवलेर्दञ् ५।१।२३
 छन्दसि गत्यर्थे० ३।३।२२९
 छन्दसि घस् ५।१।२०६
 छन्दसि च ५।१।६७
 छन्दसि च ५।४।१४२
 छन्दसि च ६।३।२२६
 छन्दसि ठञ् ४।३।२९
 छन्दसि निष्ट० ३।१।२२३
 छन्दसि परि० ५।२।८९
 छन्दसि परेऽपि १।४।८१
 छन्दसि पुनर्व० १।२।६१
 छन्दसि लिट्० ३।२।१०५
 छन्दसि लुङ्लङ् ३।४।६
 छन्दसि वनस० ३।२।२७
 छन्दसि वा प्रा० ८।३।४९
 छन्दसि शायज० ३।१।८४
 छन्दसि सहः ३।२।६३
 छन्दसीरः ८।२।१५
 छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 छन्दसो यदणौ ४।३।७१
 छन्दस्यनेकमपि० ८।१।३५
 छन्दस्यपि वृश्यते ६।४।७३
 छन्दस्यपि वृश्यते ७।१।७६
 छन्दस्युभयथा ३।४।२१७
 छन्दस्युभयथा ६।४।५
 छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 छन्दस्युदवग्रहात् ८।४।२६
 छन्दार्गाक्थि० ४।३।२२९
 छन्दोनाग्नि च ३।३।३४
 छन्दोनाग्नि च ८।३।९४
 छन्दोब्राह्मणानि ४।२।६६
 छात्र्यादयः शा० ६।२।८६
 छादेर्ध्वश्च ६।४।९६
 छाया वाहुव्य २।४।२२
 छे च ६।१।७३

छेदादिभ्यो नि० ५।१।६४
 ज
 जइशसोः शिः ७।१।२०
 जक्षित्यादयः पट् ६।१।६
 जङ्गलधेनुवल० ७।१।२५
 जनपदतद० ४।२।१२४
 जनपदशब्दा० ४।१।१६८
 जनपदिनां ज० ४।३।१००
 जनपदे लुप् ४।२।८१
 जनसनखन० ३।२।६७
 जनसनखनां स० ६।४।४२
 जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०
 जनिता मन्त्रे ६।४।५३
 जनिवध्योश्च ७।३।३५
 जपजमदहदश० ७।४।८६
 जम्ब्वा वा ४।३।१६५
 जम्मासुहरित० ५।४।१२५
 जयः करणम् ६।१।२०२
 जराया जरस० ७।२।१०१
 जल्पभिक्षकुट्ट० ३।२।१५५
 जसः शी ७।१।१७
 जसि च ७।३।१०९
 जहातेश्च ६।४।११६
 जहातेश्च क्तिव ७।४।४३
 जागरूकः ३।२।१६५
 जाग्रोऽविचिण्ण० ७।३।८५
 जातरूपेभ्यः ४।३।१५३
 जातिकालसु० ६।२।१७०
 जातिनाम्नः कन् ५।३।८१
 जातिरप्राणिनाम् २।४।६
 जातुयदोलिङ् ३।३।१४७
 जातेरस्त्रीविप० ४।१।६३
 जातेश्च ६।३।४१
 जात्यन्ताच्छ्रुत् ५।४।९
 जात्याख्यायां १।२।५८
 जात्वपूर्वम् ८।१।४७

जानपदकुण्ड० ४।१।४२
 जान्तनशां वि० ६।४।३२
 जायाया निङ् ५।४।१३४
 जालमानायः ३।३।१२४
 जासिनिग्रहण० २।३।५६
 जिघ्रतेर्वा ७।४।६
 जिघृक्षिवित्री० ३।२।१५७
 जिह्वामूलाङ्गु० ४।३।६२
 जीर्यतेरवृत् ३।२।१०४
 जीवति तु ४।१।१६३
 जीविकार्थे चा० ५।३।९९
 जीविकोपनिष० १।४।७९
 जुचङ्कम्यद० ३।२।१५०
 जुष्टार्पिते च ६।१।२०९
 जुसि च ७।३।८३
 जुहोत्यादिभ्यः २।४।७५
 जुग्रश्च्योः क्तिव ७।२।५५
 जुस्तम्भुचुम्बु० ३।१।५८
 जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
 ज्ञाननोर्जा ७।३।७९
 ज्ञाश्रुस्मृदृशां ३।३।५७
 ज्ञोऽविदर्यस्य २।३।५१
 ज्य च ५।३।६१
 ज्यश्च ६।१।४२
 ज्यादादीयसः ६।४।१६०
 ज्योतिरायुषः ८।३।८३
 ज्योतिर्जनपदरा० ६।३।८५
 ज्योत्स्नातमि० ५।२।११४
 ज्वरत्वरन्निव्य० ६।४।१२०
 ज्वलितिक० ३।१।१४०
 झ
 झयः ५।४।१११
 झयः ८।२।१०
 झयो होऽन्यतर० ८।४।६२
 झरो झरि सर्वणि ८।४।६१
 झलां जशोऽन्ते ८।२।३९

झलां जइशशि ८।४।५३
 झलो झलि ८।२।२६
 झल्युपोत्तमम् ६।१।१८०
 झपस्तथोर्धोऽधः ८।२।४०
 झस्य रन् ३।४।१०५
 झेर्जुस् ३।४।१०८
 झोऽन्तः ७।१।३

ञ
 जितश्च तत्प्रत्य० ४।३।१५५
 जीतः क्तः ३।२।१८७
 ज्नित्यादि० ६।१।१९७
 न्यादयस्तद्रा० ५।३।११९

ट
 टाङ्सिङ्सामि० ७।१।१२
 टाट्टचि ४।१।९
 टिङ्ढाणन्दय० ४।१।१५
 टित आत्मनेप० ३।४।७९
 टेः ६।४।१४३
 टेः ६।४।१५५
 टितोऽथुच् ३।३।८९

ठ
 ठक्-छौ च ४।२।८४
 ठगायस्थानेभ्यः ४।३।७५
 ठक्कवचिनश्च ४।२।४१
 ठस्येकः ७।३।५०
 ठाजादावूर्ध्वं द्वि० ५।३।८३

ड
 डः सि धुट् ८।३।२९
 डति च १।१।२५
 डावुभाम्याम० ४।१।१३
 डिव्तः क्तिवः ३।३।८८

ढ
 ढकि लोपः ४।१।१३३
 ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९
 ढक्चवसि ४।१।७६
 ढे लोपोऽकद्र्वाः ६।४।१४७

ढो ढे लोपः ८।३।१३
 ढूलोपे पूर्वस्य० ६।३।१११
 ण
 णचः स्त्रियामञ् ५।४।१४
 णञ्जुत्तमो वा ७।१।९१
 णितश्च १।३।७४
 णिजां त्रयाणां ७।४।७५
 णिनि ६।२।७९
 णिश्रिद्रुस्तु० ३।१।४८
 णेरणौ यत्कर्म १।३।६७
 णेरध्ययने वृत्तम् ७।२।२६
 णेरनिटि ६।४।५१
 णेर्विभाषा ८।४।३०
 णेइच्छन्दसि ३।२।१३७
 णो नः ६।१।६५
 णौ गमिरबोधने २।४।४६
 णौ चङ्युपधाया ७।४।१
 णौ च संश्चङोः २।४।५१
 णौ च संश्चङोः ६।१।३१
 ण्य आवश्यके ७।३।६५
 ण्यक्षत्रियार्षं० २।४।५८
 ण्यासश्रन्थो० ३।३।१०७
 ण्युट् च ३।३।१४७
 ण्युल्लुचौ ३।१।१३३
 त
 तडानावात्मने० १।४।१००
 तत आगतः ४।३।७४
 तत्पुरुषः २।१।२२
 तत्पुरुषः समा० १।२।४२
 तत्पुरुषस्याङ्गु० ५।४।८६
 तत्पुरुषे कृति ६।३।१४
 तत्पुरुषे तेत्यर्थ० ६।२।२
 तत्पुरुषे शाला० ६।२।१२३
 तत्पुरुषोऽन्त० २।४।१९
 तत्प्रकृतवचने ५।४।२१
 तत्प्रत्ययनु० ४।४।२८

तत्प्रत्ययस्य ७।३।२९
 तत्प्रयोजको० १।४।५४
 तत्र २।१।४६
 तत्र कुशलः ५।२।६३
 तत्र च दीयते ५।१।९६
 तत्र जातः ४।३।२५
 तत्र तस्येव ५।१।११६
 तत्र तेनेदमिति २।२।२७
 तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 तत्र भवः ४।३।५३
 तत्र विहित इति ५।१।४३
 तत्र साधुः ४।४।९८
 तत्रोद्धृतममत्रे० ४।२।१४
 तत्रोपपदं सप्त० ३।१।९२
 तत्सर्वादेः ५।२।७
 तथायुक्तं चानी० १।४।५०
 तदधीते तद्वेद ४।२।५९
 तदधीनवचने ५।४।५४
 तदर्थं विकृतेः ५।१।१२
 तदहंति ५।१।६३
 तदहम् ५।१।११७
 तदशिष्यं संज्ञा० १।२।५३
 तदस्मिन्नधिक० ५।२।४५
 तदस्मिन्नन्तं० ५।२।८२
 तदस्मिन्नस्ती० ४।२।६७
 तदस्मिन्वृ० ५।१।४७
 तदस्मै दीयते ४।४।६६
 तदस्य तदस्मि० ५।१।१६
 तदस्य षण्यम् ४।४।५१
 तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
 तदस्य संजातं ५।२।३६
 तदस्य सोढम् ४।३।५२
 तदस्यां गृहण० ५।२।५७
 तदस्यास्त्य० ५।२।९४
 तदोः सः सा० ७।२।१०६

तदो दा च ५।३।१९
 तद् गच्छति पथि० ४।३।८५
 तद्धरतिवहत्या० ५।१।५०
 तद्धितश्चासर्व० १।१।३८
 तद्धितस्य ६।१।१६४
 तद्धिताः ४।१।७६
 तद्धितार्थोत्तर० २।१।५१
 तद्धितेष्वचामा० ७।२।११७
 तद्युक्तात्कर्मणो० ५।४।३६
 तद्वाजस्य बहुषु० २।४।६२
 तद्वहति रथयुग० ४।४।७६
 तद्वानासामुप० ४।४।१२५
 तनादिकृन्म्य० ३।१।७९
 तनादिभ्यस्त० २।४।७९
 तनिपत्योइच्छन्द० ६।४।९९
 तनूकरणे तक्षः ३।१।७६
 तनोतेर्यकि ६।४।४४
 तनोतेर्विभाषा ६।४।१७
 तन्त्रादचिराप० ५।२।७०
 तपःसहस्राभ्यां ५।२।१०२
 तपरस्तत्कालस्य १।१।७०
 तपस्तपःकर्म० ३।१।८८
 तपोऽनुतापे ३।१।६५
 तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५
 तमधीष्टो भृतो ५।१।८०
 तयोरेव कृत्य० ३।४।७०
 तयोर्दाहिलौ च ५।३।२०
 तयोर्वावचि ८।२।१०८
 तरति ४।४।५
 तरप्तमपौ घः १।१।२२
 तवक्रममकावेक० ४।३।३
 तवममौ ङसि ७।२।९६
 तवै चान्तश्च ६।२।५१
 तव्युत्तव्यानीयः ३।१।९६
 तसिलादिष्वाङ्क० ६।३।३५
 तसिश्च ४।३।११३

तसेश्च ५।३।८
 तसौ मत्वर्थे १।४।१९
 तस्थस्थमिपां ३।४।१०१
 तस्माच्छसो नः ६।१।१०३
 तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७
 तस्मान्नुडचि ६।३।७४
 तस्मान्नुड् द्विहलः ७।४।७१
 तस्मिन्नणि च ४।३।२
 तस्मिन्निति १।१।६६
 तस्मै प्रभवति ५।१।१०१
 तस्मै हितम् २।१।५
 तस्य च दक्षि० ५।१।९५
 तस्य तात् ७।१।४४
 तस्य धर्म्यम् ४।४।४७
 तस्य निमित्तं ५।१।३८
 तस्य निवासः ४।२।६९
 तस्य परमात्रेडि० ८।१।२
 तस्य पाकमूले ५।२।२४
 तस्य पूरणे डट् ५।२।४८
 तस्य भावस्त्व० ५।१।११९
 तस्य लोपः १।३।९
 तस्य वापः ५।१।४५
 तस्य विकारः ४।३।१३४
 तस्य व्याख्यान ४।३।६६
 तस्य समूहः ४।२।३७
 तस्यादित उदा० १।२।३२
 तस्यापत्यम् ४।१।९२
 तस्येदम् ४।३।१२०
 तस्येश्वरः ५।४।४२
 ताच्छ्रील्यव० ३।२।१२९
 तादौ च निति ६।२।५०
 तान्येकवचन० १।४।१०२
 ताभ्यामन्यत्रो० ३।४।७५
 तालादिभ्योष्ण् ४।३।१५२
 तावत्तिथं ग्रहण० ५।२।७७
 तासस्त्योर्लोपः ७।४।५५

तासि च क्लृपः ७।२।६०
 तास्यनुदात्ते० ६।१।१८६
 तिक्रितवादि० २।४।६८
 तिकादिभ्यः ४।१।१५४
 तिङश्च ५।३।५६
 तिङस्त्रीणि त्री० १।४।१०१
 तिङि चोदात्त० ८।१।७१
 तिङो गोत्रादी० ८।१।२७
 तिङङतिङः ८।१।२८
 तिङ्शित्सार्वा० ३।४।११३
 ति च ७।४।८९
 तितुत्रतर्थासत्तुसर० ७।२।९
 तित्तिरिवरत० ४।३।१०२
 तित्त्वरितम् ६।१।१८५
 तित्तिस्त्रिस्थि० ३।४।७८
 तिप्यनस्तेः ८।२।७३
 तिरसस्तित्यलोपे ६।३।९४
 तिरसोऽन्यतर० ८।३।४२
 तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१
 तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०
 ति विशतेडिति ६।४।१४२
 तिष्ठतेरित् ७।४।५
 तिष्ठद्गुप्रभृतीनि २।१।१७
 तिष्यपुनर्वस्वो० १।२।६३
 तिस्रभ्यो जसः ६।१।१६६
 तीरूप्योत्तरप० ४।२।१०६
 तीर्थे ये ६।३।८७
 तीपसहस्रभरूप० ७।२।४८
 तुग्राद्धन् ४।४।११५
 तुजादीनां दीर्घो० ६।१।७
 तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
 तुन्दशोकयोः परि० ३।२।५
 तुन्दादिभ्य ५।२।११७
 तुन्दिबलिवटे० ५।२।१३९
 तुपश्यपश्यताहैः ८।१।३९
 तुप्यभ्यो ह्यि ७।२।१५

तुमर्थाच्च भावव० २।३।१५
 तुमर्थे सेसेनसेऽसे० ३।४।९
 तुमुन्ण्डुलौ क्रि० ३।३।१०
 तुरिष्ठेभ्यःसु ६।४।१५४
 तुस्तुशम्यमः ७।३।९५
 तुल्यार्थैरुलो० २।३।७२
 तुल्यास्यप्रयत्नं १।१।९
 तुदछन्दसि ५।३।५९
 तुद्योस्तातङ्ङा० ७।१।३५
 तूदीसलातुरवर्म० ३।४।९४
 तूष्णीमि भुवः ३।४।६३
 तुजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
 तुज्वत्कोष्ठः ७।१।९५
 तुणह इम् ७।३।९२
 तुणे च जातौ ६।३।१०३
 तुतीया कर्मणि ६।२।४८
 तुतीया च होइछ० २।३।३
 तुतीया तत्कृता० २।१।३०
 तुतीयादिपु भा० ७।१।७४
 तुतीयाप्रभृती० २।२।२१
 तुतीयार्थे १।४।८५
 तुतीयासप्तम्यो० २।४।८४
 तुतीयासमासे १।१।३०
 तुन् ३।२।१३५
 तुपिमृषिङ्गः १।२।२५
 तुफलभजत्रपश्च ६।४।१२२
 ते तद्राजाः ४।१।१७४
 तेन क्रीतम् ५।१।३७
 तेन तुल्यं क्रि० ५।१।११५
 तेन दीव्यति ४।४।२
 तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८
 तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९
 तेन परिजयल० ५।१।९३
 तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
 तेन गृथाकथा ५।१।९८

तेन रक्तं रागात् ४।२।१
 तेन वित्तश्रु० ५।२।२६
 तेन सहेति तुल्य० २।२।२८
 तेनैकदिक् ४।३।११२
 ते प्राग्धातोः १।४।८०
 तेमयावेकवचन० ८।१।२२
 तोः पि ८।४।४३
 तोलिं ८।४।६०
 तौ सत् ३।२।१२७
 त्यदादिपु वृशो० ३।२।६०
 त्यदादीनामः ७।२।१०२
 त्यदादीनि च १।१।७४
 त्यदादीनि सर्वे० १।२।७२
 त्यागरागहास० ६।१।२१६
 त्रयुजतुनोः पुक् ४।३।१३८
 त्रसिगृधिधृषि० ३।२।१४०
 त्रिशच्चत्वारिंश० ५।१।६२
 त्रिककुत्पर्वते ५।४।१४७
 त्रिचतुरोः स्त्रियां ७।२।९९
 त्रिप्रभृतिपु शा० ८।४।५०
 त्रेः संप्रसारणं च ५।२।५५
 त्रेस्त्रयः ६।३।४८
 त्रेस्त्रयः ७।१।५३
 त्वमावेकवचने ७।२।९७
 त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३
 त्वाहौ सौ ७।२।९४
 त्वे च ६।३।६४

थ

थट् च च्छन्दसि ५।२।५०
 थलि च सेटि ६।४।१२१
 थलि च सेटोड० ६।१।१९६
 थाथघन्ताजवि० ६।२।१४४
 थासः से ३।४।८०
 था हेतौ च्छ० ५।३।२६
 थो न्यः ७।१।८७

द

दंशसज्जस्वज्जां ६।४।२५
 दक्षिणादाच् ५।३।३६
 दक्षिणापश्चात्पुर० ४।२।९८
 दक्षिणेर्मा लुब्ध० ५।४।१२६
 दक्षिणोत्तराभ्यां ५।३।२८
 दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२
 दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६
 ददातिदधात्यो० ३।१।१३९
 दधस्तथोश्च ८।२।३८
 दधातेर्हिः ७।४।४२
 दध्नष्टक ४।२।१८
 दन्त उन्नत ५।२।१०६
 दन्तशिखात्सं० ५।२।११३
 दम्भ इच्च ७।४।५६
 दयतेदिगिलिटि ७।४।९
 दयायासश्च ३।१।३७
 दश्च ७।२।१०९
 दश्च ८।२।७५
 दस्ति ६।३।१२४
 दाणश्च सा चेच्च० १।३।५५
 दाण्डिनायन० ६।४।१७४
 दादेर्धातोर्घः ८।२।३२
 दार्धातर्द्धर्धर्ति० ७।४।६५
 दाधा व्वदाप् १।१।२०
 दाधेट्सिश्दस० ३।२।१५९
 दानीं च ५।३।१८
 दामन्यादित्रि० ५।३।११६
 दामहायनान्ताच्च ४।१।२७
 दाम्नीर्शंसयुयुज० ३।२।१८२
 दायाधं दायादे ६।२।५
 दाशगोघ्नौ सं० ३।४।७३
 दाशान्साहा० ६।१।१२
 दिक्शब्दा ग्राम० ६।२।१०३
 दिक्शब्दभ्यः ५।३।२७

दिक्पूर्वपदादृश्च ४।३।६
 दिक्पूर्वपदाद० ४।२।१०७
 दिक्पूर्वपदानडीप् ४।१।६०
 दिक्संख्ये संज्ञा० २।१।५०
 दिगादिभ्यो० ४।३।५४
 दिङ्नामान्यन्त० २।२।२६
 दित्यदित्यादि० ४।१।८५
 दिव उत् ६।१।१३१
 दिव औत् ७।१।८४
 दिवः कर्म च १।४।४३
 दिवसश्च पृथि० ६।३।३०
 दिवस्तदर्थस्य २।३।५८
 दिवादिभ्यः ३।१।६९
 दिवाविभानि० ३।२।२१
 दिवो झल् ६।१।१८३
 दिवो घावा ६।३।२९
 दिवोऽविजिगी० ८।२।४९
 दिशो मद्राणाम् ७।३।१३
 दिष्टिवितस्त्यो० ६।२।३१
 दीडो युडचि ६।४।६३
 दीधीवेवीटाम् १।१।६
 दीपजनबुधपूरि० ३।१।६१
 दीर्घ णः किति ७।४।६९
 दीर्घकाशतुप्रआ० ६।२।८३
 दीर्घजिह्वी च ४।१।५९
 दीर्घं च १।४।१२
 दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
 दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५
 दीर्घात् ६।१।७५
 दीर्घादटि समान० ८।३।९
 दीर्घादाचार्या० ८।४।५२
 दीर्घोऽकितः ७।४।८३
 दीर्घो लघोः ७।४।९४
 दुःखात्प्राति० ५।४।६४
 दुन्यारनुपसर्ग ३।१।१४२

दुरस्युर्द्रविण० ७।४।३६
 दुष्कुलङ्क ४।१।१४२
 दुहः कव्यश्च ३।२।७०
 दुहश्च ३।१।६३
 दूतस्य भागक० ४।४।१२०
 दूराद्धूते च ८।२।८४
 दूरान्तिकार्थेभ्यो २।३।३५
 दूरान्तिकार्थः २।३।३४
 दृक्स्ववस्वत० ७।१।८३
 दृग्दृशवतु ६।३।८९
 दृढः स्थूलबल० ७।२।२०
 दृढिकुक्षिकल० ४।३।५६
 दृशेः क्वनिप् ३।२।९४
 दृशे विख्ये च ३।४।११
 दृष्टं साम २।३।४७
 देयमृणे ४।३।४७
 देये ना च ५।४।५५
 देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 देवतान्तात्ता० ५।४।२४
 देवपथादिभ्य० ५।३।१००
 देवब्रह्मणोरनु० १।२।३८
 देवमनुष्यपुरुष० ५।४।५६
 देवसुम्नयोर्यजुषि० ७।४।३८
 देवात्तल् ५।४।२७
 देविकाशिशपा० ७।३।१
 देविक्रुशोश्चोप० ३।२।१४७
 देशे लुबिलचौ० ५।२।१०५
 दैवयज्ञिशौचि० ४।१।८१
 दो दद्धोः ७।४।४६
 दोषो णौ ६।४।९०
 अतिस्यतिमा० ७।४।४०
 आवापृथिवीशु० ४।२।३२
 अतिस्वाप्योः ७।४।६७
 अद्भ्यो लुङि १।३।९१

अद्भ्यः मः ५।२।१०८
 अुप्रागपागुदकप्र० ४।२।१०१
 द्रवमूर्तिस्पर्शयोः ६।२।२४
 द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४
 द्रोणपर्वतजीव० ४।१।१०३
 द्रोश्च ४।३।१६१
 द्वन्द्वं रहस्यग० ८।१।१५
 द्वन्द्वमनोज्ञा० ५।१।१३३
 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य० २।४।२
 द्वन्द्वाच्चुदपहा० ५।४।१०६
 द्वन्द्वाच्छः ४।२।६
 द्वन्द्वाद्भुन् वेर० ४।३।१२५
 द्वन्द्वे वि २।२।३२
 द्वन्द्वे च १।१।३१
 द्वन्द्वोपतापगर्हा० ५।२।१२८
 द्वारादीनां च ७।३।४
 द्विगुरेकवचनन् २।४।१
 द्विगुश्च २।१।२३
 द्विगोः ४।१।२१
 द्विगोः छंश्च ५।१।५४
 द्विगोर्यप् ५।१।८२
 द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८
 द्विगोर्वा ५।१।८६
 द्विगौ क्रतौ ६।२।९७
 द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
 द्वितीयतृतीयच० २।२।३
 द्वितीयाटौस्त्वेनः २।४।३४
 द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
 द्वितीयायां च ३।४।५३
 द्वितीयायां च ७।२।८७
 द्वितीयाश्रिता० २।१।२४
 द्वितीये चानुपाख्ये ६।३।८०
 द्वित्रिचतुर्भ्यः ५।४।१८
 द्वित्रिपूर्वादण् च ५।१।३६
 द्वित्रिपूर्वादि ५।१।३०
 द्वित्रिभ्या ५।४।११५

द्वित्रिभ्यां तय० ५।२।४३
 द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२
 द्वित्रिभ्यां पाद् ६।२।१९७
 द्वित्र्योश्च धमुञ् ५।३।४५
 द्विदण्ड्यादिभ्य० ५।४।१२८
 द्विर्वचनेऽचि १।१।५९
 द्विवचनविभ० ५।३।५७
 द्विपत्परयोस्ता० ३।२।३९
 द्विपश्च ३।४।११२
 द्विपोऽमित्रे ३।२।१३१
 द्विस्तावा त्रि० ५।४।८४
 द्विस्त्रिश्चतुरि० ८।३।४३
 द्वीपादनुसमुद्रं ४।३।१०
 द्वेस्तीयः ५।२।५४
 द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।१२
 द्वयचः ४।१।१२१
 द्वयचश्छन्दसि ४।३।१५०
 द्वयचोऽस्तस्तिङः ६।३।१३५
 द्वयजृद्ब्राह्मण० ४।३।७२
 द्वयज्मगधकलि० ४।१।१७०
 द्वयन्तरुपसर्गेभ्यो० ६।३।९७
 द्वयष्टनः संख्याया० ६।३।४७
 द्वये कयोद्विवचने० १।४।२२
 ध
 धः कर्मणि ष्टन् ३।२।१८१
 धनगणं लब्धा ४।४।८४
 धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५
 धनुषश्च ५।४।१३२
 धन्वयोपधाद्भुञ् ४।२।१२१
 धर्मं चरति ४।४।४१
 धर्मपथ्यर्थन्या० ४।४।९२
 धर्मशीलवर्णा० ५।२।१३२
 धर्मादनिच्छेद० ५।४।१२४
 धातुसंबन्धे प्रत्य० ३।४।१
 धातोः ३।१।९१
 धातोः ६।१।१६२

धातोः कर्मणः ३।१।७
 धातोरेकाचो० ३।१।२२
 धातोस्तन्निमि० ३।१।८०
 धात्वादेः पः सः ३।१।६४
 धान्यानां भवने ५।२।१
 धारैरुत्तमर्णः १।४।३५
 धि च ८।२।२५
 धिन्विक्कृण्वोर० ३।१।८०
 धुरो यड्ढकौ ४।४।७७
 धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७
 धृपिज्ञसी वैया० ७।२।१९
 ध्रुवमपायेऽपादा० १।४।२४
 ध्वमो ध्वात् ७।१।४२
 ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२

न

नः क्ये १।४।१५
 न कपि ७।४।१४
 न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
 न कवतेर्यङि ७।४।६३
 न कोपधायाः ६।३।३७
 न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९
 न क्त्वा सेट् १।२।१८
 न क्रोडादिवह्वचः ४।१।५६
 न क्वादेः ७।३।५९
 नक्षत्राद्दः ४।४।१४१
 नक्षत्राद्वा ८।३।१००
 नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
 नक्षत्रेण युक्तः ४।२।३
 नक्षत्रेभ्यो बहु० ४।३।३७
 नखमुखात्संज्ञा० ४।१।५८
 न गतिर्हिसार्धं० १।३।१५
 नगरात्कुत्सन० ४।२।२८
 न गुणादयोऽञ् ६।२।७६
 न गोपवनादि० २।४।६७
 न गोऽप्राणिभ्य ६।३।७७

न गोश्वन्सा० ६।१।१८२
 न डिसंयुद्धयोः ८।२।८
 न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४
 न च्छन्दस्य ७।४।३५
 नञ् २।२।६
 नगः शुचीश्वर० ७।३।३०
 नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 नञो गुणप्रतिषे० ६।२।१५५
 नञो जरमरमि० ६।२।११६
 नञ्दुःसुभ्यो ५।४।१२१
 नञ्सुभ्याम् ३।२।१७२
 नडशादाड्ढव० ४।२।८८
 नडादिभ्यः फक् ४।१।९९
 नडादीनां कुक्च ४।२।९१
 न तिसृचतसृ ६।४।४
 नते नासिकायाः ५।२।३१
 न तौत्वलिभ्यः २।४।६१
 न दण्डमाणवा० ४।३।१३०
 न दधिपयआदीनि २।४।१४
 नदीपौर्णमास्या० ५।४।११०
 नदी वन्धुनि ६।२।१०९
 नदीभिश्च २।१।२०
 न दुहस्त्वनमां ३।१।८९
 न वृशः ३।१।४७
 नद्याः शेषस्या० ६।३।४४
 नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७
 नद्यां मतुप् ४।२।८५
 नद्यतश्च ५।४।१५३
 न द्वयचः प्राच्य० ४।२।११३
 न धातुलोपि आर्थं० १।१।४
 न ध्याख्यापृमू० ८।२।५७
 न नञ्पूर्वात्तत्पु० ५।१।१२१
 न निर्धारणे २।२।१०
 न निविभ्याम् ६।२।१८१
 ननी पृष्टप्रति० ३।२।१२१

नन्दिग्रहिपचा० ३।१।१३४
 नन्द्राः संयोगादयः ६।१।३
 नन्वित्यनुशेष० ८।१।४३
 नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
 न पदान्तद्विर्व० १।१।५८
 न पदान्ताद्दोर० ८।४।४२
 नपरे नः ८।३।२७
 न पदम्याङ्च० १।३।८९
 नपुंसकमनपुंसके १।२।६९
 नपुंसकस्य शलचः ७।१।७२
 नपुंसकाच्च ७।१।१९
 नपुंसकादन्यत० ५।४।१०९
 नपुंसके भावे ३।३।११४
 न पूजनात् ५।४।६९
 न प्राच्यमर्गा० ४।१।१७८
 न बहुव्रीहौ १।१।२९
 न भकुर्धुराम् ८।२।७९
 न भाभूपूकमि० ८।४।३४
 न भूताधिकसं० ६।२।९१
 न भूवाक्चि० ६।२।१९
 न भूसुधियोः ६।४।८५
 न भ्राणनपान्न० ६।३।७५
 नमः स्वस्तिस्वा० २।३।१६
 न मपूर्वोऽपत्ये० ६।४।१७०
 नमस्पुरसोर्गत्योः ८।३।४०
 न माङ्यागे ६।४।७४
 नमिकम्पिस्स्य० ३।२।१६७
 न मुने ८।२।३
 नमोवरिवश्चित्र० ३।१।१९
 न यः ३।२।१५२
 न यदि ३।२।११३
 न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३
 न यासयोः ७।३।४५
 न व्याभ्यां पदा० ७।३।३
 न रपरसपिष्ट० ८।३।११०

न रुधः ३११६४
 नरे संज्ञायाम् ६३११२९
 न लिङि ७२१३९
 न छुट् ८११२९
 न लुमताङ्गस्य १११६३
 न लोकाव्यय ० २३१६९
 नलोपः प्रातिपदि ० ८१२१७
 नलोपः सुप्स्वर ० ८१२१२
 नलोपो नञः ६३१७३
 न ल्यपि ६३१६९
 न वशः ६३१२०
 न विभक्तौ तुस्माः १३१४
 न वृद्धश्चतुर्थ्यः ७२१५९
 न वेति विभाषा १११४४
 न व्यो लिटि ६३१४६
 न शब्दश्लोक ० ३१२२३
 न शसददवादि ० ६३१२२६
 नशेः पान्तस्य ८१४३६
 नशेर्वा ८१२६३
 नश्च ८१३३०
 नश्च धातुस्थो ० ८१४२७
 नश्चापदान्तस्य ८१३२४
 नश्छव्यप्रशान् ८१३७
 न षट्स्वन्नादिभ्यः ४१११०
 न संयोगाद्धम ० ६३११३७
 न संख्यादेः ५१४८९
 न संज्ञायाम् ५१४१५५
 नसत्तनिपत्तानु ० ८१२६१
 न संप्रसारणे सं ० ६३१३७
 न सामि वचने ५१४५
 न सुदुभ्यां केव ० ७११६८
 न सुब्रह्मण्यायां १२१३७
 नस्तद्धिते ६३१४४
 नह प्रत्यारम्भे ८१३३१
 न हास्तिन ० ६३१२१
 नहिवृतिवृष्टि ० ६३११२६

नहो धः ८१२३४
 नाग्लोपिशास्वृ ० ७४१२
 नाचार्यराजर्त्वि ० ६२१२३३
 नाज्झलौ ११११०
 नाञ्चेः पूजायाम् ६३१३०
 नाढीतन्त्र्योः ५१४१५९
 नाढीमुष्टयोश्च ३२१३०
 नातः परस्य ७३१२७
 नादिचि ६३१२०४
 नादिन्याक्रोशे ८१४४८
 नाद्वस्य ८१२१७
 नाधार्थप्रत्यये ३१४६२
 नानद्यतनवत् ३३१३३५
 नानोर्ध्वः १३१५८
 नान्तादसंख्या ० ५२१४९
 नाभ्यस्तस्याचि ० ७३१८७
 नाभ्यस्ताच्छतुः ७३१७८
 नामन्त्रिते समा ० ८११७३
 नामन्यतरस्याम् ६३१२७७
 नामि ६३४३
 नान्न्यादिशि ० ३१४५८
 नात्रेङितस्या ० ६३१९९
 नावो द्विगोः ५१४९९
 नाव्ययदिक् ० ६२१२६८
 नाव्ययीभावाद ० २१४८३
 नासिकास्त ० ३२१२९
 नासिकोदरौ ० ४११५५
 निकटे वसति ४१४७३
 निगरणचलना ० १३३८७
 निगृह्यानुयोगे च ८१२९४
 निघो निमित्तम् ३३१८७
 नित्यं करोतेः ६३१२०८
 नित्यं कौटिल्ये ३३१२३
 नित्यं क्रीडाजी ० २२१२७
 नित्यं कृत ० ३३१३३
 नित्यं छन्दसि ४११४६

नित्यं छन्दसि ७१४८
 नित्यं पणः परि ० ३३३६६
 नित्यं मन्त्रे ६३१२१०
 नित्यं वृद्धशरा ० ४३१४४
 नित्यं शतादिमा ० ५२१५७
 नित्यं संज्ञाछन्द ० ४३१२९
 नित्यं सपत्न्या ० ४३१३५
 नित्यं समासे ० ८३१४५
 नित्यं स्मयतेः ६३१५७
 नित्यं हस्ते पा ० ११४७७
 नित्यमसिचि ० ५१४१२२
 नित्यवीप्सयोः ८११४
 निनदीभ्यां ८३१८९
 निन्दर्हिसक्लि ० ३२१२४६
 निपात एकाजनाङ् १११२४
 निपातस्य च ६३१२३६
 निपातैर्यदिह ० ८३१३०
 निपानमाहावः ३३१७४
 निमूलसमूलयोः ३३१३४
 निरः कुपः ७२१४६
 निरभ्योः पूर्वोः ३३१२८
 निरुदकादीनि ६२१२८४
 निर्वाणोऽवाते ८२१५०
 निर्वृत्तेऽक्षयूता ० ४३१२९
 निवाते वातत्राणे ६२१८
 निवासचितिशरी ० ३३१४१
 निव्यभिभ्यो ० ८३१२९
 निशाप्रदोषाभ्यां ४३१२४
 निष्कुलान्निष्को ० ५१४६२
 निष्ठा २२१३६
 निष्ठा ३२१२०२
 निष्ठा च द्वयज ० ६३१२०५
 निष्ठायां सेटि ६३१५२
 निष्ठायामण्यदर्थे ६३१६०
 निष्ठायोऽङ्गि ० ३३१२९
 निष्ठोपमानाद ० ६२१२६९

निष्ठोपसर्गपूर्व० ६।२।११०
 निष्प्रवाणिश्च ५।४।१६०
 निसमुपविभ्यो० १।३।३०
 निसस्तपताव० ८।३।१०२
 नीग्वञ्चुस्त्रु० ७।४।८४
 नीचैरनुदात्तः १।२।३०
 नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७
 नुगतोऽनुनासि० ७।४।८५
 नुदविदोन्द्रा० ८।२।५६
 नुम्बिसर्जनीय० ८।३।५८
 नृ च ६।४।६
 नृ चान्यतर० ६।१।१८४
 नृपे ८।३।१०
 नेटि ७।२।४
 नेटयलिति रधेः ७।१।६२
 नेड्वशि कृति ७।२।८
 नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
 नेदमदसोरकोः ७।१।११
 नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
 नेन्सिद्धवध्नाति० ६।३।१९
 नेयङ्बुवह्स्थाना० १।४।४
 नेरनिधाने ६।२।१९२
 नेर्गदनदपतपद० ८।४।१७
 नेर्विडज्विरीस० ५।२।३२
 नेर्विशः १।३।१७
 नोङ्धात्वोः ६।१।१७५
 नोत्तरपदेऽनु० ६।२।१४२
 नोत्वद्भ्रवि० ४।३।१५१
 नोदात्तस्वरितो० ८।४।६७
 नोदात्तोपदेश० ७।३।३४
 नोनयतिध्वनय० ३।१।५१
 नोपधात्थफा० १।२।२३
 नोपधायाः ६।४।७
 नौ गदजदप्रसन्नः ३।३।६५
 नौ न च ३।३।६०

नौ द्वयचछन् ४।४।७
 नौवयोधर्मविष० ४।४।९१
 नौ वृ धान्ये ३।३।४८
 न्यग्रोधस्य च ७।३।५
 न्यङ्मवादीनां च ७।३।५३
 न्यधी च ६।२।५३

प

पक्षात्तिः ५।२।२५
 पक्षिमत्स्यमृगा० ४।४।३५
 पङ्क्तिर्विशति० ५।१।५९
 पङ्कोश्च ४।१।६८
 पचो वः ८।२।५२
 पञ्चदशतौ वर्गे ५।१।६०
 पञ्चमी भयेन २।१।३७
 पञ्चमी विभक्ते २।३।४२
 पञ्चम्यापङ्परिभिः २।३।१०
 पञ्चम्या अत् ७।१।३१
 पञ्चम्याः पराव० ८।३।५१
 पञ्चम्याः स्तोका० ६।३।२
 पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८
 पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७
 पणपादमापशता० ५।१।३४
 पतः पुम् ७।४।१९
 पतिः समास एव १।४।८
 पत्यन्तपुरोहि० ५।१।१२८
 पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८
 पत्युर्नो यज्ञसं० ४।१।३३
 पत्रपूर्वादञ् ४।३।१२२
 पत्राध्ययुष्टरि० ४।३।१२३
 पथः पन्थ च ४।३।२९
 पथः ष्कन् ५।१।७५
 पथि च छन्दसि ६।३।१०८
 पथिमथोः सर्व० ६।१।१९९
 पथिमथोऽनु० ७।१।६५
 पथो विभाषा ५।४।७२

पथ्यतिथिवस० ४।४।१०४
 पदमस्मिन्दृश्यम् ४।४।८७
 पदरुजविशस्यु० ३।३।१६
 पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
 पदस्य ८।१।१६
 पदात् ८।१।१७
 पदान्तस्य ८।४।३७
 पदान्तस्यान्यतर० ७।३।९
 पदान्ताद्वा ६।१।७६
 पदात्तैरिवा० ३।१।११९
 पदेऽपदेशे ६।२।७
 पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९
 पद्विभोमासुह० ६।१।६३
 पद्यत्यतदर्थे ६।३।५३
 पन्थो ण नित्यम् ५।१।७६
 परः सन्निकर्षः १।४।१०९
 परवल्लिङ्गं द्वन्द्व० २।४।२६
 परश्च ३।१।२
 परश्वधाट्टञ्च ४।४।५८
 परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 परस्मैपदानां ३।४।८२
 परस्य च ६।३।८
 पराजेरसोढः १।४।२६
 परादिश्छन्दसि ६।२।१९९
 परावनुपात्यय ३।३।३८
 परावरयोगे च ३।४।२०
 परावराधमोत्तम० ४।३।५
 परिक्रयणे संप्र० १।४।४४
 परिक्लिश्यमाने ३।४।५५
 परिखाया ढम् ५।१।१७
 परनिविभ्यः ८।३।७०
 परिन्योर्नाणोर्ध्व० ३।३।३७
 परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६
 परिप्रत्युपापा० ६।२।३३
 परिमाणान्तस्या० ३।३।२०
 परिमाणान्तस्या० ७।३।१७

परिमाणे पचः ३।२।३३
 परिमुखं च ४।४।२९
 परिवृत्तो रथः ४।२।१०
 परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८
 परिपदो ण्यः ४।४।४४
 परिपदो ण्यः ४।४।१०१
 परिस्कन्दः प्राचा० ८।३।७५
 परेरभितो भावि० ६।२।१८२
 परेरर्चपः १।३।८२
 परेर्वर्जने ८।१।५
 परेश्व ८।३।७४
 परेश्व घाङ्कयोः ८।२।२२
 परोक्षे लिट् ३।२।११५
 परोवरपरंपर० ५।२।१०
 परौ घः ३।३।८४
 परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५
 परौ यज्ञे ३।३।४७
 पर्पादिभ्यः घृन् ४।४।१०
 पर्यभिभ्यां च ५।३।९
 पर्यासिवचनेष्व० ३।४।६६
 पर्यायार्हणोत्प० ३।३।१११
 पर्वताच्च ४।२।१४३
 पर्श्वदियौधेया० ५।३।११७
 पललसूपशाकं ६।२।१२८
 पलाशादिभ्यो ४।३।१४१
 पश्चपश्चा च ५।३।३३
 पश्चात् ५।३।३२
 पश्यार्थैश्चाना० ८।१।२५
 पाककर्णपर्णपुष्प० ४।१।६४
 पाद्माध्माधेट् ३।१।१३७
 पाद्माध्मास्था० ७।३।७८
 पाणिघताढधौ ३।२।५५
 पाण्डुकम्बला० ४।२।११
 पातौ च बहुलम् ८।३।५२
 पात्रात्पुन् ५।१।४६
 पात्राद् घञ्श्च ५।१।६८

पात्रेसमितादयश्च २।१।४८
 पाथोनदीभ्यां ४।४।१११
 पादः पत् ६।४।१३०
 पादशतस्य ५।४।१
 पादस्य पदाज्या० ६।३।५२
 पादस्य लोपो० ५।४।१३८
 पादार्धाभ्यां च ५।४।२५
 पादोऽन्यतर० ४।१।८
 पानं देशे ८।४।९
 पापं च शिल्पिनि ६।२।६८
 पापाणके कुत्सितैः २।१।५४
 पाय्यसांनाय्य० ३।१।१२९
 पारस्करप्रमृ० ६।१।१५७
 पारायणतुराय० ५।१।७२
 पाराशर्यशि० ४।३।११०
 पारेमध्ये पष्ठथा २।१।१८
 पार्थेनान्विच्छति ५।२।७५
 पाशादिभ्यो यः ४।२।४९
 पितरामातरा च ६।३।३३
 पिता मात्रा १।२।७०
 पितुर्यच्च ४।३।७९
 पितृव्यमातुल० ४।२।३६
 पितृष्वसुश्छण् ४।१।१३२
 पिष्टाच्च ४।३।१४६
 पीलाया वा ४।१।११८
 पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
 पुंवत्कर्मधारय० ६।३।४२
 पुंसि संज्ञायां ३।३।११८
 पुंसोऽसुङ् ७।१।८९
 पुगन्तलघूपथस्य ७।३।६६
 पुच्छभाण्डचीव० ३।१।२०
 पुत्रः पुम्यः ६।२।१३२
 पुत्राच्छ च ५।१।४०
 पुत्रान्तादन्य० ४।१।१५९
 पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६।३।२२
 पुमः खय्यम्परे ८।३।६

पुमान्स्त्रिया १।२।६७
 पुरा च परीप्ता० ८।१।४२
 पुराणप्रोक्तेषु ४।३।१०५
 पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२
 पुरुषश्चान्वा० ६।२।१९०
 पुरुषहस्तिभ्या० ५।२।३८
 पुरुषात्प्रमाणे० ४।१।२४
 पुरे प्राचाम् ६।२।९९
 पुरोऽग्रतोऽग्रेषु ३।२।१८
 पुरोऽव्ययम् १।४।६७
 पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५
 पुषादिद्युता० ३।१।५५
 पुष्करादिभ्यो ५।२।१३५
 पुष्यसिद्धयौ ३।१।१२६
 पूःसर्वयोर्दार्ि० ३।२।४१
 पूगाञ्च्योऽग्रा० ५।३।११२
 पूगेष्वन्यतर० ६।२।२८
 पूङ्गः क्त्वा च १।२।२२
 पूङ्गश्च ७।२।५१
 पूङ्ग्यजोः शानन् ३।२।१२८
 पूतनात्पूजित० ८।१।६७
 पूजायां नान० ८।१।३७
 पूतक्रतोरै च ४।१।३६
 पूरणगुणमुहि० २।२।११
 पूरणाङ्गाने ५।३।४८
 पूरणार्धाङ्गन् ५।१।४८
 पूर्णादिभाषा ५।४।१४९
 पूर्वे तु भाषायाम् ८।२।९८
 पूर्वकालैकसर्व० २।१।४९
 पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१
 पूर्वपदात् ८।३।१०६
 पूर्वपदात्संज्ञाया० ८।४।३
 पूर्वपरावरदक्षि० १।१।३४
 पूर्ववत्सनः १।३।६२
 पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७
 पूर्वसदृशसमा० २।१।३१

पूर्वादिनिः ५।२।८६
 पूर्वादिभ्यो नव० ७।१।१६
 पूर्वाधरावराणां ५।३।३९
 पूर्वापरप्रथमचरम० २।१।५८
 पूर्वापराधरोत्तर० २।२।१
 पूर्वाङ्गापराङ्गां ४।३।२८
 पूर्वं कर्तरि ३।२।१९
 पूर्वं भूतपूर्वं ६।२।२२
 पूर्वंः कृतमिनयौ ४।४।१३३
 पूर्वाऽभ्यासः ६।१।४
 पृथग्विनानां २।३।३२
 पृथ्वादिभ्य० ५।१।१२२
 पृषोदरादीनि ६।३।१०९
 पेषं वासवाहन० ६।३।५८
 पैलादिभ्यश्च २।४।५९
 पोटायुवतिस्तो० २।१।६५
 पोरदुपधात् ३।१।९८
 पौराडाशपुरो० ४।३।७०
 प्यायः पी ६।१।२८
 प्रकारवचने जाती० ५।३।६९
 प्रकारवचने धाल् ५।३।२३
 प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२
 प्रकाशनस्थेयां १।३।२३
 प्रकृत्यान्तः० ६।१।११५
 प्रकृत्या भगा० ६।२।१३७
 प्रकृत्याशिपि ६।३।८३
 प्रकृत्यैकाच् ६।३।१६३
 प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८
 प्रजने वीयतेः ६।१।५५
 प्रजने सतैः ३।३।७१
 प्रजोरिनिः ३।२।१५६
 प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८
 प्रज्ञाश्रद्धार्चां ५।२।१०१
 प्रणवः ८।२।५९
 प्रणव्यौ ३।१।१२८
 प्रतिः प्रतिनि० १।४।९२

प्रतिकण्ठार्थल० ४।४।४०
 प्रतिजनादिभ्यः ४।४।९९
 प्रतिनिधिप्रति० २।३।११
 प्रतिपथमेति ४।४।४२
 प्रतिबन्धि चिर० ६।२।६
 प्रतियोगे पञ्चम्याः ५।४।४४
 प्रतिश्रवणे च ८।२।९९
 प्रतिष्कशश्च ६।१।१५२
 प्रतिस्तब्धनिस्त० ८।३।११४
 प्रतेरंश्वाद्यस्त० ६।२।१९३
 प्रतेरुरसः सप्तमी० ५।४।८२
 प्रतेश्च ६।१।२५
 प्रत्नपूर्वविश्वे० ५।३।१११
 प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८
 प्रत्यभिवादे० ८।२।८३
 प्रत्ययः ३।१।१
 प्रत्ययलोपे प्रत्य० १।१।६२
 प्रत्ययस्थात्का० ७।३।४४
 प्रत्ययस्य लुक् १।१।६१
 प्रत्ययोत्तरपद० ७।२।९८
 प्रत्याङ्भ्यां १।३।५९
 प्रत्याङ्भ्यां १।४।४०
 प्रथने वावशब्दे ३।३।३३
 प्रथमचरम० १।१।३३
 प्रथमयोः पूर्व० ६।१।१०२
 प्रथमानिर्दिष्टं १।२।४३
 प्रथमायाश्च ७।२।८८
 प्रथमोऽविरोप० ६।२।५६
 प्रप्लानप्रत्ययार्थ० १।२।५६
 प्रनिरन्तःशरेक्षु० ८।४।५
 प्रभवति ४।३।८३
 प्रभौ परिवृढः ७।२।२१
 प्रमदसंमदौ ३।३।६८
 प्रमदो च ३।४।५१
 प्रमाणं द्वयस० ५।२।३७
 प्रयच्छति गर्ह्यम् ४।४।३०

प्रयाजानुयाजौ ७।३।६२
 प्रयै रोहिष्यै ३।४।१०
 प्रयोजनम् ५।१।१०९
 प्रयोज्यनियो० ७।३।६८
 प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८
 प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७
 प्रशंसायां रूपम् ५।३।६६
 प्रशंसावचनैश्च २।१।६६
 प्रशस्यस्य श्रः ५।३।६०
 प्रश्ने चासन्न० ३।२।११७
 प्रष्टोऽप्रगामिनि ८।३।९२
 प्रसमुपोदः पाद० ८।१।६
 प्रसंभ्यां जानु० ५।४।१२९
 प्रसितोत्सुकाभ्यां २।३।४४
 प्रस्कण्वहरि० ६।१।१५३
 प्रस्त्योऽन्यतर० ८।२।५४
 प्रस्थपुरवहा० ४।२।१२२
 प्रस्थेऽवृद्धमक० ६।२।८७
 प्रस्थोत्तरपद० ४।२।११०
 प्रहरणम् ४।४।५७
 प्रहासे च मन्यो० १।४।१०६
 प्राक् कडारात् २।१।३
 प्राक् क्रीताच्छः ५।१।१
 प्राक्सितादङ् ८।३।६३
 प्रागिवात्कः ५।३।७०
 प्रागेकादशम्यो० ५।३।४९
 प्राग्विताद्यत् ४।४।७५
 प्राग्दिशो विभक्तिः ५।३।१
 प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३
 प्राग्दीव्यतोऽण् १।४।५६
 प्राग्वतेष्टञ् ५।१।१८
 प्राग्वहेष्टक् ४।४।१
 प्राचां कटादेः ४।२।१३९
 प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४
 प्राचीं प्रामिनगरा० ७।३।१४
 प्राचां नगरान्ते ७।३।२४

प्राचां श्रुतद्वितः ४।१।१७
 प्राचामवृद्धा० ४।१।१६०
 प्राचामुपादेरड० ५।३।८०
 प्राणभृज्जाति० ५।१।१२९
 प्राणिरजतादि० ४।३।१५४
 प्राणिस्थादातो ५।२।९६
 प्रातिपदिकान्त० ८।४।११
 प्रातिपदिकार्थ० २।३।४६
 प्रादयः १।४।५८
 प्रादस्वाङ्गं संज्ञा० ६।२।१८३
 प्राद्वहः १।३।८१
 प्राध्वं बन्धने १।४।७८
 प्राप्तापन्ने च द्विती० २।२।४
 प्रायभवः ४।३।३९
 प्रावृट्शरत्काला० ६।३।१५
 प्रावृष एण्यः ४।३।१७
 प्रावृषष्ठप् ४।३।२६
 प्रियवशे वदः ३।२।३८
 प्रियस्थिरस्कि० ६।४।१५७
 प्रीतौ च ६।२।१६
 प्रुसुल्वः सम० ३।१।१४९
 प्रे दाशः ३।२।६
 प्रे द्रुस्तुभुवः ३।३।२७
 प्रे वणिजाम् ३।३।५२
 प्रे लपसद्रुमथ० ३।२।१४५
 प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६
 प्रेष्यब्रुवोर्हविषो २।३।६१
 प्रे स्त्रोऽयश्चे ३।३।३२
 प्रैपातिसर्गप्राप्त० ३।३।१६३
 प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४
 प्रोपाभ्यां युजे० १।३।६४.
 प्रोपाभ्यां समर्था० १।३।४२
 प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४
 प्लुतप्रगृह्या ६।१।१२५
 प्लुतावैच इडुहौ ८।२।१०६
 प्लादीनां ह्रस्वः ७।३।८०

फ

फक्फिजोरन्य० ४।१।९१
 फणां च सप्ता० ६।४।१२५
 फलेग्रहिरात्म० ३।२।२६
 फले लुक् ४।३।१६३
 फल्गुनीप्रोष्ठ० १।२।६०
 फाण्टाहृतिमि० ४।१।१५०
 फेनादिलच्च ५।२।९९
 फेइछ च ४।१।१४९

ब

बन्धने चपौ ४।४।९६
 बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४
 बन्धे च विभाषा ६।३।१३
 बभूथाततन्थ० ७।२।६४
 बहिषि दत्तम् ४।४।११९
 बलादिभ्यो ५।२।१३६
 बहुगणवतुडति १।१।२३
 बहुपूगगण० ५।२।५२
 बहुप्रजाइछ० ५।४।१२३
 बहुलं छन्दसि २।४।३९
 बहुलं छन्दसि २।४।७३
 बहुलं छन्दसि २।४।७६
 बहुलं छन्दसि ३।२।८८
 बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
 बहुलं छन्दसि ६।१।३४
 बहुलं छन्दसि ७।१।८
 बहुलं छन्दसि ७।१।१०
 बहुलं छन्दसि ७।१।१०३
 बहुलं छन्दसि ७।३।९७
 बहुलं छन्दसि ७।४।७८
 बहुलं छन्दस्य० ६।४।७५
 बहुलमामीक्ष्ये ३।२।८१
 बहुवचनस्य ८।१।२१
 बहुवचने अल्येत ७।३।१०३
 बहुव्रीहाविद० ६।२।१६२

बहुव्रीहेरूपसो ४।१।२५
 बहुव्रीहेश्रान्तो० ४।१।५२
 बहुव्रीहौ प्रकृत्या ६।२।१
 बहुव्रीहौ विश्वं ६।२।१०६
 बहुव्रीहौ सक्थ्य० ५।४।१२३
 बहुव्रीहौ संख्ये० ५।४।७३
 बहुपु बहुवचनम् १।४।२१
 बहोर्नन्वदुत्तर० ६।२।१७५
 बहोर्लोपो भू च ६।४।१५८
 बह्वच इजः २।४।६६
 बह्वचः कृपेपु ४।२।७३
 बह्वचोऽन्तो० ४।३।६७
 बह्वचो मनुष्य० ५।३।७८
 बह्वचपूर्वपदा० ४।४।६४
 बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०
 बह्वल्परार्थाच्छ० ५।४।४२
 बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५
 बाष्पोष्मभ्या० ३।१।१६
 बाहन्तात्संज्ञा० ४।१।६७
 बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
 विमेतेर्हेतुमये ६।१।५६
 विल्वकादिभ्य० ६।४।१५३
 विल्वदिभ्यो० ४।३।१३६
 विस्ताच्च ५।१।३१
 बृहत्या आच्छा० ५।४।६
 बुधयुधनशज० १।३।८६
 ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६
 ब्रह्मणो जान० ५।४।१०४
 ब्रह्मब्रूणवृत्रेपु ३।२।८७
 ब्रह्महस्तिभ्यां ५।४।७८
 ब्राह्मणकोष्णिके ५।२।७१
 ब्राह्मणमाणव० ४।२।४२
 ब्राह्मोऽजातौ ६।४।१७१
 ब्रव ईट ७।३।९३
 ब्रुवः पञ्चाना० ३।४।८४

ब्रुवो वचिः २।४।५३
ब्रूहिप्रेष्यश्रौप० ८।२।९१

भ

भक्ताख्यास्त० ६।२।७१
भक्ताण्णः ४।४।१००
भक्तादन्य० ४।४।६८
भक्तिः ४।३।९५
भक्ष्येण मिश्री० २।१।३५
भजो णिवः ३।२।६२
भञ्जभासमिदो ३।२।१६१
भञ्जेश्च चिणि ६।४।३३
भञ्जप्रवच्ये च ६।१।८३
भर्गात्रैर्गते ४।१।१११
भवत्तद्वक्तृसौ ४।२।११५
भवतेरः ७।४।७३
भविष्यति गम्यादयः ३।३।३
भविष्यति मर्यादा० ३।३।१३६
भवे छन्दसि ४।४।११०
भव्यगेयप्रवचनी० ३।४।६८
भस्त्रादिभ्यः छन् ४।४।१६
भस्त्रैषाजाज्ञा० ७।३।४७
भस्य ६।४।१२९
भस्य टेलोपः ७।१।८८
भागाद्यच्च ५।१।४९
भावकर्मणोः १।३।१३
भावलक्षणे ३।४।१६
भाववचनाश्च ३।३।११
भावे ३।३।१८
भावे च ४।४।१४४
भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
भाषायां सदव० ३।२।१०८
भासनोपसमा० १।३।४७
भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
भिक्षासिनादायेषु ३।२।१७
भित्तं शकलम् ८।२।५९

भिद्योद्धयौ नदे ३।१।११५
भियः कृक्लुकनौ ३।२।१७४
भियोऽन्यतर० ६।४।११५
भियो हेतुभये ७।३।४०
भीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५
भीमादयोऽपा० ३।४।७४
भीरोः स्थानम् ८।३।८१
भीस्स्योर्हेतुभये १।३।६८
भीहीमृहुमद० ६।१।१९२
भीहीमृहुवां ३।१।३९
भुजन्त्युच्चौ ७।३।६१
भुजोऽनवने १।३।६६
भुवः प्रभवः १।४।३१
भुव संज्ञान्तः० ३।२।१७९
भुवश्च ३।२।१३८
भुवश्च ४।१।४७
भुवश्च महा० ८।२।७१
भुवो भावे ३।१।१०७
भुवो बुक्लुङ् ६।४।८८
भूतपूर्वे चरट् ५।३।५३
भूते ३।२।८४
भूते च ३।३।१४०
भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२
भूवादयो घातवः १।३।१
भूषणेऽलम् १।४।६४
भूसुबोस्तिङि ७।३।८८
भृशामित् ७।४।७६
भृशेऽसंज्ञायाम् ३।१।११२
भृशादिभ्यो ३।१।१२
भृज्यं भक्ष्ये ७।३।६९
भोभगोऽधो० ८।३।१७
भौरिक्याद्यैषु० ४।२।५४
भ्यसो भ्यम् ७।१।३०
भ्रस्त्रो रोपथ० ६।४।४७
भ्राजभासधु० ३।२।१७७

भ्राजभासभाष० ७।४।३
भ्रातरि च ४।१।१६४
भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४
भ्रातृपुत्रौ स्वसृ० १।२।६८
भ्रुवो बुक्च ४।१।१२५

भ

मघवा बहुलम् ६।४।१२८
मङ्ङुकक्षर्षारद० ४।४।५६
मतजनहलात् ० ४।४।९७
मतिशुद्धिपूजा० ३।२।१८८
मतुवसो रु संबुद्धौ ८।३।१
मतोः पूर्व० ६।१।२१९
मतोश्च बहज्ज्ञात् ४।२।७२
मतौ च ४।४।१३६
मतौ छः सूक्त० ५।२।५९
मतौ वहचो० ६।३।११९
मत्वर्थे मास० ४।४।१२८
मदोऽनुपसर्गे ३।३।६७
मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१
मद्रात्परिवापणे ५।४।६७
मद्रेभ्योऽञ् ४।२।१०८
मधुवभ्रवोर्बाह्व० ४।१।१०६
मधोः ४।४।१३९
मधोर्ञ् च ४।४।१२९
मध्याद् गुरौ ६।३।११
मध्यान्मः ४।३।८
मध्ये पदे निवेचने १।४।७६
मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६
मनः ३।२।८२
मनः ४।१।११
मनसः संज्ञायाम् ६।३।४
मनुष्यतत्स्थ० ४।२।१३४
मनोरो वा ४।१।३८
मनोजाताव० ४।१।१६१
मन्तिन्त्याख्या० ६।२।१५१

मन्त्रे घसह्र० २।४।८०
 मन्त्रे वृषेपपच० ३।३।९६
 मन्त्रे श्वेतवहो० ३।२।७१
 मन्त्रेष्वाङ्घ्रादे० ६।४।१४१
 मन्त्रे सोमा० ६।३।१३१
 मन्थौदनसक्तु० ६।३।६०
 मन्यकर्मण्यना० २।३।१७
 मपर्यन्तस्य ७।२।९१
 मय उजो वो वा ८।३।३३
 मयट् च ४।३।८२
 मयड्वैतयो० ४।३।१४३
 मयतेरिदन्य० ६।४।७०
 मयूरव्यसकाद० २।१।७२
 मये च ४।४।१३८
 मस्करमस्क० ६।१।१५४
 मस्तिजनशोर्झलि ७।१।६०
 महाकुलाद० ४।१।१४१
 महान्नीह्यप० ६।२।३८
 महाराजप्रोष्ठ० ४।२।३५
 महाराजाट्ठञ् ४।३।९७
 महेन्द्रादघाणौ च ४।२।२९
 माङ्गि लुङ् ३।३।१७५
 माणवचरकाभ्यां ५।१।१२
 मातरपितरा० ६।३।३२
 मातुःपितृभ्याम० ८।३।८५
 मातुरुत्संख्या० ४।१।११५
 मातृपितृभ्यां ८।३।८४
 मातृपृथुश्च ४।१।१३४
 मात्रोपज्ञोपक्रम० ६।२।१४
 माथोत्तरपद० ४।४।३७
 मादुपधायाश्च ८।२।९०
 मानपश्वह्नयोः ५।३।५१
 माने वयः ४।३।१६२
 मान्वधदान्शान् ३।१।६
 मायायामण् ४।४।१२४
 मालादीनां च ६।२।८८

मासाद्वयसि ५।१।८१
 मितनखे च ३।२।३४
 मितां ह्रस्वः ६।४।९२
 मित्रे चर्षो ६।३।१३०
 मिथ्योपपदा० १।३।७१
 मिदचोऽन्त्या० १।१।४७
 मिदेर्गुणः ७।३।८२
 मिश्रं चानुपसर्ग० ६।२।१५४
 मीनातिमिनो० ६।१।५०
 मीनार्तोनिंगमे ७।३।८१
 मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७
 मुखनासिकावच० १।१।८
 मुचोऽकर्मकस्य ७।४।५७
 मुण्डमिश्रदल० ३।१।२१
 मुद्गादण् ४।४।२५
 मूर्तां घनः ३।३।७७
 मूलमस्यावर्हि ४।४।८८
 मृजेर्विभाषा ३।१।१२३
 मृजेर्वृद्धिः ७।२।१४४
 मृडमृदगुध० १।२।७
 मृदस्तिक्कन् ५।४।३९
 मृपस्तिक्ति० १।२।२०
 मेघार्तिभयेषु कृजः ३।२।४३
 मेर्निः ३।४।८९
 मोऽनुस्वारः ८।३।२३
 मो नो धातोः ८।२।६४
 मो राजि समः ८।३।२५
 म्रियतेर्लुङ्लि० १।३।६१
 म्वोश्च ८।२।६५

य

यः सौ ७।२।११०
 यङश्चाप् ४।१।७४
 यङि च ७।४।३०
 यङोऽपि न २।४।५४
 यङो वा ७।३।९४

यचि भम् १।४।१८
 यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
 यजजपदशां यङः ३।२।१६६
 यजध्वैनमिति च ७।१।४३
 यजयाचयत० ३।३।९०
 यजयाचरुचप्रव० ७।३।६६
 यजुष्युरः ६।१।१२७
 यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४
 यजेश्च करणे २।३।६३
 यज्ञकर्मण्यजप० १।२।३४
 यज्ञात्विग्भ्यां ५।१।७१
 यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१
 यज्जोश्च २।४।६४
 यजश्च ४।१।१६
 यजिजोश्च ४।१।१०१
 यतश्च निर्धारणम् २।३।४१
 यतोऽनावः ६।१।२१३
 यत्तदेतेभ्यः परि० ५।१।३९
 यथातथयथापुर० ७।३।३१
 यथातथयोरसू० ३।४।२८
 यथामुखसंमु० ५।२।६
 यथाविध्यनुप्र० ३।४।४
 यथासंख्यमनु० १।३।१०
 यथासादृश्ये २।१।७
 यथास्वे यथा० ८।१।१४
 यद्धितुपरं छन्दसि ८।१।५६
 यद्वृत्तान्नित्यम् ८।१।६६
 यमः समुपनिविपु ३।३।६३
 यमरमनमार्ता ७।२।७३
 यमो गन्धने १।२।१५
 ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६
 यरोऽनुनासिके० ८।४।४५
 यवयवकषट्ठिका० ५।२।३
 यययङ् ३।३।१७६
 यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१

यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 यस्मात्प्रत्ययवि० १।४।१३
 यस्मादधिकं यस्य २।३।९
 यस्य च भावेन २।३।३७
 यस्य चायामः २।१।१६
 यस्य विभाषा ७।२।१५
 यस्य हलः ६।४।४९
 यत्येति च ६।४।१४८
 याजकादिभिश्च २।२।९
 याज्यान्तः ८।२।९०
 याडापः ७।३।११३
 याप्ये पाशप् ५।३।४७
 यावति विन्द० ३।४।३०
 यावत्पुरानिपात० ३।३।४
 यावदवधारणे २।१।८
 यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६
 यावादिभ्यः कन् ५।४।२९
 यासुट् परस्मै० ३।४।१०३
 यावर्णयोर्दीधीवे० ७।४।५३
 युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१
 युक्ते च ६।२।६६
 युग्यं च पत्रे ३।१।१२१
 युजेरसमासे ७।१।७१
 युन्नुवोर्दीर्घं ६।४।५८
 युवा खलतिप० २।१।६७
 युवाल्पयोः कन० ५।३।६४
 युवावौ द्विव० ७।२।९२
 युवोरनाकौ ७।१।१
 युष्मत्तत्तत्तु० ८।३।१०३
 युष्मदस्मदोः ८।१।२०
 युष्मदस्मदोरना० ७।२।८६
 युष्मदस्मदोरन्य० ४।३।१
 युष्मदस्मदोर्दसि ६।१।२११
 युष्मदस्मदस्यां ७।१।२७
 युष्मद्युपपदे स० १।४।१०५

यूनस्तिः ४।१।७७
 यूनि लुक् ४।१।९०
 यूयवयौ जसि ७।२।९३
 यूस्त्याख्यौ नदी १।४।३
 ये च ६।४।१०९
 ये च तद्धिते ६।१।६१
 ये चाभावकर्म० ६।४।१६८
 येन विधिस्तदन्त० १।१।७२
 येनाङ्गविकारः २।३।२०
 ये यङ्गकर्मणि ८।२।८८
 ये विभाषा ६।४।४३
 येषां च विरोधः २।४।९
 योगप्रमाणे च० १।२।५५
 योगाद्यच्च ५।१।१०२
 योऽचि ७।२।८९
 योजनं गच्छति ५।१।७४
 योपधाद्गुरू० ५।१।१३२

र

र ऋतो हलादे० ६।४।१६१
 रक्ते ५।४।३२
 रक्षति ४।४।३३
 रक्षोयातूनां ह० ४।४।१२१
 रक्षोरमनुष्ये० ४।२।१००
 रजःकृष्यासु० ५।२।११२
 रज्जेश्च ६।४।२६
 रथवदयोश्च ६।३।१०२
 रथाद्यत् ४।३।१२१
 रदाभ्यां निष्ठातो ८।२।४२
 रधादिभ्यश्च ७।२।४५
 रधिजमोरचि ७।१।६१
 रमेरशब्दितोः ७।१।६३
 रलो व्युपधाद्ध० १।२।२६
 रश्मौ च ३।३।५३
 रसाभ्यां लोपः ७।२।४१
 रसादिभ्यश्च ५।२।९५

राजदन्तादिषु २।२।३१
 राजर्जन शुधि० ३।२।९५
 राजन्यवहुवचन० ६।२।३४
 राजन्यादिभ्यो ४।२।५३
 राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
 राजश्वशुराद्यत् ४।१।१३७
 राजस्यसूर्य० ३।१।११४
 राजा च ६।२।५९
 राजा च प्रशंसा० ६।२।६३
 राजानःसखि० ५।४।९१
 राक्षः क च ४।२।१४०
 रात्राह्वाहाः पुं० २।४।२९
 रात्रेः कृति वि० ६।३।७२
 रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
 रात्र्यहःसंवत्स० ५।१।८७
 रात्सस्य ८।२।२४
 राधीक्ष्योर्यस्य० १।४।३९
 राधो हिंसायाम् ६।४।१२३
 रायो हलि ७।२।८५
 राल्लोपः ६।४।२१
 राष्ट्रवारपारा० ४।२।९३
 रिक्ते विभाषा ६।१।२०८
 रिङ् शयनिलङ्पु ७।४।२८
 रि च ७।४।५१
 रीगृदुपधस्य च ७।४।९०
 रीङ्गुतः ७।४।२७
 रघ्निकौ च लुकि ७।४।९१
 रुच्यर्थानां प्रीय० १।४।३३
 रुजार्थानां भाव० २।३।५४
 रुदविदमुपग्रहि० १।२।८
 रुदश्च पञ्चम्यः ७।३।९८
 रुदादिभ्यः सार्व० ७।२।७६
 रुधादिभ्यः इनम् ३।१।७८
 रुधमन्त्रसंयु० ७।२।२८
 रुहः पौडन्यतर० ७।३।४३

रूपादाहतप्र० ५१२१२०
 रेवतीजगती० ४४१२२२
 रेवत्यादिभ्य० ४१२१४६
 रेवतिकादिभ्य० ४१२१३१
 रोः सुपि ८१२१६
 रोगाख्यायां ३३१२०८
 रोगाच्चापनयने ५४१४९
 रोणी ४२१७८
 रोपधेतोः प्राचां ४२१२२३
 रो रि ८१२१४
 रोऽसुपि ८२१६९
 रोरुपधायां ८२१७६

ल

लः कर्मणि च ३४१६९
 लः परस्मैपदम् १४१९९
 लक्षणहेत्वोः ३२१२२६
 लक्षणे जायाप० ३२१५२
 लक्षणेत्थभूता० १४१९०
 लक्षणेनाभिप्रती० २१२१४
 लङः शाकटायन० ३४१२११
 लटः शतृशान० ३२१२२४
 लट् स्मे ३२१२१८
 लभेश्च ७१२६४
 लवणाट्ठञ् ४४१५२
 लवणाल्लुक् ४४१२४
 लशक्वतद्धिते ११२८
 लषपतपदस्था० ३२१२५४
 लस्य ३४१७७
 लाक्षारोचनाट्टक् ४२१२
 लिङः सलोपोऽन० ७२१७९
 लिङः सीयुट् ३४१२०२
 लिङर्थे लेट् ३४१७
 लिङाशिपि ३४१२१६
 लिङ् च ३३१२५९
 लिङ् चोर्ध्वमौहू० ३३१२

लिङ् चोर्ध्वमौहू० ३३१२६४
 लिङ्निमित्ते ३३१२३९
 लिङ् यदि ३३१२६८
 लिङ्याशिष्यङ् ३१२८६
 लिङ्सिचावात्म० १२२११
 लिङ्सिचोरात्म० ७२१४२
 लिटः कानज्वा ३३१२०६
 लिटस्तद्वयोरेशि० ३४१८२
 लिटि धातोरनभ्यां० ६१२८
 लिटि वयो यः ६१२३८
 लिट् च ३४१२१५
 लिट्यन्यतरस्याम् २४१४०
 लिट्यभ्यासस्यो० ६१२१७
 लिङ्यङोश्च ६१२२९
 लिति ६१२१९३
 लिपिसिचिह्नश्च ३१२५३
 लिप्स्यमानसि० ३३१७
 लियः संमानन० १३१७०
 लीलोनर्गुलुकाव० ७३१३९
 लुक्कदितलुकि १२१४९
 लुक् स्त्रियाम् ४१२१०९
 लुग्वा दुहदिह० ७३१७३
 लुङ् ३२१२१०
 लुङि च २४१४३
 लुङ्लङ्लुङ् ६१२७१
 लुङ्सनोर्घस्तृ २४१३७
 लुटः प्रथमस्य २४१८५
 लुटि च क्लृपः १३१९३
 लुपसदचरजप० ३१२२४
 लुपि युक्तवद्वय० २२२५१
 लुप् च ४३१२६६
 लुबविज्ञेये ४२१४
 लुब्धोगाप्रख्या० १२१५४
 लुभो विमोहने ७२१५४
 लुम्भनुष्ये ५३१९८
 लुटः सदा ३३१२४

लृट् शेषे च ३३१२३
 लोटोऽडाटौ ३४१९४
 लोकसर्वलोका० ५१२४४
 लोटो लङ्वत् ३४१८५
 लोट् च ३३१२६२
 लोट् च ८१२५२
 लोट्यर्थलक्षणे च ३३१८
 लोपः पिबतेरी० ७४१४
 लोपः शाकल्यस्य ८१२१९
 लोपश्चास्यान्य० ६४१२०७
 लोपस्त आत्मने० ७२१४२
 लोपे विभापा ८१२४५
 लोपो यि ६४१२१८
 लोपो व्योर्वलि ६१२६६
 लोमादिपामा० ५२१२००
 लोहितादिङा० ३१२१३
 लोहितान्मणी ५४१३०
 ल्यपि च ६१२४१
 ल्यपि लघुपूर्वात् ६४१५६
 ल्युट् च ३३१२१५
 ल्वादिभ्यः ८२१४४

व

वच उम् ७४१२०
 वचिस्वपियजादी० ६१२१५
 वचोऽशब्दसंज्ञा० ७३१६७
 वञ्जिलुञ्च्यृतश्च १२१२४
 वञ्जेर्गतौ ७३१६३
 वतण्डाच्च ४१२१०८
 वतोरिङ् वा ५१२२३
 वतोरियुक् ५२१५३
 वत्सरान्ताच्छ० ५१२११
 वत्सशालाभि० ४३१३६
 वत्सांसाभ्यां ५२१९८
 वत्सोक्षाश्वर्षमे० ५३१९१
 वदः सुपि क्यप् ३३१२०६

वदब्रजहलन्तस्या० ७।२।३
 वनं समासे ६।१।१७८
 वनगिर्योः संज्ञा० ६।३।११७
 वनं पुरगामिश्रका० ८।४।४
 वनो र च ४।१।७
 वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७
 वमोर्वा ८।४।२३
 वयसि च ३।२।१०
 वयसि दन्तस्य ५।४।१४१
 वयसि पूरणात् ५।२।१३०
 वयसि प्रथमे ४।१।२०
 वयस्यासु मूर्ध्नो ४।४।१२७
 वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
 वर्गान्ताच्च ४।३।६३
 वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१
 वर्चस्कोऽवस्करः ६।१।१४८
 वर्णदृढादिभ्यः ५।१।१२३
 वर्णादिनुदात्तात्तो० ४।१।३९
 वर्णाद् ब्रह्मचा० ५।२।१३४
 वर्णे चानित्ये ५।४।३१
 वर्णो वर्णेन २।१।६९
 वर्णो वर्णेप्यनेते ६।२।३
 वर्णो बुक् ४।२।१०३
 वर्तमानसामीप्ये ३।३।१३१
 वर्तमाने लट् ३।२।१२३
 वर्षप्रमाणं कलोप० ३।४।३२
 वर्षस्यामविष्यति ७।३।१६
 वर्षाभ्यष्टक् ४।३।१८
 वर्षाभ्वश्च ६।४।८४
 वर्षाल्लुक्च ५।१।८८
 वले ६।३।११८
 वशं गतः ४।४।८६
 वश्वास्यान्यतर० ६।१।३९
 वसतिशुधोरिट् ७।२।५२
 वसन्ताच्च ३।३।२०
 वसन्तादिभ्यष्टक् ४।२।६३

वसुस्तुध्वस्वन० ८।२।७२
 वसोः समूहे च ४।४।१४०
 वसोः संप्रसार० ६।४।१३१
 वस्तोर्डब् ५।३।१०१
 वस्नक्रयविक्रया० ४।४।१३
 वस्नद्रव्याभ्यां ५।१।५१
 वस्वेकाजादिसाम् ७।२।६७
 वहश्च ३।२।६४
 वहाम्ने लिहः ३।२।३२
 वह्यं करणम् ३।१।१०२
 वाकिनादीनां ४।१।१५८
 वा क्यपः १।३।९०
 वाक्यस्य टेः प्लुत० ८।२।८२
 वाक्यादेरामन्त्रि० ८।१।८
 वा क्रोशदैन्ययोः ६।४।६१
 वा गमः १।२।१३
 वा घोपमिश्र० ६।३।५६
 वाच्यमपुरं ६।३।६९
 वा चित्तविरागे ६।४।९१
 वाचि यमो व्रते ३।२।४०
 वाचो गिमनिः ५।२।१२४
 वाचो व्याहृता० ५।४।३५
 वा छन्दसि ३।४।८८
 वा छन्दसि ६।१।१०६
 वा जाते ६।२।१७१
 वा जृभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४
 वातातीसारा० ५।२।१२९
 वा दान्तशान्त० ७।२।२७
 वा द्रुह्मुह्णुह् ८।२।३३
 वा नपुंसकस्य ७।१।७९
 वा निसनिक्षनि० ८।४।३३
 वान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९
 वान्यस्मिन्स० ४।१।१६५
 वान्यस्य संयोगादेः ६।४।६८
 वा पदान्तस्य ८।४।५९
 वा बहूनां जाति० ५।३।९३

वा भावकरणयोः ८।४।१०
 वा भुवनम् ६।२।२०
 वा भ्राश्रम्लाश० ३।१।७०
 वामदेवाङ्गुयङ्गुयौ ४।२।९
 वामि १।४।५
 वाम्शसोः ६।४।८०
 वा यौ २।४।५७
 वाच्युपिचुपसो ४।२।३१
 वारणार्थानामी० १।४।२७
 वा लिटि २।४।५५
 वा ल्यपि ६।४।३८
 वावसाने ८।४।५६
 वा शरि ८।३।३६
 वा शोकष्यज्जोगेषु ६।३।५१
 वा पपूर्वस्य निगमे ६।४।९
 वा संज्ञायाम् ५।४।१३३
 वासरूपोऽस्त्रि० ३।१।९४
 वासुदेवार्जुनाभ्यां ४।३।९८
 वा सुप्यापिशलेः ६।१।९२
 वाह ऊट् ६।४।१३२
 वाहः ४।१।६१
 वा ह च छन्दसि ५।३।१३
 वाहनमाहितात् ८।४।८
 वाहिताग्न्यादिपु २।२।३७
 वाहीकग्रामेभ्यश्च ४।२।११७
 विशतिकात्त्वः ५।१।३२
 विशतित्रिंशच्च ५।१।२४
 विशत्यादिभ्य० ५।२।५६
 विकर्णकुपीतका ४।१।१२४
 विकर्णशृङ्गच्छ० ४।१।११७
 विकुशमिपरिभ्यः ८।३।९६
 विचार्यमाणानाम् ८।२।९७
 विज इट् १।२।२
 विजुपे छन्दसि ३।२।७३
 विड्वनारनुनासि० ६।४।४१
 वित्तो भोगप्रत्य० ८।२।५८

विदांकुर्वन्त्वित्य० ३।१।४१
 विदिभिदिच्छि० ३।२।१६२
 विदूराञ्च्यः ४।३।८४
 विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६
 विदो लटो वा ३।४।८३
 विद्यायोनिस्व० ४।३।७७
 विधिनिमन्त्र० ३।३।१६१
 विध्यत्यधनुषा ४।४।८३
 विध्वरूपोस्तुद्रः ३।२।३५
 विनञ्भ्यां नाना० ५।२।२७
 विनयादिभ्यष्टक् ५।४।३४
 विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९
 विन्मत्तोलुक् ५।३।६५
 विपराभ्यां जेः १।३।१९
 विपूयविनीयजि० ३।१।११७
 विप्रतिपिद्धं चान० २।४।१३
 विप्रतिपेधे परं कार्यम् १।४।२
 विप्रसंभ्यो ड्वसं० ३।२।१८०
 विभक्तिश्च १।४।१०४
 विभापजोश्छ० ६।४।१६२
 विभाषा २।१।११
 विभाषा कथमि० ३।३।१४३
 विभाषा कदाकह्योः ३।३।५
 विभाषाऽकर्मकात् १।३।८५
 विभाषा कार्पाप० ५।१।२९
 विभाषा कुरुयुग० ४।२।१३०
 विभाषा कृञि १।४।७२
 विभाषा कृञि १।४।९८
 विभाषा कृत्तृपोः ३।१।१२०
 विभाषाख्यान० ३।३।११०
 विभाषा गमहन० ७।२।६८
 विभाषा गुणे० २।३।२५
 विभाषा ग्रहः ३।१।१४३
 विभाषाऽग्रे प्रथम० ३।४।२४
 विभाषा-प्रतिपत्तिः ३।३।७०
 विभाषा डि रण्डु० ३।३।५०

विभाषा डिइयोः० ६।४।१३६
 विभाषा चत्वारिं० ६।३।४९
 विभाषा चिण्ण० ७।१।६९
 विभाषा चैः ७।३।५८
 विभाषा छन्दसि १।२।३६
 विभाषा छन्दसि ६।२।१६४
 विभाषा छन्दसि ७।४।४४
 विभाषा जसि १।१।३२
 विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रि० ५।४।८
 विभाषा तिलमा० ५।२।४
 विभाषा तृतीया० ७।१।९७
 विभाषा तुन्न० ६।२।१६१
 विभाषा दिक्स० १।१।२८
 विभाषा द्वितीया० ७।३।११५
 विभाषा धातौ ३।३।१५५
 विभाषा धेट्इभ्योः ३।१।४९
 विभाषाध्यक्षे ६।२।६७
 विभाषापः ६।४।५७
 विभाषा परावरा० ५।३।२९
 विभाषा परेः ६।१।४४
 विभाषा पुरुषे ६।३।१०६
 विभाषा पूर्वाङ्गा० ४।३।२४
 विभाषा पृष्टप्रति० ८।२।९३
 विभाषा फाल्गु० ४।२।२३
 विभाषा बहोर्धा ५।४।२०
 विभाषा भावा० ७।२।१७
 विभाषा भाषा० ६।१।१८१
 विभाषाभ्यवपूर्व० ६।१।२६
 विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४
 विभाषा रोगा० ४।३।१३
 विभाषा लीयतेः ६।१।५१
 विभाषा लुङ्लङोः २।४।५०
 विभाषावरस्य ५।३।४१
 विभाषा वर्षक्षर० ६।३।१६
 विभाषा विप्रलम्बे १।३।५०
 विभाषा विवधात् ४।४।१७

विभाषा वृक्षमृ० २।४।१२
 विभाषा वेण्वि० ६।१।२१५
 विभाषा वेष्टिचै० ७।४।९६
 विभाषा श्यावा० ५।४।११४
 विभाषा श्वेः ६।१।३०
 विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४
 विभाषा समीपे २।४।१६
 विभाषा साका० ३।२।११४
 विभाषा साति ५।४।५२
 विभाषा सुपो ५।३।६८
 विभाषा सजिदृशोः ७।२।६५
 विभाषा सेनासु० २।४।२५
 विभाषा स्वसृप० ६।३।२४
 विभाषा हविरपू० ५।१।४
 विभाषितं विशे० ८।१।७४
 विभाषितं सोप० ८।१।५३
 विभाषेटः ८।३।७९
 विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६
 विभाषोदरे ६।३।८८
 विभाषोपपदेन १।३।७७
 विभाषोपयमने १।२।१६
 विभाषोपसर्गे २।३।५९
 विभाषोर्णोः १।२।३
 विभाषोशीनरेपु ४।२।११८
 विभाषौपधिवन० ८।४।६
 विमुक्तादिभ्योऽण्० ५।२।६१
 विरामोऽवसानम् १।४।११०
 विशाखयोश्च १।२।६२
 विशाखापादा० ५।१।१००
 विशिपतिपदि० ३।४।५६
 विशिष्टलिङ्गो नदी० २।४।७
 विशेषणं विशेष्ये० २।१।५७
 विशेषणानां चा० १।२।५२
 विश्वस्य वसुरा० ६।३।१२८
 विप्रयो देवो ४।२।५२
 विश्किरः शकुनौ० ६।१।१५०

विष्वग्देवयोश्च ६।३।९२
 विसर्जनीयस्य ८।३।३४
 विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६
 विस्पष्टादीनि० ६।२।२४
 वीरवीर्यौ च ६।२।१२०
 वुच्छकठजिलसे० ४।२।८०
 वृकज्येष्ठाभ्यां ५।४।४१
 वृकाट्टेण्यन् ५।३।११५
 वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३
 वृणोतेराच्छादने ३।३।५४
 वृत्तिसर्गतायनेषु १।३।३८
 वृद्धस्य च ५।३।६२
 वृद्धस्य च पू० ४।१।१६५
 वृद्धाच्छः ४।२।११४
 वृद्धाट्ठक्सौवीरे० ४।१।१४८
 वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०
 वृद्धादकेकान्त० ४।२।१४१
 वृद्धिनिमित्तस्य ६।३।३९
 वृद्धिरादैच् १।१।१
 वृद्धिरेचि ६।१।८८
 वृद्धिर्यस्याचामा० १।१।७३
 वृद्धेत्कोसलजा० ४।१।१७१
 वृद्धो यूना तल्लक्ष० १।२।६५
 वृद्धयः स्यसुनोः १।३।९२
 वृन्दारकनाग० २।१।६२
 वृषाकप्यग्निकु० ४।१।३७
 वृषादीनां च ६।१।२०३
 वृतो वा ७।२।३८
 वेः पादविहरणे १।३।४१
 वेः शब्दकर्मणः १।३।३४
 वेः शालच्छद्गुटौ ५।२।२८
 वेः स्कन्देरनिष्ठा० ८।३।७३
 वेः स्कम्नतेर्नि० ८।३।७७
 वेजः ६।१।४०
 वेमो वयिः २।४।४१
 वेतनादिभ्यो ४।४।१२

वेत्तेर्विभाषा ७।१।७
 वेरपृक्तस्य ६।१।६७
 वेशन्तहिमव० ४।४।१२२
 वेशोयशआदेर्म० ४।४।१३१
 वेश्व स्वनो भोजने ८।३।६९
 वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
 वैयाकरणाख्यायां ६।३।७
 वैवावेति च ८।१।६४
 वोताप्योः ३।३।१४१
 वोतो गुणवचनात् ४।१।४४
 वोपसर्जनस्य ६।३।८२
 वो विधूनने जुक् ७।३।३८
 वो कपलसक्त्य० ३।२।१४३
 वो क्षुश्रुवः ३।३।२५
 व्यक्तवाचां समु० १।३।४८
 व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६
 व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
 व्यथो लिटि ७।४।६८
 व्यथजपोरनुप० ३।३।६१
 व्यन्सपत्ने ४।१।१४५
 व्यवहिताश्च १।४।८२
 व्यवहृपणोः सम० २।३।५७
 व्यवयिनोऽन्त० ६।२।१६६
 व्यश्च ६।१।४३
 व्याङ्परिभ्यो १।३।८३
 व्याहरति मृगः ४।३।५१
 व्युपयोः शेतेः ३।३।३९
 व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७
 व्योर्लघुप्रत्यन्तरः ८।३।१८
 व्रजयजोर्भावि १।३।९८
 व्रते ३।२।८०
 व्रथभ्रस्जसृजमृ० ८।२।३६
 व्रातच्छ्वोर० ५।३।११३
 व्रातेन जीवति ५।२।२१
 व्रीहिसाप्तेर्दक् ५।२।२२
 व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८

व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६
 श
 शकटादण् ४।४।८०
 शकधृपशाग्ल० ३।४।६५
 शकि णमुत्कमुलौ ३।४।१२
 शकि लिङ् च ३।३।१७२
 शकिसहोश्च ३।१।९९
 शक्तियष्टचोरीकक् ४।४।५९
 शक्तौ हस्तिक० ३।२।५४
 शण्डिकादिभ्यो० ४।३।९२
 शतमानविंशति० ५।१।२७
 शतसहस्रान्ता० ५।२।११९
 शताच्च ठन्यता० ५।१।२१
 शतुरनुमो नद्य० ६।१।१७३
 शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६
 शदैः शितः १।३।६०
 शदेरगतौ तः ७।३।४२
 शङ्ख्यनोर्नित्यम् ७।१।८१
 शब्ददुर्दुरं करोति ४।४।३४
 शब्दवैरकलहा० ३।१।१७
 शमामष्टानां दीर्घः ७।३।७४
 शमिता यज्ञे ६।४।५४
 शमित्यष्टाभ्यो ३।२।१४१
 शमि धातोः ३।२।१४
 शम्याः षल् ४।३।१४२
 शयवासवासि० ६।३।१८
 शरद्वच्छुनकद० ४।१।१०२
 शरादीनां च ६।३।१२०
 शरीरावयवाच्च ४।३।५५
 शरीरावयवाद्यत् ५।१।६
 शरोऽचि ८।४।४९
 शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७
 शर्कराया वा ४।२।८३
 शर्पेः विसर्जनीयः ६।३।३५
 शर्प्याः खयः ७।४।६१

शल इगुपधादनि० ३।१।४५
 शलालुनोऽन्यतर० ४।४।५४
 शद्वज्रोऽटि ८।४।६३
 शसो न ७।१।२९
 शाकलाद्वा ४।३।१२८
 शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३
 शाच्छासाहान्या० ७।३।३७
 शाच्छोरन्यतर० ७।४।४१
 शाणाद्वा ५।१।३५
 शात् ८।४।४४
 शारदेऽनातवे ६।२।९
 शार्ङ्गर्वाद्यञो ४।१।७३
 शालीनकौपीने ५।२।२०
 शास इदङ्हलोः ६।४।३४
 शासिवसिघसीनां ८।३।६०
 शा हौ ६।४।३५
 शिखाया बलच् ४।२।८९
 शि तुक् ८।३।३१
 शितेर्नित्यावह० ६।२।१३८
 शिलाया ढः ५।३।१०२
 शिल्पम् ४।४।५५
 शिल्पिनि चा० ६।२।७६
 शिल्पिनि ष्वन् ३।१।१४५
 शिवशमरिष्टस्य ४।४।१४३
 शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
 शिशुकन्दयम० ४।३।८८
 शि सर्वनामस्था० १।१।४२
 शीङः सार्वधातु० ७।४।२१
 शीङो रुट् ७।१।६
 शीतोष्णाभ्यां ५।२।७२
 शीर्षेऽच्छन्दसि ६।१।६०
 शीर्षच्छेदाद्यच्च ५।१।६५
 शीलम् ४।४।६१
 शुक्रादृक् ४।३।३६
 शुण्डिकादि० ४।३।७६
 शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३

शुपः कः ८।२।५१
 शुष्कचूर्णरूक्षेपु ३।४।३५
 शुष्कधृष्टौ ६।१।२०६
 शूद्राणामनिर० २।४।१०
 शूर्पादजन्यतर० ५।१।२६
 शूलात्पाके ५।४।६५
 शूलोखाद्यत् ४।२।१७
 शृङ्खलमस्य ५।२।७९
 शृङ्गमवस्थायां च ६।२।११५
 शृतं पाके ६।१।२७
 शूद्रप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२
 शूर्वन्धोरारुः ३।२।१७३
 शे १।१।१३
 शे मुचादीनाम् ६।१।५९
 शेवलसुपरिवि० ५।३।८४
 शेदच्छन्दसि बहु० ६।१।७०
 शेपात्कर्तरि पर० १।३।७८
 शेपादिभाषा ५।४।१५४
 शेपे ४।२।९२
 शेपे प्रथमः १।४।१०८
 शेपे लृङ्यदौ ३।३।१५१
 शेपे लोपः ७।२।९०
 शेपे विभाषा ८।१।४१
 शेपे विभाषा ८।१।५०
 शेपे विभाषाकखा० ८।४।१८
 शेपो घ्यसखि १।४।७
 शेपो बहुव्रीहिः २।२।२३
 शोणात्प्राचाम् ४।१।४३
 शौनकादिभ्य० ४।३।१०६
 इनसोरल्लोपः ६।४।१११
 इनान्नलोपः ६।४।२३
 इनाभ्यस्तयो० ६।४।११२
 इयाद्वयधासुसं० ३।१।१४१
 इयेनतिलस्य पाते ६।३।७१
 इयोऽस्पर्श ८।२।४७
 श्रज्यावमकन् ६।२।२५

श्रविष्ठाफल्गु० ४।३।३४
 श्राणामांसौदनान् ४।४।६७
 श्राद्धमनेन मुक्त० ५।२।८५
 श्राद्धे शरदः ४।३।१२
 श्रिणीमुवोऽनु० ३।३।२४
 श्रीग्रामण्योश्छ० ७।१।५६
 श्रुवः श्च ३।१।७४
 श्रुशृणुपृक्कृष्ट० ६।४।१०२
 श्रेण्यादयः कृता० २।१।५९
 श्रोत्रियेऽच्छन्दो० ५।२।८४
 श्रगुकः किति ७।४।११
 इलाघनुङ्स्था० १।४।३४
 इलिप आलिङ्गने ३।१।४६
 इलौ ६।१।१०
 श्रगणाट्ठञ्च ४।४।११
 श्वयतेरः ७।४।१८
 श्वयुवमघोना० ६।४।१३३
 श्वशुरः श्वश्र्वा १।२।७१
 श्वसस्तुट् च ४।३।१५
 श्वसोवसीयः ५।४।८०
 श्वदेरिजि ७।३।८
 श्रीदितो निष्ठा० ७।२।१४
 ष
 षः प्रत्ययस्य १।३।६
 षट्कृतिकतिपय० ५।२।५१
 षट्च काण्डा० ६।२।१३५
 षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५
 षट्त्रिचतुर्भ्यो० ६।१।१७९
 षड्भ्यो लुक् ७।१।२२
 षढोः कः सि ८।२।४१
 षण्मासाण्यच्च ५।१।८३
 षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६
 षपूर्वहनृधृत० ६।४।१३५
 षट्काः षट्ठिरा० ५।१।९०
 षट् षोदशसख्या० ५।२।५८
 षष्ठाष्टमाभ्यां च ५।३।५०

षष्ठी २।२।८
 षष्ठी चानादरे २।३।३८
 षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०
 षष्ठीयुक्तदृष्टन्दसि १।४।९
 षष्ठी शेषे २।३।५०
 षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९
 षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६
 षष्ठ्यतसर्थ० २।३।३०
 षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१
 षष्ठ्याः पतिपुत्र० ८।३।५३
 षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४
 षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८
 षात्पदान्तात् ८।४।३५
 षिद्धगौरादिभ्यश्च ४।१।४१
 षिद्धिदादिभ्यो ३।३।१०४
 ष्टुना ष्टुः ८।४।४१
 ष्विबुक्लमुचमां ७।३।७५
 ष्णान्ता षट् १।१।२४
 ष्यङ्कः संप्रसार० ६।१।१३

स

स उत्तमस्य ३।४।९८
 स एषां ग्रामणीः ५।२।७८
 सः स्यार्धधातुके ७।४।४९
 सः स्विदिस्वदि० ८।३।६२
 संयसश्च ३।१।७२
 संयोगादिश्च ६।४।१६६
 संयोगादेरातो ८।२।४३
 संयोगान्तस्य ८।२।२३
 संयोगे गुरु १।४।११
 संवत्सराग्रहा० ४।३।५०
 संशयमापन्नः ५।१।७३
 संसृष्टे ४।४।२२
 संस्कृतम् ४।४।३
 संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६
 संहितशफल० ४।१।७०

संहितायाम् ६।१।७२
 संहितायाम् ६।३।११४
 सक्थं चाक्रां० ६।२।१९८
 सख्यशिङ्खीति० ४।१।६२
 सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२
 सख्युर्यः ५।१।१२६
 सगतिरपि तिङ् ८।१।६८
 सगर्मसबूधसं० ४।४।११४
 संकलादिभ्यश्च ४।२।७५
 संख्ययाव्ययासं० २।२।२५
 संख्या ६।२।३५
 संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२
 संख्याया अति० ५।१।२२
 संख्याया अवयवे० ५।२।४२
 संख्यायाः क्रिया० ५।४।१७
 संख्यायाः संवत्० ७।३।१५
 संडयायाः संज्ञा० ५।१।५८
 संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३
 संख्याया गुणस्य ५।२।४७
 संख्याया विधार्थे ५।३।४२
 संख्यायाश्च गुणा० ५।४।५९
 संख्या वंश्येन २।१।१९
 संख्याविषय० ६।३।११०
 संख्याव्ययादे० ४।१।२६
 संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०
 संख्यैकवचना० ५।४।४३
 संग्रामे प्रयोजन० ४।२।५६
 संघाङ्गलक्षणे० ४।३।१२७
 संवे चानौत्तरा० ३।३।४२
 संयोद्धौ गणप्र० ३।३।८६
 संज्ञापूरण्योश्च ६।३।३८
 संज्ञायाम् २।१।४४
 संज्ञायाम् ३।३।१०९
 संज्ञायाम् ३।४।४२
 संज्ञायाम् ४।१।७२
 संज्ञायाम् ४।३।१७

संज्ञायाम् ६।२।१५९
 संज्ञायाम् ८।२।११
 संज्ञायां लला० ४।४।४६
 संज्ञायां शरदो० ४।३।२७
 संज्ञायां श्रवणा० ४।२।५
 संज्ञायां समज० ३।३।९९
 संज्ञायां कन् ४।३।१४७
 संज्ञायां कन् ५।३।७५
 संज्ञायां कन् ५।३।८७
 संज्ञायां कन्थोशी० २।४।२०
 संज्ञायां गिरि ६।२।९४
 संज्ञायां च ५।३।९७
 संज्ञायां च ६।२।७७
 संज्ञायां जन्या ४।४।८२
 संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९
 संज्ञायामना० ६।१।१४६
 संज्ञायामुपमा० ६।१।२०४
 संज्ञायां भृतृवृजि० ३।२।४६
 संज्ञायां मन्मा० ५।२।१३७
 संज्ञायां मित्रा० ६।२।१६५
 संज्ञोऽन्यतर० २।३।२२
 संज्ञौपम्ययोश्च ६।३।११३
 सत्यं प्रज्ञे ८।१।३२
 सत्यादशपथे ५।४।६६
 सत्यापपाशरूपवी० ३।१।२५
 सत्सद्विप्रद्रुह० ३।२।६१
 सदिरप्रतेः ८।३।६६
 सदृशप्रतिरूपयोः ६।२।११
 सदेः परस्य लिटि ८।३।११८
 सद्यः परुत्परायैपमः ५।३।२२
 सध मादस्थयो० ६।३।९६
 सनः क्तिचि लो० ६।४।४५
 स नपुंसकम् २।४।१७
 सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
 सनाद्यन्ता ३।१।३२
 सनिंसनिवासम् ७।२।६९

सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२
 सनि च २।४।४७
 सनि मीमाधुर० ७।४।५४
 सनीवन्तर्ध्रस्ज० ७।२।४९
 सनोतेरनः ८।३।१०८
 संधिवेलाष्टतुनक्ष० ४।३।१६
 सन्महत्परमोत्त० २।१।६१
 सन्यडोः ६।१।९
 सन्यतः ७।४।७९
 सन्लिटोर्जः ७।३।५७
 सन्वल्लघुनि चङ० ७।४।९३
 सपत्रनिष्पत्रा० ५।४।६१
 सपूर्वाच्च ५।२।८७
 सपूर्वायाः प्रथमा० ८।१।२६
 सप्तनोऽञ्चन्दसि ५।१।६१
 सप्तमीपञ्चम्यौ २।३।७
 सप्तमीविशेषणे २।२।३५
 सप्तमी शौण्डैः २।१।४०
 सप्तमी सिद्धशु० ६।२।३२
 सप्तमीहारिणौ ६।२।६५
 सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२
 सप्तम्यां चोप० ३।४।४९
 सप्तम्यां जनेर्दः ३।२।९७
 सप्तम्याखल् ५।३।१०
 सभायां नपुंसके ६।२।९८
 सभाया यः ४।४।१०५
 सभा राजामनु० २।४।२३
 समः क्षुण्वः १।३।६५
 समः प्रतिज्ञाने १।३।५२
 समः समि ६।३।९३
 समः सुटि ८।३।५
 समयस्तदस्य० ५।१।१०४
 समयाच्च यापना० ५।४।६०
 समर्थः पदविधिः ५।१।१०
 समर्थानां प्रथ० ४।१।८२

समवप्रविभ्यः १।३।२२
 समवायान्समवै० ४।४।४३
 समवाये च ६।१।१३८
 समस्तृतीया० १।३।५४
 समांसमां विजा० ५।२।१२
 समानकर्तृकयोः ३।४।२१
 समानकर्तृकेषु ३।३।२५८
 समानतीर्थवासी ४।४।१०७
 समानस्य छन्द० ६।३।८४
 समानोदरे श० ४।४।१०८
 समापनात्स० ५।१।११२
 समायाः खः ५।१।८५
 समासत्तौ ३।४।५०
 समासस्य ६।१।२२३
 समासाच्च तद्वि० ५।३।१०६
 समासान्ताः ५।४।६८
 समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८।३।८०
 समासेऽनन्पूर्वे० ७।१।३७
 समाहारः स्वरितः १।२।३१
 समि ख्यः ३।२।७
 समि मुष्टौ ३।३।३६
 समि यद्रुदुवः ३।३।२३
 समुच्चयेऽन्यतर० ३।४।३
 समुच्चये सामान्य० ३।४।५
 समुदाङ्भ्यो० १।३।७५
 समुदोरजः पशुपु ३।३।६९
 समुद्राभ्राद् घः ४।४।१२८
 समूलाकृतजीवे० ३।४।३६
 समूहवच्च बहुषु ५।४।२२
 समो गम्यच्छि० ५।३।२९
 संपरिपूर्वात्ख च ५।१।९२
 संपरिभ्यां करोतौ ६।१।१३७
 संपादिनि ५।१।९९
 संश्चानुरुधा० ३।२।१४२
 संश्रितमात्मना० १।३।४६
 संप्रसारणस्य ६।३।१३९

संप्रसारणाच्च ६।१।१०८
 संप्रोदश्च कटच् ५।२।२९
 संबुद्धौ च ७।३।१०६
 संबुद्धौ शाक० १।३।१६
 संबोधने च २।३।४७
 संबोधने च ३।२।१२५
 संभवत्यवहर० ५।१।५२
 संभावनेऽलमि० ३।३।१५४
 संभूते ४।३।४१
 संमाननोत्संजना० १।३।३६
 सरूपाणामेकशे० १।२।६४
 सतिशास्त्यति० ३।१।५६
 सर्वकूलाभ्रकरीषे० ३।२।४२
 सर्वं गुणकात्स्न्ये ६।२।९३
 सर्ववर्मणः कृतः ५।२।५
 सर्वत्र लोहितादि० ४।१।१८
 सर्वत्र विभाषा ६।१।२२२
 सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१
 सर्वत्राण् च ४।३।२२
 सर्वदेवात्तातिल् ४।४।१४२
 सर्वनामस्थाने ६।४।८
 सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४
 सर्वनाम्नः स्याङ् ७।३।११४
 सर्वनाम्नस्तृती० २।३।२७
 सर्वपुरुषाभ्यां ५।१।१०
 सर्वभूमिपृथि० ५।१।४१
 सर्वस्य द्वे ८।१।१
 सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
 सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
 सर्वादीनि सर्वना० १।१।२७
 सर्वैकान्यकिंय० ५।३।१५
 सवाभ्यां वामौ ३।४।९१
 सविधसनीडस० ६।२।२३
 ससजुषो रुः ८।२।६६
 ससरेणि निमित्ते ७।४।७४
 सस्त्री प्रशंसायाम् ५।४।४०

सस्येन परिजातः ५।२।६८
 सहनम्बिद्यमानं ४।२।५७
 सह्युक्तेऽप्रधाने २।३।१९
 सह सुपा २।१।४
 सहस्य सः संज्ञा ० ६।३।७८
 सहस्य सग्निः ६।३।९५
 सहस्रेण संमितौ ४।४।२३५
 सहिवहोरोदव ० ६।३।१२२
 सहेः पृतनतां ० ८।३।१०९
 सहेः साढः सः ८।३।५६
 सहे च ३।२।९६
 साक्षात्प्रभृतीनि १।४।७४
 साक्षाद् द्रष्टरि ५।२।९१
 साढ्यै साढ्वा ६।३।१२३
 सात्पदाद्योः ८।३।१२१
 साधकतमं करणम् १।४।४२
 साधुनिपुणाभ्यां ० २।३।४३
 सान्तमहतः संयो ० ६।४।१०
 सासपदीनं सख्यम् ५।२।२२
 साम आकम् ७।१।३३
 सामन्त्रितम् २।३।४८
 सामि २।१।२७
 सायं चिरं प्राद्वेप्रेण ० ४।३।२३
 सार्वधातुकमपित् १।२।४
 सार्वधातुकार्थधा ० ७।३।८४
 सार्वधातुके यक् ३।१।६७
 साल्वावयवप्र ० ४।१।१७३
 साल्वेयगान्धा ० ४।१।१६९
 सावनबुहः ७।१।८२
 सावेकाचस्तृती ० ६।१।१६८
 सास्मिन्पौर्णमा ० ४।२।२१
 सास्य देवता ४।२।२४
 सिंक्ताशर्करा ० ५।२।१०४
 सिचि च परस्मैप ० ७।२।४०
 सिचि वृद्धिः परस्मैप ० ७।२।४०
 सिचो यङि ८।३।१२२

सिजम्यस्तवि ० ३।४।१०९
 सिति च १।४।१६
 सिद्धशुष्कपक्व ० २।१।४१
 सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७
 सिध्यतेरपारलौ ० ६।१।४९
 सिन्धुतक्षशिला ० ४।३।९३
 सिन्ध्वपकराभ्यां ४।३।३२
 सिपि धातो र्वा ८।२।७४
 सिच्चहुलं लेटि ३।१।३४
 सिवादिनां वाङ् ० ८।३।७१
 सुः पूजायाम् १।४।९४
 सुकर्मपापमन्त्र ० ३।२।८९
 सुखप्रिययोर्हिते ६।२।२५
 सुखप्रियादानुलो ० ५।४।६३
 सुखादिभ्यः कर्तुं ० ३।१।१८
 सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१
 सुजः ८।३।१०७
 सुजो यज्ञसंयोगे ३।२।३३२
 सुट् कात्पूर्वः ६।१।२३५
 सुट् तिथोः ३।४।१०७
 सुडनपुंसकस्य १।१।४३
 सुधातुरकङ् च ४।१।९७
 सुधितवसुधितने ० ७।४।४५
 सुनोतेः स्यसतोः ८।३।११७
 सुप आत्मनः क्यच ३।१।८
 सुपः १।४।१०३
 सुपां सुलुक्पूर्वसं ० ७।१।३९
 सुपि च ७।३।१०२
 सुपि स्थः १।२।४
 सुपो धातुप्रातिप ० २।४।७१
 सुसिद्धन्तं पदम् १।४।१४
 सुप्रतिना मात्रार्थे २।१।९
 सुप्यजातौ णिनि ० ३।२।७८
 सुप्रातसुधादि ० ५।४।१२०
 सुवामन्त्रिते परा ० २।१।२

सुयजोर्ध्वनिप् ३।२।१०३
 सुवास्त्वादिभ्यो ० ४।२।७७
 सुविनिर्दुर्म्यः सुपि ० ८।३।८८
 सुपामादिपु च ८।३।९८
 सुसर्वाज्जनपद ० ७।३।१२
 सुहृद् दुर्हृदौ ५।४।१५०
 सूत्रं प्रतिष्ठातम् ८।३।९०
 सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५
 सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३
 सूपमानात् क्तः ६।२।१४५
 सूर्यतिष्याग ० ६।४।१४९
 सुषस्यदः कमरच् ३।२।१६०
 सृजिद् शोर्ज्ञल्य ० ६।१।५८
 सृपिर्दोः कसुप् ३।४।१७
 सृ स्थिरे ३।३।१७
 सेधतेर्गती ८।३।११३
 सेनान्तलक्षण ० ४।१।२५२
 सेनाया वा ४।४।४५
 सेष्पिच्च ३।४।८७
 सेऽसिचि कृतचृत् ० ७।२।५७
 सोऽचि लोपे ६।१।१३४
 सोढः ८।३।११५
 सोदराद्यः ४।४।१०९
 सोऽपदादौ ८।३।३८
 सोममर्हति यः ४।४।१३७
 सोमाद्ध्यन् ४।२।३०
 सोमे सुजः ३।२।९०
 सोमे हरितः ७।२।३३
 सोरवक्षेपणे ६।२।१९५
 सोर्मनसी अलो ० ६।२।११७
 सोऽस्य निवासः ४।३।८९
 सोऽस्यां शवस्नमूं ५।१।५६
 सोऽस्यादिरिति ४।२।५५
 सौ च ६।४।१३
 स्क्रौः संयोगाद्यो ० ६।२।२९
 स्तम्बुस्तुम्बुस्क ० ३।१।८२

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची

स्तम्बकर्णयोरमि० ३।२।२३
 स्तम्बशक्तोरिन् ३।२।२४
 स्तम्बे क च ३।३।८३
 स्तम्भुसिबुसहा० ८।३।११६
 स्तन्मेः ८।३।६७
 स्तुतस्तोमयो० ८।३।१०५
 स्तुसुधून्म्यः पर० ७।२।७२
 स्तोनाद्यन्नलोपश्च ५।१।१२५
 स्तोः इचुना इचुः ८।४।४०
 स्तोकान्तिकदूरा० २।१।३९
 स्तौतिष्योरेव प० ८।३।६१
 स्तयः प्रपूर्वस्य ६।१।२३
 स्त्रियाः ६।४।७९
 स्त्रियाः पुंवद्भापि० ६।३।३४
 स्त्रियाम् ४।१।३
 स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३
 स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४
 स्त्रियां च ७।१।९६
 स्त्रियामवन्तिकु० ४।१।१७६
 स्त्री पुंवच्च १।२।६६
 स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्० ४।१।८७
 स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०
 स्त्रीपु सौवीरसा० ४।२।७६
 स्थः क च ३।२।७७
 स्थण्डिलाच्छयि० ४।२।१५
 स्थागापापचो० ३।३।९५
 स्थाव्वोरिच्च १।२।२७
 स्थादिष्वभ्यासेन० ८।३।६४
 स्थानान्तगोशाल० ४।३।३५
 स्थानान्ताद्विभा० ५।४।१०
 स्थानिवदादेशो० १।१।५६
 स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
 स्थालीबिलाद ५।१।७०
 स्थूलदूरयुवह० ६।४।१५६
 स्थूलादिभ्यः प्रका० ५।४।३

स्थे च भाषायाम् ६।३।२०
 स्थेशभासपिस० ३।२।१७५
 स्नात्स्यादयश्च ७।१।४९
 स्नुक्रमोरनात्म० ७।२।३६
 स्नेहने पिषः ३।४।३८
 स्पर्शायामाङ् १।३।३१
 स्पृशोऽनुदके क्विन् ३।२।५८
 स्पृहिगृहिपतिद० ३।२।५८
 स्पृहेरीप्सितः १।४।३६
 स्फायः स्फी नि० ६।१।२२
 स्फायो वः ७।३।४१
 स्फिगपूतवीणा० ६।२।१८७
 स्फुरतिस्फुल० ६।१।४७
 स्फुरतिस्फुल्ल्यो० ८।३।७६
 स्मिपूङ्ग्वशां० ७।२।७४
 स्मे लोट् ३।३।१६५
 स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६
 स्यतांसी लुलटोः ३।३।३३
 स्यदो जवे ६।४।२८
 स्यश्छन्दसि बहु० ६।१।१३३
 स्यसिन्सीयुट्ता० ६।४।६२
 स्रवतिश्चणोतिद्व० ७।४।८१
 स्रोतसो वि० ४।४।११३
 स्वं रूपं शब्दस्या० १।१।६८
 स्वं स्वामिनि ६।२।१७
 स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४
 स्वतवान् पायौ ८।३।११
 स्वनहसोर्वा ३।३।९२
 स्वपादिर्हि० ६।१।१८८
 स्वपितृयोर्नञि० ३।२।१७२
 स्वपितृमित्र्येणां ६।१।१९
 स्वपो नन् ३।३।९१
 स्वमज्ञातिथ० १।१।३५
 स्वमीनपुसकादि ७।१।३३
 स्वयं क्तेन २।१।२५

स्वरतिसृतिस् ७।२।४४
 स्वरादिनिपात० १।१।३७
 स्वरितमितः कर्त्र० १।३।७२
 स्वरितमात्रेद्विते० ८।२।१०३
 स्वरितात्संहिता० १।२।३९
 स्वरितेनाधिकारः १।३।११
 स्वरितो वानुदांत्ते० ८।२।६
 स्वसुष्ठः ४।१।१४३
 स्वागतादीनां च ७।३।७
 स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०
 स्वाङ्गाच्चोपस० ४।१।५४
 स्वाङ्गे तस्प्रत्यये ३।४।६१
 स्वाङ्गेऽधुवे ३।४।५४
 स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ५।२।६६
 स्वादिभ्यः इनुः ३।१।७३
 स्वादिष्वसर्व० १।४।१७
 स्वाडुमि णमुल् ३।३।२६
 स्वापेश्चङि ६।१।१८
 स्वामिन्नैश्वर्ये ५।२।१२६
 स्वामीश्वराधि० २।३।३९
 स्वे पुष ३।४।४०
 स्वौजसमौट्छष्टा० ४।१।२
 ह
 ह एति ७।४।५२
 हनः सिच् १।२।१४
 हनश्च वधः ३।३।७६
 हनस्त च ३।१।१०८
 हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२
 हनो वध ङिङि २।४।४२
 हन्त च ८।१।५४
 हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२
 हन्तेजः ६।४।३६
 हरतेरनुद्यमनेऽच्
 हरतेर्दृतिनाथिञ्
 हरत्युत्सङ्गादि

सत्तादिभ्योऽञः ४।१।१००
 रीतप्यादिभ्यश्च ४।१।१६७
 हलः ६।४।२
 हलः इनः शानज्झौ ३।१।८३
 हलदन्तात्सप्त ६।३।९
 हलन्ताच्च १।२।१०
 हलन्त्यम् १।३।३
 हलश्च ३।३।२२
 हलश्चैजुपधात् ८।४।३१
 हलसीराट्ठक् ४।३।२२४
 हलसीराट्ठक् ४।४।८१
 हलसुकरयोः पु० ३।२।१८३
 हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०
 हलादिः शेषः ७।४।६०
 हलि च ८।२।७७
 हलि लोपः ७।२।११३
 हलि सर्वेषाम् ८।३।२२
 हलोऽनन्तराः सं० १।१।७
 हलो यमां यमि ८।४।६४
 हलङ्ग्याल्भ्यो दीर्घां ६।१।६८
 हल्योऽनन्तःपादम् ३।२।६६
 हलश्चतोलिङ् च ३।२।११६
 हलि च ६।१।११४
 हश्च व्रीहिका० ३।१।१४८
 हस्ताब्जातौ ५।२।१३३
 हस्तादाने चेर० ३।३।४०

हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९
 हायनान्तयुवा० ५।१।१३०
 हिंसायां प्रतेश्च ६।१।१४१
 हिंसार्थानां च सं० ३।४।४८
 हि च ८।१।३४
 हितं भक्षाः ४।४।६५
 हिनु मीना ८।४।१५
 हिमकापिहतिषु च ६।३।५४
 हिरण्यपरिमाणं ध० ६।२।५५
 हीने १।४।८६
 हीयमानपापयो० ५।४।४७
 हुशल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१०१
 हुशुनोः सार्वधा० ६।४।८७
 हृक्कौरन्यतरस्याम् १।४।५३
 हृदयस्य प्रियः ४।४।९५
 हृदयस्य हल्ले० ६।३।५०
 हृद्गगसिन्ध्वन्ते पू० ७।३।१९
 हृषेर्लोमसु ७।२।२९
 हेति क्षियायाम् ८।१।६०
 हेतुमति च ३।१।२६
 हेतुमनुष्येभ्यो० ४।३।८१
 हेतुहेतुमतोलिङ् ३।३।१५६
 हेतौ २।३।२३
 हेमन्तशिशिराव० २।४।२८
 हेमन्ताच्च ४।३।२१

हे मपरे वा ८।३।२६
 हेरचङि ७।३।५६
 हेयङ्गवीनं संज्ञा० ५।२।२३
 हेहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।८५
 हो ढः ८।२।३१
 होत्राभ्यदृष्टः ५।१।१३५
 होहन्तोऽङ्गिन्नेपु ७।३।५४
 क्षयन्तक्षणादवसजा ७।२।५
 ह्रस्वः ७।४।५९
 ह्रस्वं लघु १।४।१०
 ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४
 ह्रस्वनुड्भ्यां म० ६।१।१७६
 ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
 ह्रस्वस्य पिति कृ० ६।१।७१
 ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर० ६।१।१५१
 ह्रस्वात्तादौ त० ८।३।१०१
 ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
 ह्रस्वान्तोऽन्त्या० ६।२।१७४
 ह्रस्वे ५।३।८६
 ह्रस्वो नपुंसके० १।२।४७
 हुह्वरेऽङ्गन्दसि ७।२।३१
 छादो निष्ठायाम् ६।४।९५
 छः संप्रसारणम् ६।१।३२
 छः संप्रसारणं च ३।३।७२
 छावामश्च ३।२।२

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृत-तद्विषयः ४११२०	(प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री रामजी लाल	
रीत्ययादिव्यश्च ४१	(प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री रामजी लाल	
लः ६१४१२	स्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । मानवल्ली तथा वे	
लः इनः शान्त	रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । १-४ सर्ग । अशो	
लदन्तात्सप्त०	कादशः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री राजेन्द्रप्रसाद	
लन्ताच्च ११२११२३	स्येतिहासः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमेश्वर	
लन्त्यम् ११	रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । १-५ उच्छ्वास । परमेश्वर	
लश्च ३१	तसार-प्रदीपः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री राजेन्द्रप्रसाद	
लश्च ३१	सिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका (प्रश्नोत्तरात्मकः) । विजयमित्र	
लसीरा	मृच्छकटिक-सांपानम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	
ल	वेणीसहार-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमेश्वरदीन पाण्डेय	७-००
ल	नैषध-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । १-५ सर्ग । श्री रमाशंकर मिश्र	१४-००
	दशरूपक-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री त्रिलोकन थ द्विवेदी	१०-००
	मट्टिकाव्य-दर्पणः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री प्रज्ञान भिक्षु । १-४ सर्ग	१०-००
		५-८ सर्ग १०-००
	मट्टिकाव्यालोकः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । रमाशंकर त्रिगठी । १४-१७ सर्ग	१२-५०
		१८-२२ सर्ग १२-५०
	चन्द्रकला-नाटिका-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमेश्वरदीन पाण्डेय	३-५०
	संस्कृतसाहित्येतिहासः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमानन्द शास्त्री	७-५०
	रमगङ्गाधर-हृदयम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री ज्ञानचन्द्र त्यागी	१२-५०
	लघुसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका (प्रश्नोत्तरात्मकः) । विजयमित्र शास्त्री	१५-००
	कादम्बरी-कला-प्रकाशः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	१२-५०
	लघुभञ्जुषार-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । स्वामी रामेश्वर पुरी	६-००
	शाकुन्तल-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री त्रिलोकीनाथ द्विवेदी	१२-५०
	मेघदूत-तत्त्वालोकः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० प्रशोकचन्द्र गौड़ शास्त्री	७-००
	महाभाष्यनवाह्निका-लोचनम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । विजयमित्र शास्त्री	१२-५०
	पञ्चावली-प्रकाशः (न्यायसिद्धान्तपञ्चावली-प्रश्नोत्तरी) ।	
सिं.	श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठयारी	१०-००
सिचि	विचारचर्चा-मञ्जरी (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	८-००
सिचि वृ	विजयमित्र (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	७-५०
सिचो यडि	चरितम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० अशोकचन्द्र गौड़	६-००